

Ajalooline Ajakiri

1998

3 (102)

KLEIO

TOOMAS ANEPAIO: Murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises • *PEETER JÄRVELAID*: Bunge sajand ja sajand Bungeta. II • *LEA LEPPIK, PEETER JÄRVELAID*: Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz – Tartu ülikooli vene õiguse professor ja Liivimaa aadlik • *MARJU LUTS*: Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses • *JAAN SOOTAK*: Eesti kriminaalõiguse vanematest allikatest • *ANDRES ANDRESEN*: 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses • *ENE HIIO*: Vallakohtute asutamises Eestimaal • *KADRI MUST*: Tori vallakohtu protokollid ajalooallikana • *RETSENSIOONID*

Ajalooline Ajakiri
1998. 3 (102)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ajakiri

Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
1998

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio

Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens, Jaak Kangilaski, Anu-Mai Kõll, Jüri Kivimäe, Ain Mäesalu, Aadu Must, Hain Rebas, Tiit Rosenberg ja Elle Vunder

Toimetuse peatoimetaja: Aigi Rahi, Leane Morits ja Tanel Mazur (tehniline toimetaja)

Resümeede tõlge: Leili Kostabi

Küljendus ja illustratsioonid: Tanel Mazur

Trükk: AS Võru Täht

Käesolev õigusajaloo teemanumber on ilmunud ETF grandii nr 2983 toetusel. Teemanumbri koostaja: Peeter Järvelaid.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *HISTORICAL ABSTRACTS* (beginning with the first issue of 1998).

Alates 1998. aasta esimesest numbrist on Ajaloolises Ajakirjas ilmutatud artiklid refereeritud ja indekseeritud väljaandes *HISTORICAL ABSTRACTS*.

Since 1998 the Historical Abstracts has been recognized as being the leading reference history publication in the world and is available on CD-Rom, online, and in print form.

Alates 1998. a on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste publikatsioonide refereerija maailmas. Tema materjalid on saadaval nii CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri

Ajaloo osakond

Tartu Ülikool

Ülikooli 18

Tartu 50090

Eesti

Tel (7) 375 658

Faks (7) 375 345

e-mail: kleio@loss.ut.ee

WWW: <http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank, Tartu

Arveldusarve 221010397388.

ISSN 1406-3859

© Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. 1998

SISUKORD

Artiklid

<i>TOOMAS ANEPAIO</i> : Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises	5–16
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Bunge sajand ja sajand Bungeta. II	17–30
<i>LEA LEPPIK, PEETER JÄRVELAID</i> : Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz – Tartu ülikooli vene õiguse professor ja Liivimaa aadlik	31–42
<i>MARJU LUTS</i> : Keiserlik <i>Landesuniversität</i> Läänemereprovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses	43–53
<i>JAAN SOOTAK</i> : Eesti kriminaalõiguse vanematest allikatest	55–63
<i>ANDRES ANDRESEN</i> : 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses	65–75
<i>ENE HIIO</i> : Vallakohtute asutamisest Eestimaa kubermangus	77–92
<i>KADRI MUST</i> : Tõri vallakohtu protokollid ajalooallikana	93–108

Retsensioonid ja publikatsioonid

<i>TOOMAS ANEPAIO, MARJU LUTS</i> : Uus raamat kriminaalõiguse ajaloost	109–111
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Soomes ilmus ülevaade protsessiõiguse ajaloost	111–114
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Uut õigusajaloolist kirjandust Saksamaalt	115–116

Kroonika

<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Õigusajaloolaste teaduselust Saksamaal	117–119
--	---------

Summaries

	121–127
--	---------

ESIKAANEL: G. Doré. Saalomoni kohus. (fragment) 1 Ku 3:16–28.
 Illustratsioon raamatust: Jumala Püha Sõna. Suur Piibel. Välja antud eestikeelse piibli 200. aasta juubeli tähistamiseks. Trt-Tln, 1939.

TOIMETUSES ON SAADAVAL:

Kleio numbrite viimased eksemplarid
3 (1991); 5/6 (1992); 7, 8, 9, 10 (1994); 11, 12, 13, 14 (1995);
18 (1996); 20, 21, 22 (1997); küüditamise erinumber

Saksakeelne ajakiri *Steinbrücke* 1998

Ajaloolise Ajakirja 1998 a 1 ja 2 number

KASUTATUD LÜHENDID:

Amb – Ambla kihelkond

BGB – Bürgerliches Gesetzbuch

EAA – Eesti Ajalooarhiiv

ERA – Eesti Riigiarhiiv

Juu – Juuru kihelkond

Jõe – Jõelähtme kihelkond

Koe – Koeru kihelkond

Kos – Kose kihelkond

Kul – Kullamaa kihelkond

Kuu – Kuusalu kihelkond

LÕP – Liivimaa õiguspeegel

Mär – Märjamaa kihelkond

Rap – Rapla kihelkond

SP – Saksi peegel

TÜR KHO – Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakond

ПСЗ Т 1, Ст 10 200 – Полное Собрание Законов Российской Империи.
Том 1, Статя 10 200.

EAA. 995–1–235. L 42 – Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi-
viites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Fondi-
de numbrid mis sisaldavad tähti ja sidekriipsu (nt R–490) on selguse huvides
esitatud ilma sidekriipsuta.

KAHE ILMA PIIRIL. VÕIMALIKKE MURDEKOHTI EESTI ÕIGUSAJALOOS JA SELLE UURIMISES

Toomas Anepaio

MUUTUSI ÕIGUSAJALOO UURIMISES

Eesti asumine saksa ja vene õiguskultuuri piiril on tõsiasi, mis määrab tänaseni meie õigusajaloo kulgu. Muutused ühes või teises õiguskultuuris, selle ajaloolise arengu uurimises mõjutavad jätkuvalt Eesti õigust ja õigusajalooteadust.

Saksa õigusajaloo uurijad pidasid pikka aega oma esmaseks ülesandeks eelkõige möödaniiku seadusandluse ja muude õigusnormide normatiivsete kontseptsioonide hoolikat eksegeesi ja õiguse teoreetilise külje saavutuste uurimist. Nende teoreetiliste mudelite ja dogmade praktiline rakendamine oli tagaplaanil.¹ Viimasel paarikümnel aastal on toimunud siiski tuntav nihe õigustegelikkuse uurimise kasuks.² Taolise arengu tulemusena on õigusajaloolaste tähelepanu alla järjest enam sattunud mitmesugused institutsioonid, õigusemõistmine³ ja selle sisemine struktuur. Koos institutsioonide uurimisega pööratakse suuremat tähelepanu ka kohtunikele, advokaatidele, notariitele ja juristide korporatsioonile tervikuna. Uuritakse nende koolitust, karjääri kujunemist, professionaliseerumise protsessi ulatust jms.⁴ Antud arengusuund võimaldab hulgaliselt uusi lähenemisi. Teiselt poolt mõjutab meid senini Vene õigusajalugu ja selle uurimine. Väidetakse, et vene etapp Eesti kriminaalõiguses kestab vahepealsetest poliitilistest vapustustest hoolimata senini.⁵ Me peame seega üsnagi hoolikalt jälgima idanaabrite õigusajaloolisi uurimusi. Vene õigusajalugu ja õiguse ajalugu Venemaal on pikka aega samastatud Vene tsaaririigi õiguse ajalooa. Nõukogude riigi süünd oli tegelikult Vene õigusajalooteaduse allakäigu alguseks, selle kadumine lõi eeldused nimetatud uurimisvaldkonna tagasitulekuks⁶ ning arenguks.

EESTI KUI PIIRIALA PERIFEERSUS SENISES UURIMISES

on kaasa toonud selle, et sageli käsitlevad nii saksa kui vene uurijad üht või teist sündmust või protsessi Eestis (*piiril*) ainult kui mingi nähtuse perifeerset osa. Minu arvates tulevad taolised probleemid reljeefselt esile näiteks Vene 1864. a kohtureformi⁷ (pro: justiitsreformi) käsitlevates uurimustes. Vene õigusajalooteaduse põhiliseks uurimuseks justiitsreformi kui terviku kohta on senini B. Vilenski käsitlus, milles Baltikum probleemid hõlmavad ainult 2,5 lehekülge 400-st.⁸ Justiitsreformi käsitleva Saksa uusima uurimuse autor J. Baberowski pühendab Baltimaadele 11 lehekülge 800-st.⁹ Ta nendib, et teadmised justiitsi funktsioonide kohta impeeriumi piirialadel on äärmiselt

kasinad.¹⁰ See ei takista teda hiljem siiski enesekindlalt väitmast, et Vene kubermangude reformieelne justiitskorraldus ning Balti kubermangude justiitskorraldus erinesid üksteisest vähe. Parimal juhul eristanud siinsete kubermangude justiitsi Vene omast ainult küllaldaselt haritud juristide olemasolu ja kodifitseeritud õiguse kasutamisevõimalus.¹¹ Autor tegeleb täiesti iseenesest mõistetavalt eelkõige baltisaksa ülemkihi probleemidega, eestlastest ja lätlastest talurahvale on pühendatud ainult paar lõiku.¹² See on seda kummalisem, et oma monograafias tervikuna pühendab J. Baberowski suurt tähelepanu just vene talupoegadele ja toonitab nende võõristust modernse õiguse suhtes. J. Baberowski näitab, et vene rahvas kui tervik ei sooritanud üleminekut modernsesse õigusse, rõhutab lõhe süvenemist eelmodernses mõttemaailmas elava talurahva ning haritud ja europiseeritud kihtide vahel.

19. SAJANDI MODERNNE ÕIGUSREFORM

Eestis on õigussüsteemide vahetumine ikka päevakorral olnud. Eesti õigemini kogu ajaloolise Baltikumi õiguslikus arengus on viimase poolteisekahe sajandi jooksul toimunud kolm murrangulist üleminekut. Nende üleminekute käigus uuenes või taastekkis peaaegu kogu kohtupraktika, seadusandlus, õiguslane kirjandus ja suuremal või väiksemal määral ka juristkond.

1. 19. sajandi II poole modernne õigusreform. Autori hinnangul on see kolmest võib-olla kõige murrangulisem, sest nimelt siis toimus Eestis kehtiva õiguse arengus paradigmaatiline muutus.

2. 20. sajandi keskpaiga õigusreform ehk Nõukogude õiguse igakülgne rakendamine Baltikumis. Nõukogude okupatsiooni tagajärjel lammutati eraomandil põhinev õigussüsteem ning rajati kollektiivsele-riiklikule omandile tuginev õigussüsteem.

3. 20. sajandi lõpu õigusreform ehk käimasolev õigusreform, mille käigus toimub eraomandi restitutsioonil põhineva, kuid samas võimalikult avatud ühiskonna nõuetele vastava lääneliku õigussüsteemi rajamine.

Modernse õigusreformi all mõistan ma ühest või teisest õigussüsteemist planeeritud või stiihilist üleminekut industriaalse ühiskonna vajadustele vastavasse õigussüsteemi. Sel ajal hakkavad eestlaste õiguskultuuris põhiliselt välja kujunema ning baltisakslaste õiguskultuuris edasi arenema need põhilised Lääne õigustraditsiooni iseloomustavad tunnused, mis on elujõulised tänaseni.¹³

1) Küllalt järsk ning Eesti tollastes konkreetsetes oludes järjest enam süvenev vahetegemine üheltpoolt mitmesuguste õigusinstitutsioonide ja teiselt poolt haldusametuste vahel. Esimesed tegelesid eelkõige mitmesuguste õiguslike toimingutega, näiteks kohtuotsuste langetamise, õigustloovate aktide väljatöötamise ning nende protsesside käigus väljatöötatavate terminitega. Õigus jäi veel religiooni, moraali ja erineva taseme poliitika mõju alla, kuid oli siiski neist järjest eristatavam.

Eestlaste jaoks oli siinkohal tähtis 1866. a vallareform, mis lahutas maarahva esmatasandi õigusemõistmise ja kohaliku omavalitsuse ning suurendas viimase pädevust. Pärast 1866. a läks tähelepanuväärne hulk kohalike probleeme vallaomavalitsuste kompetentsi. Vallakohus eraldus järjest

selgemalt vallavalitsusest ning vabanest järjest enam 19. sajandi I poole valla-kohtuid iseloomustavast mõisnikepoolsest *hooldatud õigusemõistmisest*. Nad muutusid järjest enam iseseisvaks kohtuks, mis täitis Eestis eestlaste suhtes ka Venemaal 1864. a kohtureformiga loodud rahukohtu funktsioone. Siinkohal on silmas peetud tookord seaduses fikseeritud rahukohtu kui institutsiooni ülesandeid, mitte aga neid ülesandeid, mida Vene liberaalne ajakirjandus ja selle traditsioone järgiv hilisem ajalookirjandus neid täitmas näha tahtsid.

Eesti linnades eraldusid kohtuvõim ja haldus 1877.–78. a, kui Balti kubermangudes jõustati Vene 1870. a linnaseadus, mille alusel loodi uued linnavalitsused. Senised magistraadid muutusid nüüd ainult kohtuasutusteks, tegutsedes sellistena kuni 1889. a lõpuni.

2) Õigusasutuste tegevuse juhtimine läks järjest enam spetsiaalse inimeste korpuse kätte, kes tegelesid õigustoimingutega professionaalselt ning kellele see on suuremal või väiksemal määral põhitoök. ¹⁴ Näiteks nõudis 1889. a Balti kubermangude kohtute ümberkorraldamise seadus kõrgemat juriidilist haridust nii ülemtalurahvakohtu esimeestelt kui ka rahukohtunikelt. Viimastel pidi olema kolmeaastane töökogemus reformitud kohtutes. ¹⁵ Tartu-Võru rahukogus aastatel 1889–90 tööle asunud rahukohtunikest olid vähemalt 80–85% kõrgema juriidilise haridusega, peamiselt Peterburi ülikooli õigusteaduskonna lõpetanud.

3) Ülalnimetatud professionaalid said spetsiaalse ettevalmistuse, mille põhiosa oli kõrgem juriidiline haridus. Neil oli oma erialane kirjandus ja professionaalsed erialased koolid. Tartu ülikool, mille koosseisus oli ka õigus-teaduskond, avati 1802. a. Kohalikel baltisaksa juristidel oli väga hea saksa-keelne informatsioonisüsteem, mille koostisosadeks olid Tartu ülikooli raamatukogu, nii rahvusvahelised kui kohalikud juriidilised ajakirjad, teaduslikud seltsid ning õiguslikud traditsioonid.

4) Õigus sisaldab endas ka teaduse õigusest – õigusteaduse, mille abil on võimalik õigust analüüsida. Siinkohal võiks viidata Balti provintσιαalõiguse teadusliku läbitöötatuse erinevusele 19. sajandi algul ja sama sajandi lõpul. Sajandi algul olid kohaliku õiguse allikad kokku kogumata, läbi töötamata ja süstematiseerimata. Sajandi lõpul, 1897. a, kui lõppes Balti eraõiguse uurimise algataja ning kodifitseerija F. G. Bunge (1802–97) ¹⁶ elutee, olid ainuüksi tema enda sulest ilmunud viieköiteline teoreetiline ülevaade Liivi- ja Eestimaa eraõigusest ning loomulikult Balti Eraseadus. ¹⁷ C. Erdmanni käe alt oli 1889.–94. a ilmunud 4-köiteline *Balti provintside ersaeaduse süsteem*. Rääkimata juba teiste autorite töödest.

Lisaks eeltoodud tunnustele säilitas Eestis pikka aega suure tähtsuse veel üks Lääne õigustraditsiooni tunnus ja arengu allikaid – õiguslik pluralism, mis Eesti territooriumil sai alguse hiljemalt 13. sajandil. ¹⁸ Siinkohal tasub meenutada, et veel 1940. a olid Eestis tsiviilõiguse põhilisteks allikateks 1. juulil 1865. a jõustunud Balti Eraseadus ning Vene Tsiivilseadustik. Balti Eraseadus ise hõlmas järgmisi territoriaalseid õigusi – Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ning Piltene maaõigused, Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ning Narva linnaõigused. Kuni 1927. a olid Eesti Vabariigis kasutusel ka mitmesugused talupoegade eraõigused, ¹⁹ mis omakorda paiknesid Liivi-, Eesti- ja Saaremaa talurahvasaadustes.

19. SAJANDI ÕIGUSREFORMI SENISEST UURIMISEST

Kõigi eespool nimetatud kolme õigusreformi olulisemateks osadeks on olnud omandiõiguse, õigushariduse ning õigusmõistmise ümberkorraldamine, kahe viimase puhul ka riigiõiguslikul tasandil kaasnevad muutused.

19. sajandi II poolel toimunud muutusi puudutavate eesti ja baltisaksa õigusajaloolaste senistest käsitlustest kipubki esmapilgul jääma mulje, et kogu õigusreform on põhiliselt taandatav 1889. a justiitsreformile ehk teisisõnu Vene 1864. a Kohtuseaduste rakendamisele Balti kubermangudes. Vasutukaaluks tasub mõelda ainult asjaolule, et 19.–20. sajandi vahetusel, põhiliselt juba pärast saksakeelse *Dorpati* ülikooli reorganiseerimist venekeelseks *Jurjevi* ülikooliks kujuneb välja eestlastest professionaalsete juristide esimene põlvkond. Õigushariduse ümberkujundamise tähtsuse osakaal suurenes veel seetõttu, et ka hiljem jäi kehtima põhimõtteliselt sama juristide ettevalmistamise süsteem.²⁰

Tegelikult on isegi suhteliselt enam uuritud justiitsreformi analüüsitud pealiskaudselt, piirdudes peamiselt justiitsreformi institutsionaalse külje ning seaduste ümberjutustamisega. Peamiselt tuuakse esile järgmised seisukohad:²¹

1) Võrreldes Vene sisekubermangudega oli reform piiratum, sest ei rakendatud vandekohtuid ning rahukohtunikud olid valitsuse poolt määratavad. Tähelepanuta on jäänud asjaolu, et vandekohtute puudumine tagas apellatsioonivõimaluse (vandekohtute otsused olid lõplikud). Rõhutades vandekohtute puudumist ning rahukohtunike valitavuse printsiibi eiramist, ei ole eesti autorid vaevunud kindlaks tegema vandemeestele ja rahukohtunikele esitatud tsensustele vastavate eestlaste hulka. Valitavus oleks tõenäoliselt säilitanud sakslaste domineerimise õigusmõistmisel.²² 2. Võrreldes Sise-Venemaa kubermangudega hilines justiitsreform 25 aastat eelkõige tänu baltisaksa aadli vastupanule. Analüüsist on kõrvale jäänud näiteks Vene keskvalitsuse enda muutunud suhtumine, samuti asjaolu, et ametlikult lõppes justiitsasutuste ümberkorraldamine impeeriumis tervikuna alles 1899. aastal.²³

2) Justiitsreformi käigus säilisid vallakohtud kui seisuslikud kohtud. Kahjuks ei ole analüüsitud 1889. a reformijärgsete vallakohtute kui eestlaste endi poolt valitud kohtute, aga samuti ülemtalurahvakohtute pädevust ja tegevust.

3) Üheselt on välistatud Vene justiitsreformi-eelse kohtusüsteemi evolutsioonilise arengu võimalus, uurimata lähemalt 1860. aastail, eriti kümnenendi esimesel poolel baltisaksa ajakirjanduses (*Baltische Monatsschrift*, *Riga'sche Zeitung*, *Revalsche Zeitung*) toimunud selleteemalist diskussiooni. Samuti pole käsitletud reformieelsete kohtute personali, nende hariduslikku ja professionaalset ettevalmistust.

Keskendudes kohtute ümberkorraldusele, kipub seniste uurijate tähelepanu alt kõrvale jääma tõsiasi, et sama seaduse alusel reorganiseeriti prokuratuur, advokatuur ja notariaat. Uurijad ei ole tavaliselt analüüsinud sel ajal jõustunud tsiviil- ja kriminaalprotsessiseadustikke ega käsitlenud muutusi materiaalsoiguses. Näiteks kriminaalsoiguses jõustus Rahukohtu Nuhtlusseadustik (1885. a redaktsioon) ning ainuüksi tsiviilõiguse põhiallikas Balti Era-

seaduses muudeti, asendati või tühistati 128 paragrahvi.²⁴ Üldsõnaliselt väidetakse, et Baltikumis läbiviidud reform oli osa sel ajal Venemaal toimuvatest Aleksander III vastureformidest, kuid puudub võrdlus Venemaal nimelisel perioodil kehtinud ja jõustuvate seadustega, rääkimata võrdlusest teiste maade ja Venemaa muude rahvuspiirkondade seadusandlusega. Uurijad ei ole peatunud õigusinstitutsioonide endi muutumisel. Õiguslikke muutusi on vaadeldud eelkõige läbi poliitiliste muutuste prisma.

TRADITSIOONIDE KAMMITSAD

Õiguse kui kultuuri terviklikus ja küllaltki autonoomses osas aset leidnud muutuste kui terviku analüüsi raskendavad minu hinnangul järgmised asjaolud.

Esiteks, senises historiograafias valitseb traditsioon vaadelda 19. sajandi II poole ümberkorraldusi peamiselt üksikute kitsaste funktsionaalsete valdkondade kaupa ja neid on uuritud ebahühtlaselt. Näiteks ei ole reeglina kuni viimase ajani ühiselt vaadeldud suhteliselt enim uuritud 1889. a justiitsreformi ja Tartu Ülikooli reformi, mis algas eelkõige õigusteaduskonna reorganiseerimisega. Õigusemõistmise arengut jälgides ei ole koos vaadeldud 1866. a vallareformi, 1877. a linnareformi ega 1889. a justiitsreformi, ehkki nad kõik mõjutasid tuntuvalt kõigi kohalike elanike suhteid õigusemõistmisega. Samas on käsitlemata õiguses toimunud muutuste seosed ühiskonnas laiemalt aset leidnud muutustega. Seni puudub analüüs sellest, mida tähendas õiguskultuuri arengule eestlaste kujunemine 19. sajandi II poolel täieliku kirjaoskusega rahvaks ning siis aset leidnud lugemisrevolutsioon. Kogu maad haarav valla- ja kihelkonnakoolide võrk kujunes välja 1880. aastaiks. Tegelikult hakkasid juba 1850. aastaist ellu astuma kirjaoskajate generatsioonid,²⁵ mis olid 1866. a vallareformi ajaks täies elujõus. Osaliselt ametlike, osaliselt eraväljaannetena ilmusid eestikeelsed õigustekstid (nt seaduste tõlked). Need olid kättesaadavad vallavalitsustes ja -kohtutes. Eestikeelne ajakirjandus hakkas järjest enam käsitlema oma majanduselu, hariduse ja õigusliku olukorra probleeme. Teiseks ei ole Eestis laiemalt veel juurdunud seisukoht käsitleda õigust kui inimkultuuri ja selle ajaloo lahutamatu osa.²⁶ Ometi ilmusid juba 1983. a Tartus Igor Gräzini tööd õigusest kui kultuuri fenomenist.²⁷ I. Gräzin toetus oluliselt prof Juri Lotmani koolkonnale semiootikas. Sellise olukorra põhjustena võib autori arvates näha asjaolu, et viimastel aastakümnetel (kuni 1990. aastate alguseni) valitsenud dogma, et *õigus on valitseva klassi tahe, mis on ülendatud seaduseks ja mille sisu on määratud selle klassi materiaalsete elutingimustega*.²⁸ Taoline õiguse ja õigusteaduse ning õiguse ajaloo politiseeritud käsitus ja viimaste aastakümnete nõukogulik õiguspraktika kinnistasid Eestis üldjuhul arusaama õigusest kui millestki ebameeldivast, eemaletõukavast nähtusest. Spetsiifilise joonena lisandus arusaam, et õigus on midagi võõrast ja vägisi pealesurutut, mille juures Eestis ei saa sõnagi sekka öelda ega silpigi muuta, paremal juhul vaid kommenteerida.²⁹ Alles õigusajaloolaste 1990. aastate põlvkond, kelle uurimisobjektiks on siiski peamiselt olnud õigusteaduse ajalugu Tartu Ülikoolis, üritab käsitleda õigust ja õigusteadust kui kultuurifenomeni.³⁰ Vaadates õigust kui inimkultuuri üht

fenomeni ning nentides tõsiasi, et iga üleminek on suuremal või väiksemal määral millegi senise murrang ning katkestus, jõuab antud kirjutus ülalöeldule toetudes autori arvates väga lähedale H. Krulli tõdemuseni, et Eesti kultuur on *katkestuse kultuur*. H. Krull mõtleb *katkestuse kultuuri* all kõigepealt eesti kultuuri iseloomulikku soodumust üldse, kusjuures on võimalik rääkida nii positiivsest kui negatiivsest katkestusest.³¹ Antud lähenemine võiks viia Eesti õigusajaloo dialoogi teiste valdkondadega ja samas võimaldada see Eesti õigusajaloos mitmeidki uusi intrigeerivaid lähenemisi.³²

KAKS ÕIGUST – KAKS ÜLEMINEKUT

Kas eestlaste arhailiste põhijoontega ning eelkõige kaemuslikule mõtlemisele tugineva õigussüsteemi transformeerumine modernseks, eraomandil põhinevaks õigussüsteemiks on haaratav mõistesse *1880. aastate modernne õigusreform*? Moderniseerimisprotsessi alguseks on pakutud ka 19. sajandi I veerandil toimunud pärisorjuse kaotamist või 19. sajandi keskel alanud põllumajandusliku väikeomandi geneesi, talude päriseksostmist.

Püüdes jälgida 19. sajandi II poolel toimunud õiguslikku arengut kui kultuuri ühe tervikliku valdkonna arenguprotsessi, on ilmne, et talurahva omandiõigust reguleerivad 1849/1860. a Liivimaa ja 1856. a Eestimaa talurahvaseadused, 1863. a Balti provintside passikorraldus, 1864. a vastuvõetud Balti Provintsi aalseadustiku III köide (ehk Balti Eraseadus), 1865. a käsitööseadus, 1866. a vallaseadus, 1874. a üldise sõjaväekohustuse seadus, 1877. a linna-, 1888. a politsei-, ja 1889. a kohtuteseadus ning Tartu Ülikooli ümberkorraldamine moodustavad tervikliku ja kompleksset uurimist vajava arengurea.

Kas *modernne õigusreform* haarab täielikult baltisakslaste feodaalse põhiolomusega õigussüsteemi moderniseerimisprotsessi? Mõlemal juhul on võimalikke alguspunkte rohkem kui üks.

Autor ei pea ülal esitatud küsimuste üksikasjalisemat analüüsimist käesolevas artiklis otstarbekaks ning nimetab *modernseks õigusreformiks* 19. sajandi keskel ja II poolel, eriti 1860.–90. aastatel õiguses aset leidnud muutusi.

19. sajandi I poolel oli Eestis ajaloolise arengu tulemusel kaks erinevat kultuuri – eestlastest-maarahva (talupoegade) ja baltisakslastest-mõisaomanike kultuuri. Need kaks olid omavahel seotud, kuid enam olid nad omaette tervikud. Sarnaselt eksisteeris kaks erinevat õiguskultuuri oma õigusliku käitumise, õigusteadvuse, õiguslike asutuste, õigussuhete ja õigusega – üks eestlastest talurahval ja teine peamiselt baltisakslastest koosneval valitseval eliidil. Balti kultuurielu kontrastid 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi I poolel olid küllalt tugevad. Siinkohal torkab silma vaimukultuuri eesrindlikkus, samal ajal aga agraarsuhete ning kehtiva seisusliku süsteemi mahajäämus Euroopa üldarengust. Seisuslik süsteem, seejuures ka sellele tuginev aadellik-korporatiivne provintside omavalitsus pidas siin visalt vastu, mõjutades kõiki inimesi.³³ Eestlastest talupoegade (maarahva) arhailiste põhijoontega traditsiooniline õigus tundus nii baltisakslastele kui ka esimesitele eesti kõrgharitleastele olevat algeline ja primitiivne talupoeglik külaõigus.

Siinkohal tasub meenutada J. G. Herderi mõtet, et eestlased on Euroopa viimased metslased. E. Janseni sõnul osundasid paljude omaaegsete rahvaelu uurijate-vaatlejate ning läbireisijate kirjeldused sellele, et eestlastes nähti suu- resti instinktide-elu elavat inimkarja.³⁴ Seejuures vaatlejad ei tajunud, et tegemist võib olla lihtsalt teistsuguse kultuuri- ja õigussüsteemiga, mis tegelikkuses on primitiivsusest kaugel. Taoline, sisult üldeuroopalik balti ülemkihtide suhtumine, mis põimus veel seisuslike ja majanduslike grupihuvidega, määras veel kaua nende suhtumise põlisrahvasse.

Need kaks õiguskultuuri olid omaette tervikud, kuid loomulikult ei olnud nad üksteisest omavahel absoluutselt isoleeritud. Kultuuride vertikaalses dialoogis on eelkõige tuntud ja esile toodud loomulikult baltisaksa mõjutused, kuid vähem uuritud on eesti kultuuri poolsed mõjutused. Baltisaksa uurijad polnud omal ajal huvitatud taoliste mõjude esiletoomisest, eesti uurijad peavad aga siinkohal nentima oma seniste teadmiste vähesust. Esmapilgul võiksid eestipoolsete mõjutuste näideteks sobida talurahvaseadustes esinevad viited kohalikele tavadele ja kommetele, sest nii mõnegi Balti Eraseaduse paragrahvi (näiteks §1308, 1322, 4127) allikana on märgitud Eesti ja Liivimaa talurahvaseadused.³⁵ Näiteks *vanne*, mille kasutust piiratakse alles 1889. a kohtureformi käigus. Lisagem, et vanne mängib uusaja tsiviilprotsessis suhteliselt suurt rolli, vanne kui tõendusmaterjal on tuntud ka 1877. a Saksa tsiviilprotsessiseadustikus.³⁶ Ajaloos toimunud vertikaalse kultuuridialoogi eitamine ongi minu arvates tinginud teatud ebaluse (vähemalt eestlastest autorite puhul³⁷) Eesti õiguse ajaloo käsitlemisel – kas piirduda eelkõige eestlaste õigusajaloo; kui mitte, siis kuidas siduda ühtseks tervikuks rõhutatud eestlaste ja baltisakslaste kui rõhujate õigusajalugu?

Isegi kuni 1940. a Eesti tsiviilõiguse põhiallikaks olnud Balti Eraseadus ei olnud vaba keskaegsele õigusele omasest partikularismist. Teiselt poolt eeldab selle analüüsimine ka Vene Senati ning Eesti ja Läti Vabariigi kohtupraktika uurimist, mis teinekord on oluliselt avardanud seaduse algse teksti sisulist tähendust. Näiteks kasutas Eesti Vabariigi Riigikohus Balti Eraseaduse perekonnaõiguses olevat füüsilise isiku hoolekande instituuti analoogia põhjal ka juriidilistele isikutele hoolekande määramiseks.³⁸ Kõik eespool toodud seadused ja määrused, mille loetelu ei ole ammendav, on suunatud õiguse emantsipatsioonile. Selle tulemusena võib 19. sajandi II poolel näha senise kahe, ajalooliselt kujunenud erineva õigussüsteemi – eestlastest maarahva arhailiste põhijoontega õigussüsteemi ja peamiselt baltisakslaste feodaalse põhiolomusega õigussüsteemi lähenemist. Antud protsessi käigus võib autori arvates näha kahte üleminekut ühest õigussüsteemist teise.³⁹

Baltisakslased lähevad keskaegsest, feodaalse põhiolomusega, kuid ratsionaalsele mõtlemisele tuginevast õigussüsteemist üle modernsesse õigussüsteemi.

Eestlased teevad otsustava murrangu arhailiste põhijoontega ning eelkõige kaemuslikule mõtlemisele tuginevast õigussüsteemist üle modernsesse õigussüsteemi. Loomulikult ei tähenda see kõigi arhailise õiguskultuuri elementide täielikku kadumist eestlaste elust. Seda näitavad veel 1920. ja 1930. aastatel laatal levinud ostu-müügi (eriti hobuste puhul) sõlmimise protseduurid.⁴⁰ Omapärane tunnismärk arhailise õiguskultuuri elementide

püsimisest Eestis on veel 1982. a omaaegsesse Eesti NSV Ülemkohtusse saadetud needus, kus üks süüdimõistetud ema neab ära kohtuniku.

Eestlased muutuvad antud ülemineku käigus senisest Vene kesk võimu ning balti rüütelkondade vaheliste lepingute õigusobjektist (siinkohal võib meelde tuletada kasvõi 1816/1819. a talurahvaseadusi, mis on käsitletavad kui Vene kesk võimu ja rüütelkondade lepingud) järjest suuremal määral enam-vähem iseseisvaks õigussubjektiks, muutudes järjest enam otseselt Vene keisri ja riigi alamaks. Eraõiguses illustreerib seda kõige enam talude päriksostmise protsess, mis eeldas murrangut nii ostja kui müüja mentaliteedis. P. Pirsko andmeil asendus baltisakslaste seas 1840. aastail valitsenud küsimus, millisel moel senist agrarsüsteemi muuta, 1860. aastateks kindla arusaamisega, et talude müümine on paratamatu.⁴¹ Eestlastest talupojad suhtusid veel 1850. aastatel ja 1860. aastate algul maa ostu-müügi tehingutesse umbusuga ja nad ei suutnud aktsepteerida mõtet talupojast kui omanikust, veel enam suurmaomanikust. *Paljud ei suutnud ära seedita, kuidas võimalik on midagi müüa ja osta, mida mitte taskusse pista või aisa külge siduda ja koju viia ei saa – asja arvati selgeks petmiseks, millega saksad rahva seest viimast rasva välja pigistada tahavad.*⁴² Mitmete tegurite koosmõjul (nt mõisnike tahe senist rendimaad müüa, eesti ajakirjanduse propaganda⁴³) suutsid talupojad küllalt kiiresti uutele oludele vastavalt ümber orienteeruda. 1851. aastani oli Liivimaal päriks müüdud vaid 42 talu, Eestimaal 1860. aastal 5 talu. 1871. a oli see arv kasvanud 1442 taluni Liivimaal ja 111 taluni Eestimaal.⁴⁴ P. Pirsko sõnul sündis kõigest paari aastaga nappide õigustega rentnikust pärisperemees-taluomanik. Viimane oli mitte ainult formaalselt, vaid ka realselt täievoliline õigussubjekt nii era- kui riigiõiguses koos selleks minimaalselt vajaliku majandusliku kandevõime ja kultuurilise eneseteadvusega.

Riigiõiguses oli kirjeldatud ülemineku ilmekaks tõendiks 1864. a ja 1881. a kindlaid õiguslikke nõudmisi sisaldavate märgukirjade üleandmist Vene keisrile. Siinjuures võib tähele panna eesti poliitilise kultuuri kujunemist läbi juriidilise mõtlemise. Paralleelselt sellega, mida enam eesti juristid hakkavad osalema rahvuslikus liikumises, asendades seni juhtpositsioonil olnud pastoreid-õpetajaid, hakatakse eesti poliitikas rääkima juriidiliste terminitega. Samas püüti võtta eeskujuks baltisaksa ühiskonna legaalsest ja organiseeritud vastuseisust Vene kesk võimule. 19. ja 20. sajandi vahetusel kujunesid eestlaste juhtfigureideks juba kõrgema juriidilise haridusega mehed (J. Tõnisson ja K. Päts jt). Ülalnimetatud kahel üleminekul on mitmeid ühisejooni, kuid ka erinevusi. Mõlema õigussüsteemi moderniseerimisprotsessid kiirenevad oluliselt 19. sajandi II poolel, mil tunduvalt vähenevad vahemaad seadusandluses fikseeritud normide ehk õiguslike ideede rakendamise ning õiguspraktika tasandite vahel. Sel perioodil hakkab vähenema ka distants kirjaliku õigusnormi ja ühiskonna mentaalse normi vahel.

IMPEERIUMI ROLL

Baltisakslaste ja eestlaste modernsesse õigusse üleminekuprotsessidel on ühine asjaolu, et alates 19. sajandi keskpaigast, eriti aga 1870. aastaist, tuleb Euroopa modernne õigus meile seadusandlikul ja õiguspraktika rakenda-

mise tasandil järjest enam sisse Venemaalt. Õigusteaduse ja õiguslike ideede tasandil leiab antud nihe aset pärast 1889. a reformi, mil saksakeelsest *Dorpati* ülikoolist saab venekeelne *Jurjevi* ülikool. Viimane asjaolu on eriti oluline, kui silmas pidada eesti rahvusliku professionaalse juristkonna kujunemist 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul (mille juures ei saa küll mainimata jätta Peterburi ülikooli õigusteaduskonna suurt rolli).

Eelöeldu ei tähenda, et tegemist oli autohtoonse vene õigusega. Vastupidi – tegemist oli Lääne õigusega, mis retsipeeriti Venemaal vastavalt vene kultuuri vajadustele. On väidetud, et tegemist oli Vene ajaloolise eliidi viimase katsega importida Vene riigi jaoks kõige optimaalsemal viisil Lääne teaduse, eriti õigusteaduse, ja riikliku korralduse uusimaid saavutusi.⁴⁵ Ühelt poolt tähendas see, et Lääne õigus saabus Balti kubermangudesse vene mõjutuste, kohanduste ja lihtsustustega, mis muutsid need eestlastele arusaadavamaks, samal ajal jäid üle võtmata lääne (saksa, prantsuse) rikkalik õiguskirjandus, kohtupraktika ja õigustraditsioonid. Teiselt poolt tähendas eespool kirjeldatud mehhanism, et Venemaal retsipeeritud lääne õigus saabus Baltikumi Vene Impeeriumi seadustena, mille poliitiline eesmärk oli piirkonna järjest tihedam integratsioon ülejäänud Vene riigiga. Kuni viimase ajani on õiguse sedalaadi muutmist käsitletud peamiselt kui administratiivse venestamise olulist tegurit. Siiski on nii eesti kui välisuurijad siiski nentinud ka sellega kaasnenud moderniseerivaid muutusi. Lääne õiguse Venemaal rakendamise üldine mudel oli mitmepalgeline ning Läänemere-äärsetes kubermange võibki selles kontekstis vaadelda nimetatud mitmetahulisuse ühe omapärase näitena.

Võime kindlalt öelda, et maarahvas (eestlased) ja teatud etapist alates ka baltisakslased ei pidanud moodsa õiguse loomiseks kulutama aega ega energiat. Uus, tihtipeale rahva üldist sotsiaalset arengutaset ennetav õigusnormide võrgustik kujundati eesti, hiljem ka baltisaksa ühiskonnast väljaspool, selle kõrval ja kohal. Maarahva asi oli see uus õigus võimalikult valutult, ilma ekstsessideta (a la Mahtra sõda), ja kiiresti vastu võtta. Seejuures ei kadunud traditsioonilise elukorraldusega harjunud talurahval uude õigusnormistikku astudes ka vana õigusnormide võrgustik. Näiteks võib nimetada mitmesuguseid tavaid, millest tihtipeale lähtuvad vallakohtud, ja ka talurahvaseadusi.

KOKKUVÕTTEKS

19. sajandi II poole õigusliku areng oli keerukas ja mitmetahuline protsess. Modernsesse õigusesse ülemineku ajal võis üks ja seesama isik teutseda erinevates õigussüsteemides, mis tuginesid põhimõtteliselt erinevale mõtlemisele. Pärast 1889. a kohtureformi võis üks ja sama talupoeg olla asjaosaliseks nii vallakohtus, kus oli veel kasutusel puhastusvanne, kui ka diplomeeritud juristidest koosnevas ringkonnakohtus. Samuti ei olnud välisatud tema asja jõudmine ka Vene riigi kõrgeimasse kohtusse Senatisse.

Õiguse moderniseerudes kadus järjest enam 19. sajandi I poolel esinenud maarahva ja baltisaksa mõisnike mõttemaailma ajalooline asünkroonsus.

Tänu õiguse kujundamisele eesti ühiskonnast väljaspool olid ka mit-

med moodsa õiguse omaksvõtmisega kaasnevad probleemid (näit. surmanuhtlus, selle täideviimine) väljaspool eesti ühiskonda. Või näitab viimane asjaolu hoopis modernse õiguse omaksvõtmise pinnapealset tase?

Vene kultuuri vajadustele kohandatud ja impeeriumi seadustena Balti kubermangudesse saabunud Lääne-Euroopa modernne õigus sattus Lääne-mere-äärsetes kubermangudes aga omakorda saksa kultuurimudeli mõjuvälja, mistõttu õiguslike muutuste mõju oli siin eeldatavasti teistsugune, kui impeeriumi sisekubermangudes, kus oli erinev etniline ja sotsiaalkultuuriline situatsioon. Siin toimunud reformiprotsessid ei süvendanud lõhet Eesti euroopaliku (baltisaksa) eliidi ja talurahva põhimassi vahel, nagu see juhtus Venemaal, kus löhe keisririigi talurahva põhimassi ja jõukamate ning haritumate kihtide vahel süvenes. Vastupidi, baltisaksa eliidi kõrvale hakkas kujunema eesti rahvusest euroopalik eliit, mis ajapikku asendas eestlaste senise *külaeliidi* ning hakkas kätte võitma seni ainult sakslastele kuulunud positsioone. Õiguse arengu seisukohalt on oluline, et sellesse perioodi langes ka kõrgema juriidilise haridusega eesti rahvusliku juristkonna kujunemine.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Dieter Simon. Einführung. // Regina Ogorek. Richterking oder Subsumtionsautomat?: Zum Justiztheorie im 19. Jh. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Europäische Rechtsgeschichte. Rechtsprechung. Materialien und Studien. Bd. 1. Frankfurt am Main, 1986.
- ² Siinkohal võib osutada näiteks Max-Planck-Institut für Europäische Rechtsgeschichte mitmeid maid haaravale projektile "Normdurchsetzung."
- ³ Hea bibliograafilise ülevaate justiitsajaloo uurimisest kuni 1990. a annab: Ernst Holthöfer. Deutsche Justizgeschichte des 19. Jahrhunderts im Spiegel der neueren Forschung. Ein Bibliographischer Überblick. // Ius Commune. XVII. 1990.
- ⁴ Nt Hannes Siegrist. Advokat, Bürger und Staat. Sozialgeschichte der Rechtsanwälte in Deutschland, Italien und der Schweiz. (18.–20. Jh.). Ius Commune. Sonderheft. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte. 80. Frankfurt am Main, 1996. See orientatsiooni muutus ilmneb ka Vene justiitsreformi käitlemisel. Vrdl. Friedhelm Berthold Kaiser. Die russische Justizreform von 1864. Zur Geschichte der russischen Justiz von Katharina II bis 1917. Studien zur Geschichte Osteuropas. XIV. Leiden, 1972 ja Jörg Baberowski. Autokratie und Justiz. Zum Verhältnis von Rechtsstaatlichkeit und Rückständigkeit im ausgehenden Zarenreich 1864–1914. // Ius Commune. Sonderheft. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte. 78. Frankfurt am Main, 1996.
- ⁵ Jaan Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani. Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost. 2. ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne. Tallinn-Tartu, 1998. Lk 229.
- ⁶ Siinkohal võiks osutada enne 1917. a ilmunud V. Latkini, M. Filippovi ja M. Vladimirsij-Budanovi ja 1994. a Moskvas ilmunud I. Issajevi Vene õigusajaloo käsitlustele ja nende käitluste taseme erinevusele.
- ⁷ Vene 19. sajandi ajakirjanduse ja Vene õigusajaloolise kirjanduse mõjul on eestikeelses kirjanduses käibel termin *kohtureform*, mis on sõna-sõnaline tõlge venekeelsest terminist *sudebnaja reforma*. Sisuliselt täpsem on saksakeelses kirjanduses käibiv termin *Justizreform*, sest reform haaras peale kohtute ka teisi justiitsinstitutsioone.
- ⁸ Борис Виленский. Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969. С. 214–216.
- ⁹ J. Baberowski. Autokratie und Justiz. S. 374–385.
- ¹⁰ Samas. S. 8.
- ¹¹ Samas. S. 375.
- ¹² Samas. S. 377.

- ¹³ **Харольд Дж. Берман.** Западная традиция права: эпоха формирования. Москва, 1994. С. 25–27.
- ¹⁴ Arvestades Eesti õigusajaloo arengut ja juriidilise kõrgharidusega juristide vähesust läbi aegade, on autori arvates otstarbekas mõista juristide all kõrgema juriidilise haridusega isikut või isikut, keda riik on ettenähtud korras volitanud töötama ametikohtadel, kus riigi enda poolt on nõutav (kõrgem) juriidiline haridus (ettevalmistus).
- ¹⁵ Положения о преобразований судебной части и крестьянских присутственных мест в прибалтийских губерниях и правила о приведений означенных положений в действие с изложением соображений, на коих основаны. Сост. А. Гасман, А. Нолкен. Санкт-Петербург, 1890. С. 35–37.
- ¹⁶ Vt lähemalt Peeter Järvelaid. Bunge sajand ja sajand Bungea. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1997. 4. Lk 49–51; Marju Luts. Die Modernisierung der Rechtswissenschaft und Juristenausbildung in den Ostseeprovinzen im 19. Jahrhundert im Rahmen der alteuropäischen Ständeversammlung. // Acta Baltica. 1997. XXXV. S. 247–252.
- ¹⁷ Friedrich Georg von Bunge. Theoretisch-praktische Erörterungen aus den Esth-, Liv- und Kurland geltenden Rechten. Dorpat, 1839–1845; Friedrich Georg von Bunge. Das liv- und esthländische Privatrecht. Bd. I–II. Reval, 1847–48.
- ¹⁸ Oswald Schmidt. Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands. Dorpat, 1894. Nachdruck Hannover, 1968.
- ¹⁹ Vt lähemalt Toomas Anepaio. Hobusemüügist omandireformini. // Juridica. 1997. 6. Lk 288–294.
- ²⁰ Peeter Järvelaid. Ülikooliharidus ja juristi elukutse Euroopas. // Akadeemiline õigusharidus ja juristide täiendkoolitus. Tartu, 1996. Lk 6, 8.
- ²¹ **Борис Виленский.** Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969. С. 214–216; Edward C. Thaden. Russia's Western Borderlands, 1710–1870. Princeton, 1984. P. 196; **Вольдемарсь Калнынь.** Очерки истории государства и права Латвии в XI–XIX веках. Рига, 1980. С. 165–169. **Юри Егоров.** история государства и права Эстонской ССР: Дооктябрьский период (XIII в.–окт. 1917.) Таллинн, 1981. С. 125–130.
- ²² J. Baberowski. Autokratie und Justiz. S. 381.
- ²³ Судебная реформа. Отв. ред. Б. Виленски. Российское законодательство X–XX веков. В. 9-ти томах. Москва, 1991. С. 18.
- ²⁴ Nachtrag zum III. Theile des Provincialrechts der Ostsee gouvernements aus den Verordnungen über die Reorganisation des Justizwesens und der Bauerbehörden in den baltischen Gouvernements. Nichtofizielle Ausgabe. Übersetzt und herausgegeben von H. Loudon. Riga, 1890.
- ²⁵ Liivi Aarma. Kirjaoskus Eestis 18. sajandi lõpust 1880. aastani (nekrutinimekirjade andmeil). Tallinn, 1990. Lk 213–228.
- ²⁶ A. Steinwenter peab antud väidet juba 1958. a iseenesestmõistetavaks. Artur Steinwenter. Recht und Kultur. Aufsätze und Vorträge eines österreichischen Rechtshistorikers. Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien. Bd. 2. Graz, Köln, 1958. S. 17. Samuti võib viidata juba 1885. a ilmunud Josef Kohleri üllitisele Das Recht als Kulturerscheinung.
- ²⁷ **Игор Грязин.** О праве как феномене культуры. // Уч. зап. Тарт. ун-та. Вып. 653; **И. Грязин.** Текст права. Таллинн, 1983.
- ²⁸ Karl Marx, Friedrich Engels. Validut teosed kahes köites. Tallinn, 1957. I kd. Lk 32.
- ²⁹ Ilmar Rebane. Die Erarbeitung und Inkraftsetzung der normativen Akte in der UdSSR. // Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts. Aastaraamat. 1989. Lk 51.
- ³⁰ Nt Peeter Järvelaid. Õiguse muutumine Eestis. // H. Ylikangas. Miks õigus muutub. Seadus ja õigus ajaloolise arengu osana. Tartu, 1993. Lk 219–230.
- ³¹ Hasso Krull. Katkestuse kultuur. Tallinn, 1996. Lk 7.
- ³² Siinjuures võib viidata ühele võimalusele, millele oma olemasolu õigustama pidav Eesti õigusajalooteadus saab osundada – “Õigusajalugu / õigusajalooteadus kui katkestuse ületaja.”
- ³³ Reinhard Wittam. Drei Generationen. Deutschland-Livland-Russland. Göttingen, 1949.

- ³⁴ **Ea Jansen.** Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust. // Keel ja Kirjandus. 1993. 5. Lk 295.
- ³⁵ Provincialrecht des Ostseegouvernements. Dritter Theil. Liv-, Est- und Curländisches Privatrecht. St.Petersburg. In der Buchdruckerei der Zweiten Abtheilung Seiner Kaiserlichen Majestät Eigener Kanzlei. 1864.
- ³⁶ **U. Kornblum.** Eid. Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte (HRG) Hrsg. A. Erler, E. Kaufmann. Mitbegründet von W. Stammler. Bd. I. Berlin, 1971. Spl. 863–866.
- ³⁷ **Юри Егоров.** История государства и права Эстонской ССР.
- ³⁸ Riigikohtu tsiviilosakonna otsus nr 4. 10. märts 1920. // 1920. aasta Riigikohtu otsused. Tartu, 1921. Lk 8–10.
- ³⁹ Siinkohal nimetatud kahe ülemineku kõrval tuleks autori arvates tähelepanu pöörata asjaolule, et setud jäävad oma rõhuvas enamuses arhailise õiguskultuuri raamidesse, tulles sellega 20. sajandisse.
- ⁴⁰ **Terje Anepaio.** Laat – see ilmarahva pulm. Tartu, 1996. Lk 54–55.
- ⁴¹ **Priit Pirsko.** Talud pärieks: protsessi algus müüjate ja ostjate pilgu läbi. // Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojähiskonnast rahvusriigini. Toim. E. Jansen, J. Arukaevu. Tartu-Tallinn, 1995. Lk 100–103.
- ⁴² **August Kitzberg.** Ühe vana tuuletallaja noorpõlve mälestused. Tallinn, 1973. Lk 133.
- ⁴³ **Ea Jansen.** C. R. Jakobsoni Sakala. Tallinn, 1971. Lk 194.
- ⁴⁴ **Juhan Kahk.** Talude pärieksostmise aegu. Tallinn, 1993. Lk 65–67.
- ⁴⁵ **Jörg Baberowski.** Europa in Rußland: Justizreformen im ausgehenden Zarenreich am Beispiel der Geschworenengerichte 1864–1914. // Reformen im Rußland des 19. und 20. Jahrhunderts. Hrsg. D. Beyrau, I. Cicurov, M. Stolleis. Ius Commune. Sonderheft. Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte. 86. Frankfurt am Main, 1996. S.151.

BUNGE SAJAND JA SAJAND BUNGETA. II*

Peeter Järvelaid

KOLMAS TARTU PERIOOD. TEGEVUS TARTU ÜLIKOOLIS JA TARTU RAES (1822–31)

15. septembril 1822. a võeti Bunge Tartu ülikooli tööle kui vene keele lektor ja ülikooli valitsuse tõlk.¹ 1822. a ilmus tema esimene õigusteaduslik publikatsioon seaduste tõlgendamisest,² sellele järgnes 1823.–26. a kolmeosaline teos,³ mis kujutas endast noore juristi poolt kaasaegsete jaoks koostatud tarbetekste.

1823. a teisest semestrist algas Bunge tegevus ka õigusteaduskonna õppejõuna. Talle usaldati Liivimaa eraõiguse loengud, kuid teadusliku kraadi puudumise tõttu sai ta õppejõuna tegutseda esialgu vaid prof Christian Christoph Dabelowi järelvalvel ja vastutusel. Bungele oli juba varasest noorusest peale omane olnud vajadus end kirjalikult väljendada. Võib-olla nõudis Dabelow, et noor õppejõud valmistaks oma loengukursuseks ette peaaegu trükivalmis tekstid, kuid Bunge jaoks jäi taoline tööstiil omaseks kogu eluks. Pärast mõningat viimistlemist jõudsidki tema loengud alati kiiresti trükkii. Esimesed kohaliku õiguse alased loengud ilmusid juba 1824. a.⁴

Tartu ülikooli kohaliku õiguse õpetajana sai Bunge toetuda oma eelkäija prof Johan Ludwig Mütheli (1763–1812) seni avaldamata töödele. Bunge pani aluse Mütheli pärandi avaldamisele – 1827. a ilmus Liivimaa kriminaalõiguse käsitus.⁵

Bunge tööstiil õppejõuna oli viljakas ja efektiivne: tudengid said vajaliku materjali ka loenguid külastamata, õppejõud aga asus koostama ja publitseerima uut kursust ega pruukinud korrata juba tehtut. Täna on Bunge tekstide rohkus imetore allikas teadusloolaste jaoks, mis näitab selgelt provintsiaalõiguse *tõusva tähe* arengut.

Dabelowi juhatusel valmis Bunge doktoritööna uurimus Saksenspiegelist kui Liivimaa rüütelkonna ajaloo allikast.⁶ Nagu mitmed teisedki baltisakslastest teadlased taotles ta doktorikraadi Saksamaalt – 1826. a omistati talle Heidelbergi ülikoolist *in absentia dr jur* kraad, mida Vene impeeriumis tunnistati kui kõrgemat teaduskraadi. Saksamaal doktorikraadi omandamisega said noored Vene impeeriumi teadlased oluliselt aega kokku hoida ja loobuda teadusliku kvalifikatsiooni formaalsest kadalipust (kandidaat-magister-doktor). Saksamaal oli doktor esimene teaduskraad, Venemaal aga andis see teistega võrdsed võimalused professori kohta nõuelda. Pärast isegi

* Artikli algus: Kleio. 1997. 4 (22). lk 49.

lühiajalist tegevust professorina mõnes Vene impeeriumi ülikoolis võis aga soovi korral kandideerida ka saksa ülikoolides üldiselt ihaldatud professuuridele. Olgu märgitud, et ka Bunge kolleeg provintsiaalõiguse alal Bröcker oli saanud *dr jur* kraadi Königsbergi ülikoolist.

Bunge akadeemiline karjäär ei kujunenud siiski nii sirgjooneliseks, nagu ta oli ilmselt lootnud.

Bungel ja tema õpetajal prof Dabelowil oli tekkinud arusaamatu konflikt ülikooli rektori G. Ewersiga,⁷ millele Bunge ise ei osanud või ei tahtnud isegi vana mehena seletust anda.⁸ Võibolla eelistas rektor professorina noori mehi, kes olid enne juba mõnes saksa ülikoolis professorid olnud.⁹ Ewersi õppejõudude valiku taset näitavad kindlasti tema püüdlused tuua Tartusse ajalooprofessoriks hilisem maailmakuulus Berliini ülikooli professor Leopold von Ranke (1795–1886), kes jäi aga kuraator Lieveni vastuseisu tõttu Tartusse tulemata. Sellel foonil oli Bungel muidugi raske teadlasena rektorile muljet avaldada.

Rektori järjekindlalt teaduslikule potentsiaalile ja akadeemilisele kogemusele orienteeritud valiku printsiibi suhtes tekitab aga kahtlusi Riia õuekohtu sekretäri poja, pikaajalise staažiga juristi-praktiku Erdmann Gustav von Bröckeri (1784–1854)¹⁰ kutsumine Tartu ülikooli erakorraliseks provintsiaalõiguse professoriks 1825. a.

Lausa tahtmatult tekib vajadus võrrelda Bungel ja Bröckerit. Seda enam, et tõenäoliselt tegi seda vahetevahel ka Bunge ise.

Üliõpilastele sai Bunge üleolek erakorraliseks professoriks valitud E. G. von Bröckerist kiiresti selgeks.¹¹ Bröckeri teaduslikest teenetest oli märkimisväärne tema tegevus Venemaa õigusteadusliku aastaraamatu väljaandmisel 1822, 1824.¹² Nende enam kui seitsmesajal leheküljel olid mitmed olulised tekstid ka Läänemere kubermangude seadusandluse korrastamise ja õigusteaduse jaoks laiemalt; väljaandele tegi aktiivset kaastööd prof Chr. Chr. Dabelow ja oma esimese artikli avaldas siin tulevane vene õiguse prof Alexander von Reutz (1799–1862). Pärast professoriks valimist katkestas Bröcker aastaraamatu väljaandmise ja tema poolt 1827. a avaldatud *Practicum juridicum*¹³ ründasid teravas vormis kui teadusvaenulikku üllitist nii rektor Ewers kui õigusteaduskonna dekaan Dabelow. Bröckerit see enam professori kohalt ei kõigutanud – ta jäi sellesse ametisse tervelt veerandsajaks aastaks.

Võibolla lähtus eitav suhtumine Bungesse hoopis ülikooli kuraatori ja hilisema Vene impeeriumi haridusministri kindralleitnant krahv Karl Christoph von Lievenist.¹⁴ Kas Venemaale sisserännanud sakslasest apteekri poeg oli oma päritolult ikka küllalt soliidne kandidaat, kellele usaldada kohaliku õiguspraktika jaoks kõige olulisem õppetool? Lisandus veel üks tahk, mis võis tekitada Bunge vastu umbusaldust: ta ise tunnistas aastaid hiljem oma autobiograafias, et oli olnud mõnedel ekslikel seiskohtadel – *uskunud üleüldise provintsiaalõiguse võimalikkust ja pidanud võimalikuks Rootsi maaõiguse rakendamist Liivimaal*.¹⁵ Sellise idee rakendamine või propageerimine Läänemere kubermangudes võinuks tõsiselt kahjustada Balti erikorra positsiooni Vene impeeriumis.

Bunge näide tõestas ka seda, kui rektorikeskne oli tegelikult Tartu üli-

kooli juhtimine G. Ewersi ajal. Kuni rektor G. Ewersi surmani (1830) pidi Bunge töötama õigusteaduskonna eradotsendina, ühitades selle Tartu raesündiku ametiga. Viimaselt sai ta enda mälestuste järgi administratiivse töö kogemuse, mis aitas tal hiljem taolise tööga nii Tallinnas kui Peterburis hästi hakkama saada. Praktilise tegevuse kõrval raesündikuna jõudis ta koostada ja publitseerida Tartu linnaõiguse ülevaate.¹⁶

Ewersi-Bunge suhetes mängis kindlasti oma rolli seegi, et Ewers oli filosoofiateaduskonnast (kus jäid vakantseks mõlemad ajaloo professuurid) üle tulnud õigusteaduskonda, kuid jätkas oma endiste loengute pidamist filosoofiateaduskonnas. Kui Ewers oleks rektorina soovinud (või suutnuks veenda kuraator Lievenit), võinuks ta naasta filosoofiateaduskonda ning vabastada Bunge jaoks professuuri õigusteaduskonnas. Ewersi surma järel (1830) läkski senine provintsiaalõiguse professor Bröcker tema õppetoolile, vabastades oma õppetooli Bungele.

Ka õigusteaduskonna seest ei tulnud Bunget toetavat initsiatiivi. Võimalik, et ei soovitud sattuda vastuollu rektoriga. Õigusteaduskonna seisund oli veel aastaid pärast 1816. a skandaali¹⁷ ebakindel ja vähegi keerulisemaid otsuseid tehti väga ettevaatlikult ja aeglaselt. Bunge väga üksmeelset professoriks valimist peale Ewersi surma saab vaadelda ka võimule kuuletuva Tartu akadeemilise seltskonna teatud vaikiva solidaarsusena, mis väljendas end vahepeal võimude jaoks ebasoosingusse langenu kollektiivse anonüümse toetamisena.

Pärast Ewersi surma sai Bunge kauaoodatud kinnituse oma valimise kohta. Endine ülikooli kuraator ja tolleks hetkeks juba haridusminister krahv Lieven kinnitas Bunge valimise Tartu ülikooli õigusteaduskonna kohaliku õiguse erakorraliseks (25. jaan.1831) ja korraliseks (14. okt. 1831) professoriks väga kiiresti.

TARTU-PETERBURI PERIOOD.

TARTU ÜLIKOOLI PROFESSOR (1831–42)

Bunge tunnistab, et pärast õpetaja prof Dabelowi surma toimus tema teaduslikes vaadetes oluline muutus: prof F. A. Bieneri tööd lugedes jõudis ta ajaloolise koolkonna juurde ning avastas enda jaoks peaaegu kakskümmend aastat varem ilmunud Friedrich Carl von Savigny (1779–1861) töö.¹⁸ Professoriks oleku algaastal sai temast juba ajaloolise koolkonna tulihingeline pooldaja.¹⁹ Bunge jaoks oli kohaliku õiguse allikate kogude loomine sügavalt tunnetatud eneseteostuse vorm. Vastse kohaliku õiguse professori teaduspoliitiliseks manifestiks tuleb lugeda Balti kubermangude ajalooallikate publitseerimise kava, mis on trükkis antud 19. augustil 1831. a. Selles kaheksa-leheküljelises plaanis on esitatud Bunge konkreetne nägemus Läänemere kubermangude õiguse allikate publitseerimise vajadusest ja eesmärkidest.

Bunge oli professorina kindlasti õige mees õiges kohas. Kuid kohe tekkisid tal hoopis uued võimalused eneseteostuseks ka impeeriumi pealinnas Peterburis. Bunge aktiivse teadusliku tegevuse algus langes kokku ajaga, mil Peterburis taastus aktiivne Vene impeeriumi seadusandluse korrastamine. Krahv Mihhail Speranski (1772–1839)²⁰ juhitud suure kodifikatsioonikomisjoni tiiva all oli

Joonis 1. Krahv Mihhail Speranski (1772—1839) 1806 a. (Жизнь Графа Сперанского. Том 1. С. Петербург 1861. С 1).

1831/32 õppeaasta talvevaheajal. Selle käigus sai Bunge isiklikult tuttavaks impeeriumi seadusandluse reformimise juhtivate isikutega – Mihhail Speranski, Mihhail Balugjanski (1769–1847)²¹ ja Modest Korffiga (1800–76).²² Tihe koostöö kujunes ka komisjoni liikmete Oscar von Rahdeni ja Emanuel von Sieversiga.

Eriti sõbralikud suhted kujunesid Bungal M. M. Speranskiga. Sellele aitas ilmselt kaasa seegi, et Bunge onu oli abielus Speranski lähedase sugulasega. Bunge ise märgib, et ta oli nendel aastatel Peterburis viibides sageli külaliseks Speranski esmaspäevastel ja neljapäevastel lõunasöökidel, mille järel nii mõnigi kord ka peremehe töökabinetti siirduti, et teadusest ja kodifitseerimistöödest rääkida. See oli kolmekümne aastaseks saavale Tartu professorile kahtlemata suureks auks ja innustuseks.

Ühe sellise ühise lõunasöögi järel sai Bunge Speranskilt retsenseerimiseks Läänemere kubermangude provintsialseadustiku koostamise komisjoni presidendi Reinhold Johann Ludwig Samson von Himmelstierna (1778–1858) koostatud Läänemere kubermangude eraõiguse eelnõu.²³ Bunge esitas töö kohta teravalt kriitilise arvamuse,²⁴ mispeale Speranski palus tal esitada ka omapoolse eraõiguse korrastamise kava. 1833. a ilmuski Bunge töö eraldi trükisena.²⁵ Selles kirjutises ei tegelenud Bunge ju enam mingite kohalike küsimustega – siin sõnastati Läänemere kubermangude eraõiguse seadusandluse reformi idee juba impeeriumi tasemel. Tuleb tunnistada, et tänaseni pole seda väikest publikatsiooni ei meie ajaloolises ega õigusajaloolises kirjanduses vääriliselt hinnatud. Sellest kavast sai aastakümneteks töökava ka Bunge enda jaoks. Analüüsid tema tegevust aastatel 1833–65 on otstarbekas jälgida, kuivõrd ja kuidas ta realiseeris selle kavandatud projekti.

Bungele avanesid nüüd Vene impeeriumi tähtsaima kodifitseerimiskomisjoni informatsioon, töömaterjalid ja loomulikult ka arhiivid.²⁶

Bunge esimeseks ülesandeks oli O. von Rahdeni ja E. von Sieversi abistamine Balti kubermangude seadusandluse ajaloolise ülevaate koostamisel.

hakanud tegutsema nüüd ka Balti provintsialseadustiku koostamise komisjon. Läänemere kubermangude kohaliku seadusandluse uurimise ja uurimustele – aga see ju oligi Bunge õppetooli ülesanne – oli tekkinud praktiline väljund. Bunge mõistis seda hästi ja pühendus järgitult kohaliku õiguse uurimisele ja õpetamisele. Tartu raesündiku ameti pani ta maha ja lükkas tagasi ka talle pakutud raehärra koha ning teised ahvatlevad tööpakkumised Liivimaa kohtusüsteemis. Peterburist tulnud koostööettepanek kaalus Bunge jaoks üles kõik muud pakkumised.

Bunge tihe koostöö Peterburi kodifikatsioonikomisjoniga algas

See ilmus vene ja saksa keeles 1845. a.²⁷ Järgnevalt palus Speranskilt tal saksa keelde tõlkida 1833. a vastuvõetud Vene impeeriumi Seadustekogu (*Svod Zakonov*) eessõna.²⁸

Pärast esimesi proovitöid sai Bungest Peterburi kodifitseerimiskomisjoni asendamatult ekspert. Komisjoni kaudu sai ta pidevalt uusimat infot Vene impeeriumis toimuva kodifitseerimistöö kohta ning varustas komisjoni omaltpoolt vajaliku infoga. Nii avanes Bunge jaoks täiesti uus tase, mida ta sai realiseerida õppejõu ja uurijana. Tema nägemus oma eriala probleemidest oli nüüd hoopis sügavam ja laiem kui ühel tavalisel provintσιαalõiguse professoril.

Läbikäimine impeeriumi oma ala tippudega andis pidevalt palju uusi teadmisi, kuid see suurendas kindlasti ka Bunge eneseteadvust, mis ei saanud impeeriumi provintsilinnas sugugi kõigile meeldida. Teravnes ka isiklik konflikt R. J. L. Samson von Himmelstiernaga. Viimane tundis end Bunge poolt väljatõrjutuna. Tänu oma võimsatele toetajatele Peterburis tuli Bunge sellest vastasseisust esialgu võitjana välja.²⁹ Ent konflikt eskaleerus. Vastastiku trükiti arvustusi ka Saksamaal ilmuvates ajakirjades. Bunge oponent koostas isegi kahesaja leheküljelise kokkuvõtte Bunge erinevatest töödest (kaasa arvatud väljavõtted tudengite jaoks mõeldud loengumaterjalidest), tuues välja seal esinevad vead ja vastuolulised seisukohad. Kõigile oli selge, et diskussioon oli võtnud juba väga isikliku tasandi.

Bunget olevat Samson von Himmelstierna kriitika juures kurvastanud eriti kaks asjaolu. Esiteks oponendi pahatahtlikkus. Bunge ise tunnistas, et tema varasemates töödes oli mitte ainult faktilisi, vaid ka kontseptuaalseid vastuolusid. Uutes publikatsioonides oli Bunge neid eksimusi küll parandanud,³⁰ kuid loomulikult ei afišeerinud oma varasemaid vigu. Samson von Himmelstierna aga kasutas seda ära, kandes oma kriitika pearõhu just nimeetatud aspektidele. Teiseks kurvastas Bunget kriitika vorm. Vastane ei esitanud kriitikat Bunge kohta mitte avalikult, vaid jagas trükitud eraväljaannet omal äranägemisel, kellele soovis. Sellisele kriitikale oli raske avalikult vastata.

Avalik vastasseis innustas Bunget veelgi enam tööle. Ülikooliloengutest vabal ajal töötas ta Tallinna, Riia, Jelgava (Miitavi) ja Tartu arhiivides, et saada lisa nendele allikatele, mis olid juba Läänemere kubermangudest Peterburi kodifitseerimiskomisjoni arhiivi toimetatud.

Tartu-Peterburi perioodil avaldas Bunge mitmeid teoseid.³¹ Ta oli ka professorina üliõpilaste hulgas hinnatud rohkem oma publikatsioonide kui konkreetsete suuliste ettekannete ja loengute pärast. Viimased kordasid sageli suuresti tema publikatsioonides esitatut.³²

Bunge järgis ka Saksa teadusmaailmas levima hakanud tava, et tuntud professoritel oli oma vaadete propageerimiseks isiklik ajakiri. Bunge jaoks võis eeskujuks olla ka Fr. C. von Savigny ise, kes sai kuulsaks oma õigusteaduse ajaloo ajakirjaga (*Zeitschrift für die geschichtliche Rechtswissenschaft*). Bunge puhul oli tegemist siiski rohkema kui oma vaadete levitamise ambitsiooniga. Ta asutas üksi või koos teistega mitmeid väga erinevaid väljaandeid, jättes sellega jälje ka meie ajakirjanduse ajalukku.³³

Selles valdkonnas oli Bunge kui õigusteadlase jaoks väga oluline koostöö prof Karl Otto von Madaiga (1809–50) väljaande *Theoretisch-practische Erörterungen aus den in Liv-, Esth- und Curland geltenden Rechten* väljaandmisel. Madai oli õppinud tollases romanistika olulises keskuses Berliinis, kus samal ajal õpetas ka Savigny. 1837. a valiti ta Tartu ülikooli kriminaalõiguse ja -protsessi professoriks kuid ta täitis suuresti ka romanisti ülesandeid. Bunge oli end määratlenud kui germanisti, kuid pidas kogu oma teadlaskarjääri jooksul vajalikuks teha koostööd oma ala hästi tundvate romanistidega. Tartus algas Bunge ja Madai väga viljakas koostöö (nad elasid muide ühes majas ja olid eraelus sõbrad), mis kestis kuni 1842. aastani, mil Bunge tagandati ning ka Madai lahkus Tartu ülikooli teenistusest Berliini ülikooli. Uus koostöö Tartu ülikooli romanistidega tekkis Bungal alles aastaid hiljem, kui ta Peterburi kodifitseerimiskomisjoni liikmena tegi koostööd prof Otomar Friedrich Meykowiaga (1823–94).

Bunge oli Tartu ülikooli õigusteaduskonna professor 1831–42. Kolmel korral (1833, 1838 ja 1842) valiti ta õigusteaduskonna dekaaniks. Pärast kuulsat prof Johan Karl Simon Morgensterni (1770–1852) taandumist valiti Bunge 1838. aasta märtsis professoriameti kõrval ka ülikooli raamatukogu direktoriks. Enam kui kolmekümne ametis oldud aasta jooksul oli Morgenstern teinud ülikooli raamatukogu direktori ameti väga prestiižikaks. See pani tema mantlipärijale suure vastutuse koorma.

Bunge oli saamas neljakümne aastaseks ja tema tegevus Tartu ülikoolis paistis kestvat veel pikki aastaid, kui sellele tuli väga äkki lõpp – Bunge pidi ülikoolist lahkuma.

Järgneva intriigi ajendiks oli Bunge sekkumine 1841. a ülikooli kohtu otsuse kaitsmisse. Tartu ülikooli autonoomia küsimus Vene impeeriumis oli tavaliselt seotud ka üliõpilaste õigustega: võimude katsed autonoomiat piirata algasid ikka etteheidetega, et ülikool on oma üliõpilaste suhtes liialt liberaalne. Ka Bungele saatuslikuks saanud konfliktid olid formaalselt seotud üliõpilaste käitumisega. Esimene arusaamatus seondus üliõpilaste duelli arutamise ja ülikooli kohtus. Veel hästi oma üliõpilaspõlve mäletavate professorite-kohtunike ja ülikooli kuraator kindral Gustav von Craffströmi arusaamised läksid selle üleastumise ohtlikkuse hindamisel kardinaalselt lahku. Bunge, kes õigusteaduskonna dekaanina oli ka kohtu liige, asus ülikooli ja üliõpilasi kaitsma. Ta viis probleemi välja Peterburi ja saavutas ülikooli kuraatori otsuse tühistamise.

1842. a lõpus tõmmati Bunge uuesti konflikti ülikooli kuraatoriga. 1842. a novembris tahtis kuraator Craffström keelata üliõpilastel ametist lahkuvale teoloogiaprofessor Karl Christian Ulmannile avalikult oma sümpaatiat avaldamast. Akadeemilise tava järgi korraldati sel puhul tõrvikutega rongkäik, lauldi professori maja ees isamaalisi saksa laule ja anti kingituseks üle hõbepecker. Sellist tava luges kuraator seadusevastaseks ja arvas, et ka sellele juhule laieneb kindralkuberneride suhtes väljaantud korraldus, mis keelas *alluvatel* kingituste tegemise. Bunge, kelle käest prorektori ametis olev arstiteaduskonna dekaan Alfred Wilhelm Volkmann nõu küsis, arvas, et üliõpilase ja professori suhe on kui *õpetaja-õpilase*, mitte aga kui *ülemuse-alluva* suhe ja sellepärast ei saa kõrgemate ametnike suhtes kehtestatud keeldu

üliõpilaste ja ülikooli suhtes kuidagi rakendada. Paraku tõlgendas kuraator seda konflikti Peterburi valitsusringkondade silmis kui poliitiliselt kohatud ja juriidiliselt ebaseaduslikku üliõpilasmeeleavaldust, üliõpilaste poolt professorile hõbepeekri kinkimist aga kui alluvate poolt ülemusele tehtud kingitust. Õhkkond oli siin väga pingeline, sest ikka oli veel meeles Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1816. a toimunud seadusrikkumine, mis samuti väga laia kõlapinna omandas. Ametist lahkunud rektor K. C. Ulmanni ja prorektor A. W. Volkmani kõrval loeti nüüdse juhtumi puhul üheks kõige suuremaks süüdlaseks Bunge. Teda süüdistati ka teadvalt vales seaduse tõlgendamises.³⁴

Nähtavasti ei saa seda konflikti taandada ainult isiklikule arusaamatu- sele professor Bunge ja Tartu õpperingkonna kuraatori kindral Gustav von Craffströmi vahel.³⁵ Bunge kõrvaldamist võib seletada ka muutunud jõude vahekorraga suures poliitikas – 1839. a oli surnud Bunge suur toetaja Peterburis M. M. Speranski – ja vastureaktsiooniga Bunge tegevusele viimase kümnendi jooksul. Täpsema vastuse selle konflikti anatoomiale saab anda vaid täiendavate ajalooallikate kaasamine uurimisse. Ent oluline on veel mis- ki muu: Bunge kõrvaleheitmine ei tekitanud Tartu sumbunud olustikus mingit vastureaktsiooni. Bunge juhtum on hirmutavaks tõenduseks sellest, kui nõrk oli akadeemiline solidaarsus nii Tartu Ülikoolis tervikuna ja eriti selle õigusteaduskonnas. Kunagine Göttingeni ülikooli professorite kollektiivne protest (*Göttingeni seitse*), kus julgelt astuti vastu võimude vahelesekumisele akadeemilisse ellu, on jäänud ülikoolide ajaloos harvaesinevaks erandiks. Kui aga kogu protsessi taga oli vaid suur poliitika, siis peame tõde- ma, kui ebaefektiivne oli ülikooli autonoomia ka 19. sajandil, et riigivõim võis kuraatori kaudu tugevalt mõjutada akadeemilist elu.

Formaalselt ei olnud tegemist küll Bunge vallandamisega, vaid tema *akadeemilise asumiseleasaatmisega* Kaasani Ülikooli professoriks. Paraku oli Bunge küllalt hästi teadlik sellest, mida Kaasani oodata (seda olid kogunud nii tema vend kui ka õigusteaduskonna professor Neumann) ning Bunge ot- sis võimalust riigiteenistusest pensionile minekuks. Tänu oma tutvustele Peterburis ja Tartu seltskonna ühe osa üllatuseks ta selle ka saavutas.

TALLINN-PETERBURI PERIOOD.

TÖÖ TALLINNA MAGISTRAADIS (1842–56)

Teade Bunge riigiteenistusest pensioneerumisest olevat Tallinna jõud- nud 1843. a jaanuaris,³⁶ sellele järgnes kiire kutse tulla Tallinna rae teenistus- se. 1843. a veebruaris³⁷ algas F. G. von Bunge elus uus periood. Bunge eluko- haks sai Tallinn ja töökohaks Tallinna raad. Siin jätkas ta Tartus alanud linna- ametniku karjääri, olles 1843–56 linnasündik, siis justitsibürgermeister ja linnakonsistoriumi president.

Bungel oli seljataga Tartu linna sündiku kogemus ja parima provint- siaalseaduse tundja kuulsus. Tema kontaktid Peterburi valitsusringkondade- ga polnud Eestimaa kubermangu pealinnas samuti teadmata. Tänu kogemu- sele oma ametnikutööd organiseerida, ei katkenud Bunge Tallinnasse asumi- sega tema teadustöö, vaid see isegi elavnes. Temast oli saanud küps uurija ja Tallinnas hakkasid varem alustatud ettevõtmised vilja kandma.

Tuleb tunnistada, et saatus kinkis Bungele mitmeid õnnelikke olukordi ning ta oskas neid alati suurepäraselt ära kasutada. Tallinna rae teenistuses avastas ta end asuvat hinnalise Eestimaa õiguse allikate kogu juures. Paraku oli Tallinna rae vana arhiiv seni väga halvasti korraldatud – Bunge väitel hoiti ülihinnalisi ürikuid raekoja keldris nagu kaalikaid ja peete. Bunge asus rae-sündikuna seda hinnalist arhiivi korraldama. Loa selleks sai ta ametlikult 11. mail 1843. aastal.

Arhiivitöö pakkus Bungele suurt rahuldust ja edenes kiiresti. Selle tulemusena sündis kuulus Tallinna Linnaõiguse allikapublikatsioonide sari.³⁸ Bunge publitseeritud ja kommenteeritud Tallinnas säilinud vanimad Lübecki õiguse käsikirjalised koodeksid (1257. aastast ladinakeelne ja 1282. aastast keskjalamsaksakeelne) kuulusid 19. sajandi selle teema uurimise Euroopa koostesti.³⁹

Tallinnas viis ta lõpuni ka Läänemere kubermangude provintsiaalõiguse allikate ajaloolise ülevaate kirjutamise. 1849. a ilmunus sissejuhatus Balti õigusajalukku ja selle allikatesse,⁴⁰ mida võib lugeda üheks vaheetapiks tema 1831. ja 1833. a programmi edasiarendamisel. Publikatsioon võitis laialdast tunnustust ja Bungele määrati raamatu eest veel samal aastal Venemaa Teaduste Akadeemia poolt Demidovi preemia.⁴¹ Ka poliitilised pinged Bunge ümber näitasid vaibumise märke.

Tallinnas koondus Bunge ümber juba enam institutsionaliseerunud õigusteaduslik ring, kuhu kuulusid mitmed Eestimaa kubermangu juhtivad juristid. Koos hakati redigeerima Bunge 1838.–39. a ilmunud raamatu Liivi- ja Eestimaa eraõigusest,⁴² valmistamaks ette selle parandatud ja täiendatud trükki. Töö pidi leidma rakendust ka kohaliku eraõiguse kodifitseerimistöös. Bunge juristide ringi töö tulemuslikkust on erinevalt hinnatud. Bunge historiograaf W. Greiffenhagen luges ringi tegevust küll vajalikuks, kuid arvas, et Bunge oli sunnitud pidevate konsensuspüüdluste tõttu oma töösse sisse viima selle kvaliteeti kahjustavaid muudatusi. Bunge ise arvas teisiti. Ta seadis endale teaduslikust huvist laiemad eesmärgid. Töö Peterburi kodifitseerimiskomisjonis oli talle õpetanud, et mistahes seadusandlik uuendus (vaatamata sellele kui hea ta sisuliselt ka poleks), saab seaduseks vaid võimude ja laiema juristkonna konsensusliku toetuse korral. Nii oli Bunge jaoks peamine võita eraõiguse tulevasele kodifikatsioonile Eestimaa juhtivate juristide toetus veel enne selle töö alustamist Peterburis. Seda toetust dokumenteeris 1847.–48. a ilmunud Bunge Liivi- ja Eestimaa eraõiguse teine trükk.⁴³ Balti eraõiguse teksti kehtimahakkamiseni (1865) oli sellest hetkest jäänud veel kaheksateist pikka aastat.

Bunge Tallinna aastatesse mahub talle ajaloolaste hulgas igaveseks au ja kuulsust toonud ettevõtmine – Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikutekogu avaldamise alustamine.⁴⁴ Kas ei olnud siin oma osa 19. sajandi algaastatel Läänemere kubermangudest Peterburi kodifitseerimiskomisjoni saadetud allikate koopiate koopiatel, mis olid Bungele alates 1831. aastast tänu Speranski abile vabalt kättesaadavad, on täna veel raske vastata. See töö on teinud F. G. von Bunge nime rahvusvaheliselt enam tuntuks kui paljude teiste Läänemere ajalooa tegelenud või tegelevate teadlaste nimed ning hoiab seda tänaseni teaduskäibes.

Bunge tegevus jättis Tallinna rae liikmetele sügava mulje. Temast peeti lugu kui raehärrast, kes pidevalt oli edukalt täitnud kõrgeid ülesandeid ka Peterburis. Bunge omaltpoolt tundis sügavat tänu Tallinna vastu, mida ta väljendab aastaid hiljem ilmunud uurimuses.⁴⁵ Ometi hakkas talle lõpuks ka siin kitsaks jääma. Ta lahkus suure impeeriumi pealinna, et lõpetada seal Läänemere kubermangude eraõiguse kodifitseerimistöö. Viimane Bunge poolt allkirjastatud Tallinna raeprotokoll pärineb 21. septembrist 1856. a. Kuigi ta astus Keisri Isikliku Kantselei II osakonna teenistusse juba 1856. a, hoiti teda kuni 1858. aastani ka Tallinna raehärra ametis.

KEISRI ISIKLIKU KANTSELEI II OSAKONNAS (1856–65)

Peterburis sai Bungest Keisri Isikliku Kantselei II osakonna vanemametnik, kelle ülesandeks oli Eesti-, Liivi- ja Kuramaa era- ja protsessiõiguse kodifitseerimine. Komisjoni egiidi all ilmus ajalooline ülevaade eraõiguse arengust.⁴⁶ Bunge üheks kaastööliseks sai Tartu ülikooli tuntud romanist prof O. Fr. Meykow, mees, kes oli enne professorikarjääri tegeleenud Peterburis Vene impeeriumi justiitsministeeriumi ametnikuna impeeriumi autonoomsete äärealade juriidiliste probleemidega. Bunge poolt koostatud Balti eraseaduse projekti romanistliku külje analüüsiga tegeles Meykow aastatel 1860–64. Tema poolt Peterburi komisjonile esitatud väga põhjalik analüüs võitis seal ülimalt positiivset vastukaja.

Bunge tegevus Peterburis Balti eraseaduse eelnõu ettevalmistamisel on hästi dokumenteeritud. Näiteks Balti eraseaduse eelnõu erinevate osade tekstid (1860–62) on meile vihikutena tänagi raamatukogudes ja arhiivides kättesaadavad – nende huvitavate materjalide teaduslik läbitöötamine võiks saada õigusajaloolastele mitme tõsise uurimuse objektiks.

Bunge sidus ka Peterburis oma ametnikutöö teadustööga. Lisaks vahetule kodifitseerimisega seotud tööle jätkas ta Läänemerekubermangude õigusallikate kogude koostamist. Peterburi perioodist ilmusid koos parun Robert von Tolliga koostatud allikpublikatsioonide sarja köited.⁴⁷ Siingi jäi ta truuks põhimõttele, et teadlane vajab viljakaks tegevuseks erialast suhtlusringi. W. Greiffenhageni andmetel koondunud Bunge ümber kaheksaliikmeline juristide ring, kes arutanud tõsiselt läbi II osakonnas ettevalmistatavad eelnõud, näiteks Vene impeeriumi notariaadi seaduse eelnõu ning ka aegumise küsimust reguleeriva seadusandluse.⁴⁸

Pikki aastaid oli Bunge elus ja tegevuses olnud pikem stabiilsuseperiood. Tema ettevõtmisi oli saanud ikka edu. Kuid 60. aastate keskpaigas muutub töö kodifitseerimiskomisjonis üha raskemaks.

Joonis 3. Professor O. Fr. Meykow (1823–1894). Bunge kaastööline Balti eraseaduse koostamisel (EAA. 402-3-2096*).

Aastatel 1831–65 oli Bunge, vaatamata ajutistele tagasilöökidetele, olnud kohaliku seadusandluse kodifitseerimisel ikka nn õige mees õigel kohal. Alates 1. jaanuarist 1865. a, kui jõustus Balti eraseadus⁴⁹ polnud tal äkki aga nagu õiget ülesannetki – töö oli valmis. Uued ettevõtmised provintsiaalseadustiku neljanda ja viienda osa ettevalmistamiseks ei leidnud aga Peterburis poliitilist toetust. Ka Bunge viimane komisjoni jaoks koostatud Eesti-, Liivi- ja Kuramaa Tsiiviilkohtupidamise seaduse eelnõu⁵⁰ oli tagasi lükatud. See oli Bungele väga suureks isiklikuks löögiks, mis saigi ilmselt aluseks tervise halvene-misele ning järgnenud kiirele erruminekule. 1865. a mais esitas ta keisrile er-ruminekupalve, mis rahuldati veel samal kuul. Pärast Bunge lahkumist kut-suti tema kohale komisjoni prof Meykowitz, kuid viimane eelistas ilmselt saa-dud negatiivse kogemuse tõttu kõrgetele ametitele Peterburis suhteliselt ra-hulikumat Tartusse jäämist.

Bunge kiire erruminek ja Vene impeeriumist lahkumine ei seletu näh-tavasti ainult tema halvenenud tervisega. Poliitilistest arengutest hästiinfor-meeritud mehena teadis ta väga hästi, et Balti eraseaduse vastuvõtmise poliit-iliseks hinnaks oli Läänemere kubermangude provintsiaalseadustiku koosta-mise lõpetamine. Seadustiku neljas ja viies osa jäidki ilmumata ja 1889. a kehtestati Balti kubermangudes selle asemel hoopis ülevenemaaline kohtu-korraldus ja protsessiõigus. Bunge poolt esitatud eelnõu tagasilükkamine 1864. a oli olnud selle otseseks signaaliks.

Kuuekümneme kolme aastane Bunge oli teeninud Vene impeeriumis väl-ja kõik vajalikud pensionid. Tervise paranemisel võinuks ta jätkata tegevust Peterburis Vene impeeriumi kõrgeimas kohtus – Senatis. Ta oli kantud nii Eestimaa kui Kuramaa aadlimatriklisse ja valitud Riia ja Tallinna aukodani-kuks. Kõigele sellele vaatamata otsustas ta koos perega Vene impeeriumist lahkuda.

SAKSAMAAL. GOTHAS JA WIESBADENIS (1865–97)

Saksamaal⁵¹ valis Bunge oma uueks elukohaks Gotha linna. Ta tundis seda linna kõige paremini. Gothas mäletati ka Bunget veel hästi, sest oli ta 1861. a detsembrist kuni 1862. a juuni lõpuni ajanud siin Vene keisripere-konna pärimisasju. Tänu sellise tähtsa ülesande täitmisele oli Bunge Gothas tõesti tuntud inimene ja see kõrgendas loomulikult oma elu sisseadmist.

Gotha perioodi (1869–79) langeb Bunge jaoks veel teaduslikult väga viljakas periood.⁵² Saksa teadustraditsioonis tähistatavat doktorijuubelit⁵³ 1877. a, mida ka Eesti- ja Liivimaa ajakirjanduses ära märgiti, tähistas ta veel teaduspublikatsiooniga. Kuigi Bunge viimane publikatsioon on dateeritud aastaga 1887, ei lugenud Bunge ise end pärast 1881 aastat enam teadustööks võimeliseks – tal kadus nägemine. 1879. a vahetas Bunge Saksamaal elukohta, asudes elama Frankfurdi lähedale Wiesbadenisse, mis oli ka Vene impee-riumis tuntud kuulus kuurort. Seal veetis ta oma elu lõpuaastad (1879–97) ja jõudis vastu võtta oma lähedastelt ka õnnitlused 95. sünnipäevaks, et siis 20. märtsil 1897. a lahkuda.

KOKKUVÕTTEKS

Professor F. G. von Bunge elu- ja loomingutee kujundamisel omas olulist rolli mitmete suurepärase eelduste õnnelik kokkulangemine. Bunge ise oli andekas jurist, kellel oli eriline anne kodifitseerimistöös. Ta tunnetas seda ka ise, sest mitmed soodsad pakkumised kohtunikukohale on ta kõhklusteta tagasi lükanud, jäädes truuks teadus- ja kodifitseerimistöole. Teiselt poolt sattus Bunge töö ajale, mil selleks olid avanenud erakordselt laiad võimalused. Balti kubermangude ainsa ülikooli ainsa kohaliku õiguse professori kaasamine selle provintsi kodifitseerimistöole oli paratamatu, kuid tema esiletõusu ja pikaajalise viljaka tegevuse tagatiseks oli isiklik andekus ja sihikindel töö.

Bunge ettevõtmistest on osutunud ajalooliselt kõige kestvamaks tema aktiivne töö Läänemere kubermangude ajalooliste allikate kogumisel-uurimisel ning nende publitseerimisel. Selle töö väärtust on õpitud hindama alles tagantjärele, sajandi jooksul, mis möödunud pärast Bunge enda tegevuse lõppemist.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Friedrich Georg von Bunge. Hrsg. von W. Greiffenhagen. Reval, 1891. S. 10. (edaspidi – F. G. von Bunge Autobiographie).
- ² Friedrich Georg von Bunge. Wie, und nach welchen Regeln müssen die in Livland geltenden Gesetze interpretiert werden? Ein provinzialrechtlichen Versuch. Dorpat, 1822.
- ³ Friedrich Georg von Bunge. Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. Dorpat, 1823. Bd. I (1710–1762); Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. Dorpat, 1824. Bd. II (1762–1796); Chronologisches Repertorium der russischen Gesetze und Verordnungen für Liv-, Esth- und Curland. Dorpat, 1826. Bd. III (1796–1801).
- ⁴ Friedrich Georg von Bunge. Grundriss zu einer Einleitung in das heutige liv-, esth- und curländische Provincialrecht. Dorpat, 1824.
- ⁵ Handbuch der livländischen Criminalrechtslehre von Johan Ludwig Müthel nach dessen Tode herausgegeben und mit einigen Anmerkungen begleitet von Dr. Fr. G. von Bunge. Erste Abtheilung. Dorpat, 1827.
- ⁶ Friedrich Georg von Bunge. Über den Sachsenspiegel, als Quelle des mittleren und umgearbeiteten livländischen Ritterrechts, so wie des öselschen Lehnrechts. Riga, 1827.
- ⁷ Ehk oli rektor prof Gustav Ewersil silme ees 1818. a jõululaupäeval nähtud kuuetiskümne aastase Bunge õbluke kuju, kes nüüd, vaevalt kaheksa aastat hiljem, tahtis saada samast ülikoolist ja ka samalt rektorilt juba professori tiitlit.
- ⁸ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 12.
- ⁹ Lea Leppik. Johann Philipp Gustav Ewers. Magistristöe. Juhendaja prof Helmut Piirimäe. Trt, 1995. Lk 98.
- ¹⁰ Prof Erdmann Gustav von Bröcker (1784–1854) oli esimene Tartu ülikooli õigusteaduskonna kasvandik 19. sajandil, kes sai oma koduülikoolis professoriks. Ta õppis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas 1803–05, jätkates seejärel õpinguid Heidelbergis. 1825. a oli ta kaitsnud *dr jur* kraadi Königsbergi ülikoolis. Tartu ülikoolis oli ta provintsiaalõiguse ja hiljem riigiõiguse professoriks aastatel 1825–50. Professorina esindas ta õpetamisel utilitaarset-praktilist suunda, mida kritiseerisid Tartus teravalt Ewers ja Dabelow. Vt ka: **Пэстер Ярвелайд**. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета 1820–1865. //Acta et Commentationes Universitas Tartuensis. Trt, 1989. Vihik 868. Lk 124–125.

- ¹¹ Emil Anders. Erinnerung des Bibliothekars Emil Anders. 1810–1840. // Baltische Monatschrift. Revue, 1892. Bd. XXXIX. S. 220–221.
- ¹² Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland. Riga, 1822–1824. Bd. I. 1822; Bd. II. 1824. Meie juriidilise perioodika ajaloos on E. G. v. Bröckeril oma aastaraamatuga tagatud kindlasti tähtis koht, selles pole autoril mingit kahtlust. On vaid kahju, et seni pole meil veel uurimust, mis paneks meie 19. sajandi juriidilise perioodika mingisse laiemasse Euroopa konteksti. Sel juhul paistaks Bröckeri ning ka Bunge poolt tehtu hoopis uues valguses.
- ¹³ Practicum juridicum oder Wünsche, Hoffnungen, Vorschläge für die wissenschaftlich-practische Ausbildung der Juristen in Russland. Riga, 1827.
- ¹⁴ Karl Christoph von Lieven (1767–1844) oli süündinud nagu Bungegi Kiievis, kuid mitte apteekri, vaid kindrali pojana. Ka Georg von Rauch räägib F. G. von Bungest, kui *Kiievist pärit apteekripojast kelle suguvõsal puudusid perekondlikud sidemed Balti provintsidega* (Vt: Geschichte der deutschbaltischen Geschichtschreibung. Hrsg. von Georg von Rauch. S. 95–96.
- ¹⁵ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 13.
- ¹⁶ Friedrich Georg von Bunge. Darstellung der gegenwärtigen Verfassung der Stadt Dorpat. Riga, 1827.
- ¹⁷ Vt nt: Tartu ülikooli ajalugu II. 1798–1918. Lk 55. // Karl Siilivask (koostaja). Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites. 1632–1982. Tln, 1982.
- ¹⁸ Friedrich Georg von Bunge. Vom Beruf unser Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1814.
- ¹⁹ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 14.
- ²⁰ Krahv Mihhail Speranski (1772–1839) oli 1826–39 Keisri Isikliku Kantselai II osakonna ülem, 1838–39 ka riiginõukogu seaduste departemangu esimees. Juhtis Vene seaduste kogude koostamist. 1835–37 õpetas troonipärijale õigusteadust. Tegelik salanõunik. Aleksander Nevski, Püha Vladimiri I järgu ja Püha Anna I järgu ordeni kavaler. 1839 sai krahvi tiitli. 2. novembril 1827. a oli valitud Tartu ülikooli audoktoriks õigusteaduse alal.
- ²¹ Krahv Mihhail Balugjanski (1769–1847) oli 1826–47 Keisri Isikliku Kantselai II osakonna ülem; 1827 riigisekretär, Peterburi ülikooli õigusteaduse professor, Nikolai I eraõpetaja. Oli ise õppinud õigusteadust Saksamaal ja korraldas vene juuräülpilaste saatmist õppima Saksamaale (näiteks ka Carl Friedrich von Savigny juurde Berliini).
- ²² Krahv Modest von Korff (1800–76) oli 1826–31 Keisri Isikliku Kantselai II osakonna ametnik, osales M. M. Speranski koostatud Vene impeeriumi seaduste kogu (Польные Собрание Законов) väljaandmisel. Aastast 1831 ministrite komitee kantselaiüleml, 1834 riigisekretär, 1843 riiginõukogu liige, 1848–56 tsendisuurikomitee liige, 1855–56 selle esimees. 1849–61 Keiserliku Avaliku Raamatukogu juhataja. 1861–64 Keiserliku Kantselai II osakonna ülem. 1864–72 riiginõukogu seadusandluse departemangu ülem. Õpetas suurvürstidele riigi- ja õigusteadusi. 14. detsembril 1852. a valiti Tartu ülikooli auliikmeks. Oli M. M. Speranski historiograaf. Vt **Модест вон Корф**. Жизнь графа Сперанского I–II. Ст. Петербург, 1861.
- ²³ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 16.
- ²⁴ Gutachten im Auftrag Speranskijs als Kritik am Entwurf Samsons: Darstellung des bürgerlichen Rechts der Ostseeprovinzen. St. Petersburg, 1831, 3 Bände, litografiert. Vt Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte. // Hrsg. von Helmut Coing. München, 1982. Bd. 3. Zweiter Teilband.
- ²⁵ Friedrich Georg von Bunge. Wie kann der Rechtszustand Liv-, Esth- und Curlands am zweckmässigsten gestaltet werden? Riga und Dorpat, 1833.
- ²⁶ Teatud paralleeli meie õigusteaduse ajaloos saab siin tõmmata tulevase kuulsa Peterburi ülikooli rahvusvahelise õiguse professori eestlase Friedrich Fromhold Martensiga (1845–1909), kellele Venemaa välislepingute kogu väljaandmiseks avati Vene impeeriumi välisministeeriumi arhiiv. Vt: Vladimir Grabar. The history of international law in Russia 1647–1917. Oxford, 1990.
- ²⁷ Geschichtliche Übersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzialrechts in den Ostseegouvernements I–II. St. Peterburg, 1845. Bunge koostas

sellele hiljem jätku: Geschichte des liv-, est- und curländischen Privatrechts. St. Peterburg, 1862. Vt: **Лев Кассо**. Обзор Остзейского гражданского права. Юрьев, 1896. С. 56.

- ²⁸ Einleitung in das Corpus iuris des Russischen Reichs. Riga, Dorpat, 1833.
- ²⁹ F. G. von Bunge vastasseisu uurimine R. J. L. Samson von Himmelstiernaga peaks olema teaduslikult ilmselt sama huvitav ja meie õigusajaloolisele teadmisele uut andev kui sageli kirjanduses viidatud, kuid tänaseni lõpuni selgitamata M. M. Speranski ja liivimaalase Gustav Adolph von Rosenkamppfi (1764–1832) koostöö ja hilisem suur vastasseis Peterburi kodifitseerimiskomisjonis (omamoodi klassikaliseks ülevaateks on siin seni: Marc Raeff. Michael Speransky. Statesman of Imperial Russia. 1772–1839. The Hague, 1957).
- ³⁰ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 14.
- ³¹ Friedrich Georg von Bunge. Beiträge zur Kunde der Liv-, Esth- und Curländischen Rechtsquellen. Dorpat, 1831; Friedrich Georg von Bunge. Das liv- und esthländische Privatrecht. Reval, 1848. Bd. I; F. G. v. Bunge. Das liv- und estländische Privatrecht. Reval, 1848. Bd. II.
- ³² Vt Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders. 1810–1840. S. 220–221.
- ³³ Dorpater Jahrbuch für Literatur, Statistik und Kunst besonders Russlands (1833–35); Theoretisch-praktische Erörterungen aus den Esth-, Liv- und Kurland geltenden Rechten (1839–45), Das Inland (1836). Bunge tegevuse tähtsusest meie ajakirjanduse ajaloos vt: Ea Jansen. Baltisaksa ajakirjanduse areng XVII–XIX sajandil. // Eesti ajakirjanduse teed ja ristteed. Eesti ajakirjanduse arengust (XVII sajandist XX sajandini). Trt-Tln, 1994. Lk 283–287.
- ³⁴ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 18–21; Mälestusi Tartu Ülikoolist (17.–19. sajand). Koost. Sergei Issakov. Tln, 1986. Lk 444.
- ³⁵ Bunge ise märgib oma autobiograafias, et temani jõudsid hiljem Tallinnas kuuldu- sed, et õpperingkonna kuraator kindral Craffström oli tahtnud teda vaid ajutiselt Kaasanisse saatmisega karistada, et siis juba aasta pärast Tartu ülikooli õigusteaduskonda tagasi kutsuda (vt: F. G. von Bunge Autobiographie. S. 22). Viimase rõenäolisust kinnitab ka fakt, et Tartu ülikool esitas Bunge juba 1849. a Venemaa Teaduste Akadeemia teadusauhinna Demidovi preemia kandidaadiks, mis talle Peterburis ka omistati. Uus põlvkond Tartu ülikooli professoreid valis 14. detsembril 1872. a F. G. von Bunge Tartu ülikooli auliikmeks. Ajaloolise rõe huvides olgu öeldud, et juba kakskümmend aastat varem oli sama au omistatud soome- rootsi päritolu Vene ohvitseri ja eesti talupoja tütre pojale jalaväekindral Gustav von Craffströmile, kelle teenete hulka Tartu ülikooli ees kuulus seega ka au, et pärast 1842. aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonna üliõpilased õppisid küll jätkuvalt Bunge töede järgi, kuid ei saanud olla enam tema õpilasteks vahetult ja kuula- lata tema loenguid.
- ³⁶ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 22.
- ³⁷ Ametlikult sai F. G. Bunge Tallinna linnasündikuks 23. aprillil 1843. a.
- ³⁸ Friedrich Georg von Bunge. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Dorpat, 1847.
- ³⁹ Vt Tiina Kala. Lübecki õigus ja Tallinn. Tln, 1998. Lk 37.
- ⁴⁰ Friedrich Georg von Bunge. Einleitung in die liv-, esth- und curländische Rechts- geschichte und Geschichte der Rechtsquellen. Reval, 1849.
- ⁴¹ Demidovi preemiat jagas aastatel 1831–65 Venemaa Teaduste Akadeemia igal aastal parimatele kirjandus- ja teadustööde autoritele (*kes rikastasid Vene kirjandust*). Igal aastal jagati erinevate erialade vahel 20 000 rubla ning ühe preemia suuruseks oli määratud 1420 rubla.
- ⁴² Friedrich Georg von Bunge. Das liv- und esthländische Privatrecht. Dorpat, 1838. Bd. I.
- ⁴³ F. G. von Bunge. Das liv- und esthländische Privatrecht. Reval, 1847. Bd. I.
- ⁴⁴ Friedrich Georg von Bunge. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (1093–1300). Reval, 1853. Bd. I.
- ⁴⁵ Friedrich Georg von Bunge. Die revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsv- erfassung. Reval, 1874.
- ⁴⁶ Geschichtliche Übersicht der Grundlagen und der Entwicklung des Provinzial- rechts in den Ostseegouvernements. Besonderer Theil. 3. Privatrecht. Geschichte des Liv-, Est- und Curländische Privatrechts. St. Peterburg, 1862.

- ⁴⁷ Friedrich Georg von Bunge, Robert von Toll. Est- und livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Übersetzung und Auszügen. Dänische und Ordenszeit. Reval, 1856. Bd. I; F. G. von Bunge, R. von Toll. Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Übersetzung und Auszügen. Dänische und Ordenszeit. Reval, 1857. Bd. II; F. G. von Bunge, R. von Toll. Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Übersetzung und Auszügen. Schwedische und Polnische Zeit. Die Jahre 1561 bis 1650. Reval, 1861. Bd. I.
- ⁴⁸ F. G. von Bunge Autobiographie. S. 28.
- ⁴⁹ Provinzialrecht der Ostseegouvernements. 3. Theil. Liv-, Est- und Curländisches Privatrecht. Zusammengestellt auf Befehl des Herrn und Kaiser Alexander II. St. Petersburg, 1864; Свод местных узаконений губерний остзейских. Часть третья. Законы гражданские. Ст. Петербург, 1864.
- ⁵⁰ Friedrich Georg von Bunge. Entwurf einer Ordnung des gerichtlichen Verfahrens in Civilrechtssachen für Liv-, Est- und Curland. Reval, 1864.
- ⁵¹ Bunge polnud oma elus just palju reisinud. 1840. a oli ta sooritanud puhkuse- ja ravireisi Saksamaale, mida kasutas, nagu märgib autobiograafias, juhtivate ülikoolide raamatukogude ja oma kolleegide *germanistide* (kuigi Bunge oli oma positsiooni tõttu Läänemereprovintsis sunnitud sageli tegelema õigusajalooliste küsimustega kõige laiemas spektris, luges ta end *germanistiks*, *eristades end seega romanistidest ja kanonistidest*) külastamiseks. Seetõttu tema Gothas viibimine 1861–62, kui ta oli keisri perekonna advokaadiks, oligi vist ta pikim välismaal olemine enne 1865. aastat (F. G. von Bunge Autobiographie. S. 26–27).
- ⁵² Temalt isiklikult või koostöös kolleegidega ilmusid nendel aastatel Liv-, Est- ja Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (1414–1423). Riga, 1867; Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhang über Riga und Dorpat. Reval, 1874; Geschichte des Gerichtswesens und Gerichtsverfahrens in Liv-, Est- und Curland. Reval, 1874; Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark. Gotha, 1877; Die Stadt Riga im Dreizehnten und Vierzehnten Jahrhundert. Geschichte, Verfassung und Rechtszustand. Leipzig, 1878; Altlivlands Rechtsbücher. Leipzig, 1879.
- ⁵³ Saksa traditsioonis loetakse doktoritöö kaitsmist teadlase jaoks sedavõrd oluliseks, et tähistatakse vanematel kolleegidel näiteks 50. aasta möödumist nende doktoritöö kaitsmisest. Doktoritöö kaitsmist loetakse rahvusvahelise tava järgi paljudes riikides teadlasena iseseisva tegutsemise alguseks.

ALEKSANDER MAGNUS FROMHOLD V. REUTZ – TARTU ÜLIKOOLI VENE ÕIGUSE PROFESSOR JA LIIVIMAA AADLIK

Lea Leppik, Peeter Järvelaid

Alexander Magnus Fromhold v. Reutz (28. juuli 1799–2. juuli 1862), Neumanni ja Ewersi noorem kaasaegne, ¹ oli omal ajal üsna tuntud ja tunnustatud õigusteadlane. Kohe pärast Reutzi surma avaldas Th. Beise 1863. a *Inlandis* tema kohta pikema eluloolise artikli, milles rõhutas Tartu õigusajaloo koolkonna järjepidevat arenguliini Pöschmann-Gaspari-Ewers ja Neumann-Reutz. Need mehed olid tema sõnul kutsutud vana Liivimaa aadlisuguvõsa esindajana *ühendama Liivimaa esivanemate-teadlikkust oma sajandi esimese poole vaimse arengu saavutustega ja õhtumaa kultuuri mõjuga slaavi uuringutele.*² Suhteliselt mahukad käsitlused on ka Tartu ülikooli professorite sõnastikus³ ja sajandivahetuse ümber ilmunud *Vene Biograafilises Leksikonis.*⁴ Kaks viimast pärinevad ühe autori, Tartu professori M. Djakonovi sulest. Veidi teise nurga alt valgustab Reutzi elu ja tegevust A. Buchholtz *Üldise saksa biograafia* artiklis.⁵ Et esimesena nimetatu puhul on tegu ikkagi mälestusartikliga, mis kadunu teeneid püüab esile tõsta ja teised on teatmeteostele mõeldud lühiaartiklid, keskendumine alljärgnevalt teemadele, mida pole seni veel piisavalt käsitletud.

Eesti Ajalooarhiivis säilitatakse koguni kolme Reutzi isikutoimikut: üliõpilase ja professori toimikud Tartu ülikooli fondis ja veel eraldi toimik õpperingkonna kuraatori fondis.⁶ Paljutki tema eluloost aitavad selgitada ka tema erinevatel eluetappidel ja erinevates väljaannetes avaldatud teosed.

LAPSEPÕLVE JA TUDENGIAASTAD 1799–1820

A. M. F. v. Reutz sündis Restu mõisas, üles kasvas Hummulis. Tema esimeseks õpetajaks oli Sangaste pastor Johann Sebastian Nelkert, kes oli õppinud Erfurti ja Halle ülikoolides. Pastor kuulus õpetajate hulka, kes olevat Beise sõnul *suutnud põhjaliku klassikalise hariduse ja sügava teaduslikkuse kõrval säilitada uskliku kristluse ja seda ka noortes äratada.* Tänu sellele, müstilispietistlikule ajavaimule ja sõpruskonnale Tartu gümnaasiumis, kus Reutz õppis aastail 1814–17 ning ka vagade vanemate soovile, asus Reutz 1817. aasta sügisel Tartu Ülikoolis teoloogiat õppima.

Reutz tunnetas kaunis kiiresti, et tema võimed ja eeldused ei sobi

teoloogikarjääri jaoks ja läks üle õigusteaduskonda. Ta sattus sinna ajal, mil teaduskond pärast 1816. a juristide skandaali⁷ oli jälle jalgu alla saamas. Õpingukaaslasteks said ea- ja mõttekaaslased F. G. v. Bunge, F. G. A. v. Schwebs, R. V. Helmersen, C. F. Helwig jt.

Reutzi erialavahetuse tagamaad pole sugugi selged. Lisaks ärapöördumisele teoloogias on Reutz kas ülikoolis või juba gümnaasiumis hakanud huvi tundma ka vene kultuuri vastu. Ta oskas hästi vene keelt, mis iseteadva Liivimaa aadlisuguvõsa esindaja puhul polegi nii tavaline. Õigusteaduskonnas jäi Reutz peagi silma professor Neumannile, kes 5. jaanuaril 1819 esitas ülikooli nõukogule avalduse Reutzi spetsialiseerumiseks vene õigusele. Kurtes Tartu tudengite üldise väga kehva vene keele oskuse üle ja näitamaks, et on üksikuid erandeid, lisas Neumann avaldusele Reutzi tehtud Aleksander I troonileastumise manifesti tõlke vene keelest saksa keelde. Neumann võitis Reutzi oma erilise hoole alla ja juba 1820. aastast alates hakkas Reutz teda loengutel asendama. Neumann viibis sageli komanderinguis, Reutz sai ilmselt päris tihti praktiseerida.

Kolme aastaga olid Reutzil kõik kursused kuulatud. On päris huvitav teada, mida kuulas Tartu ülikoolis üks 19. sajandi alguse juuratudeng. Reutzi isiklikus toimikus on selle kohta teatis: psühholoogia ja loogika, venelaste vanem ajalugu, Euroopa uuem poliitiline ajalugu, elementaararvemaatika, kameraalteaduste entsüklopeedia, rooma õiguse entsüklopeedia, pandektid ja sellega seotud praktikum, provintsiaalõiguse ajalugu, vene õiguse ajalugu keisrinna Katariina trooniletulekust kuni kaasajani, vanim vene õigusajalugu, vene eraõigus, vene riigiõigus ja juriidiline disputatoorium.⁸

Juba tudengipõlves avaldas Reutz oma esimesed teadustööd. Professor Bröckeri väljaantavas ajakirjas *Venemaa õigusteadlaste aastaraamat* ilmus artikkel *Kas liiga varajane sündimine jätab lapse vene seaduste järgi õigusteta?*⁹

Pärast seda, kui 1821 oli trükist ilmunud töö eestkostõigusest Venemaal,¹⁰ mis koos selle hilisema edasiarendusega aitas kaasa nende küsimuste läbitöötamisele üleriigilise seadustekogu tarvis, tehti Reutzile ettepanek taotleda kandidaadikraadi. Kandidaadieksam toimuski 1821. a suvel ja oli esimene kraadieksam õigusteaduskonnas pärast 1816. aasta skandaali. Reutz tunnistati kandidaadikraadi vääriliseks ja professor Dabelowi ettekandest ülikooli nõukogule võib lugeda, et tegelikult eksamineeriti teda rooma õiguse alal magistrinõuete ja vene õiguse alal isegi doktorinõuete järgi. Eksam vene õigusest kestis neli tundi ja Reutzil tuli seletada kõige raskemaid seaduspunkte. Noore mehe kiituseks tunnistab Dabelow, et ta sai sellega hästi hakkama. Ka R. v. Helmersen Tartust, A. v. Schulz Tallinnast ja Georg v. z. Mühlen Eestimaalt näitasid eksamil nii häid teadmisi, et teaduskond tegi neile ettepaneku taotleda kandidaadikraadi ja kõik kolm asusid koostama kirjalikke töid rooma, Balti provintsiaal- ja vene õiguse alalt.¹¹ Samas astusid eksamilaua ette ka Chr. J. Werels Tartust, A. Th. Stankewitsch Riiast ja A. Chr. Grimm Kuramaalt, kelle tulemus tunnistati kehvaks. Kraadieksam ei tulnud nende puhul kõne alla. Pealegi polnud noormehed veel vabastatud pearahamaksust ja neid eksamineeriti *in omnem eventum*.

ÕPPEJÕUD NEUMANNI KÄE ALL 1821–30

Ülikool hakkas taotlema Reutzile luba lugeda loenguid vene õigusest. Aastapalgaks pakuti 1000 rubla. 1821. a augustis luba saadigi, kuid klausliga, et Reutz võib end nimetada ainult õpetajaks ja mitte dotsendiks.¹²

Reutzi õppejõutööd 1822. aastal võiks analüüsida ka põhjalikumalt, sest on säilinud A. v. Harpe konspektid nii tema Vene eraõiguse kui vene kriminaalõiguse loengutest. Kuid artikli piiratud mahu tõttu me neisse siinkohal ei süvene.¹³

1821. a aprillis abiellus Reutz Charlotte von Brümmeriga, kuid kaotas oma armastatud naise juba 1822. a veebruaris – naine suri pärast kaksikute tütarde sündi. Aasta lõpul palus Reutz puhkust tervise taastamiseks ja sõitis 1823. a algul Saksamaale. Esialgu neljaks kuuks võetud puhkus pikenes lõpuks kaheaastaseks. Beise ja Djakonov on kirjutanud, nagu oleks Reutz 1824. a saanud Tübingenis doktorikraadi töö eest *Vene eestkosteõiguse aluste ajaloolisest arengust*.¹⁴ Arhiivitoimik seda ei kinnita. Rektor Ewersi teade kuraatorile Reutzi ennetähtaegse tagasituleku kohta 1824. a veebruaris tõstab küll esile tema soovi jätkata tööd vene ajaloo professorina (mis Neumanni haiguse tõttu tuli ülikoolile just õigel ajal), kuid ei maini poole sõnagagi, et Reutz oleks vahapeal omandanud doktorikraadi.¹⁵ Ilmselt kaitses ta ülalmainitud tööd *in absentia*.¹⁶ Seda arvamust kinnitab ka Reutzi eluajal ilmunud Recke-Napierski leksikon, kus öeldakse, et ta sai kraadi pärast mainitud töö saatmist Tübingeni. Alates 27. juunist 1825 sai Reutz erakorraliseks vene õiguse professoriks.

Tübingenist naasis Reutz veendunud ajaloolis-juriidilise koolkonna pooldajana. Tema ja Dabelowi ettepanekul kutsuti sealtsamast Tartusse professoriks W. F. Clossius. Pole teada, mis asjaolud viisid Reutzi Tartu vene seltskonna armastatud kooskäimispaika – kindraliproua Anna Dirina majja. Igatahes lõi ta Tartus õppivalt vene poeedilt Nikolai Jazõkovilt üle tema kallima, preili Maria Dirina. 21. mail 1826 kirjutas Jazõkov vennale:

[...] siin on sulle [...] uudis, millest praegu kogu Tartu kõige väiksemast suurimani räägib: minu poolt sageli lauludes kiidetud ja mu südant valitsenud ülipubas neitsi Maria läheb mehele sakslasele. See individuum on – siinse ülikooli vene ajaloo professor, nimi on tal Reutz – hästi haritud, aastatelt noor ja igas mõttes talle sobiv paariline, kaasa arvatud see, et on lesk ja kahe väikese tüdrukuga isa esimesest abielust, loomulikult.¹⁷ See lugu peaks seletama ka Jazõkovi negatiivset hinnangut Reutzi teadmistele vene õiguse alal.

Laulatus toimus romantiliselt Venemaal Demjanski kreisi Petrovski külakirikus, 25. aprillil 1827 ja Reutz pidi andma töotuse kasvatada lapsi õigeusu kiriku vaimus.¹⁸ Kaasavaraks sai ta mõisa Venemaal.

Elu läks ülesmäge: 1829. aastal avaldas Reutz raamatu *Vene õiguse ajaloolisest arengust*.¹⁹ Just sellise õpikulaadse käsitluse järele oli kõige pakilisem vajadus. Võib arvata, et Neumanni roll oli selle teose valmimisel küllaltki suur, oli ju Neumann see, kes oli juba paarkümmend aastat kogunud vene õiguse allikaid ja kavatses ise kirjutada kuueköitelise vene õiguse ajaloo. Reutzi töö oli seega suuresti Neumanni plaani teostus, kuid autoriau kuulub kahtlemata Reutzile – Neumann ise poleks asja ilmselt ära teinud. Kui juristide omavahelistes juttudes räägiti ka teose puudustest, siis ametlikus

hinnangus kõlasid ainult positiivsed noodid: ... erinevalt tavalistest õpikutest, mis võtavad kokku ühe teadusharu saavutused, on see ühtlasi antud aine esimene teaduslik läbitöötamine.²⁰ Ewersi ettepanekul valiti Reutz pärast selle teose ilmumist 1830. aastal korraliseks professoriks.

Kaheksa aastat hiljem tõlkis Moskva ülikooli professor Moroškin teose ka vene keelde ja see jäi paarikümneks aastaks kõigis vene ülikoolides ametlikuks käsiraamatuks.²¹ Moroškin põhjendab just Reutzi õpiku valimist järgnevalt: seni ilmunud vene õigusajaloo käsitlused on 1) vaadelnud ainult üht etappi või mõnda üksikut õigusinstituutsiooni, 2) ei olnud juhitud teaduslikust kriitikast ja tehtud ilma tervikliku ideeta, 3) olid orienteeritud ainult materjali kogumisele, ühesõnaga vene seadusandluse ajalugu eksisteeris ainult võimalusena. Moroškin tahtnud ise kirjutada K. Eichhorni *Saksa riigi- ja õigusajaloo* eeskujul vene õigusajaloo õpikut, kuid kuules Tartus Professorite Instituudis õppinud noorelt juristilt P. Redkinit Reutzi teosest, loobus oma kavast. *Teatud solvumistundega, et isegi vene seadusandluse ajaloos meid edestatakse, jätsin soovi olla originaalne ja rahuldusin auga olla selle teose esimene vene keelde tõlkija. Muide, üldine kasu ei kannata sellest: Reutz on kasutanud kõiki vanema ja keskmise vene õiguse allikaid (mis olid 1829. aastani tuntud) [...] Lisaks heale alusmaterjalile on teos kirjutatud ka heas vormis. Reutz alustab vanimatest õigusmõistetest, jagab õigusajaloo perioodidesse, laskmata end segada sealjuures poliitilistest sündmustest, järgib õiguse kujunemist (Das Werden des Rechts) ja kuigi ta ei lõpeta perioode filosoofiliste ülevaadetega, peegeldub seadusandlike ideede areng selgelt juriidilistes sündmustes. Esimene õigusakt, kehastades endas nõu puhast õiglusideed, ei peatu kusagil, voolab perifeerriast tsentri poole Moskva võimukeskuse, ja puhastatuna saavutab Seaduse (pravda) väärikuse Sobornoje ulozenije's (õige arusaam ajaloolisest arengust!). Iga perioodi juures näitab ta ära õiguse allikad, kõrgema võimu seisundi, riiklikud ja piirkondlikud asutused, hierarhia, valitsus- ja kohtuasutused, riiklikud koormised ja tulud, seisused, tsiviil- ja kriminaalõiguse ning kohtukorralduse. Ainevalik ja esitus vastab täielikult tänapäeva teaduse nõuetele. Teose puudusena toob Moroškin esile kaasaegse vene rahva ja olude vähest tundmist, mistõttu Reutz nägevat minevikus ainult minevikku, aga mitte seda, mis minevikunähtustest kaasajas edasi elab. Sissejuhatuse lõpus avaldab tõlkija soovi, et autor sama faktiräpsuse ja plaanipärasusega valgustaks ka kehtiva seadusandluse ajalugu.²²*

TARTU ÜLIKOOLI KORRALINE PROFESSOR 1830–40

1830. aastaks oli Reutz korraldanud isikliku elu, avaldanud kaaluka teose ja valitud TÜ korraliseks professoriks. Üliõpilased suhtusid temasse ilmselt sümpaatiaga. Emil Anders kirjutas oma mälestustes: *Neumanni järglaseks sai senine dotsent Reutz, noor mees, kellel oli vaimsust ja armastusväärne iseloom, peene, aristokraatlik-liberaalse natuuriga, oma vene õigusajalooga ka teadlasena tuntud.*²³

Kuid üsna pea pärast professoriks saamist kaotas Reutz pika raske kurguhaiguse tagajärjel hääle, mistõttu loengutel luges mõni tudengeist tema konsepti ette. Arstide soovitusel palus ta lubada end Saksamaale tervisevete-

le. Reis kujunes pikemaks, kui algul arvatud – ravi ei andnud esialgu tulemusi, kuid arstid pakkusid pikema ravikuuri puhul siiski lootust. Nii palus Reutz oma komanderingut pikendada. Ülikooli nõukogule saadetud avaldus näitab autori teadlaslikku missioonitunnet, aga ka arusaama Tartu ülikooli rollist omaaegses teadusmaailmas:

Vana vene ajaloo ja õiguskorra mõistmiseks ning seal ette tulevate nähtuste õigeks väärtustamiseks, mis allikate puudusel jäävad sageli tumedaks, on täiesti möödapääsmatu uurida nendega suguluses olevaid slaavi hõime, nende põhikorda ja ajalugu, nende kombeid ja moraalset ning poliitilist arengut. Saksa teadlased on seda puudulike keeleteadmiste tõttu vähe teinud ja

böömi või teised slaavi õpetlased ainult väga ühekiülgselt. Venemaa kui ainsa sõltumatu slaavi riigi väärioline oleks igakülgselt toetada teaduslikke ajaloolisi uuringuid nii Venemaa piires (nagu see Strojevi ja teiste puhul ongi sündinud) kui ka väljaspool, levitada slaavi hõimude ajaloo alaseid teadmisi ja päästa neid unustusest suurema tuntuse ja väärtustamise suunas. Reutz jätkab: Böömi ja poola-slaavi dialektid olen omandanud, reisiraha ei vaja, sest olen juba Saksamaal. Vajan ainult soovitus Austria valitsusele ja tõendit oma uuringute teadusliku otstarbe kohta ning et oleks ära näidatud kindel summa tähtsate käsikirjade mahakirjutamiseks ja mõnede reiside sooritamiseks, kui plaan kõrgemal pool heaks kiidetakse. Ülesande, mida ma soovin ja palun, oleks õnnis riiginõunik Ewers kindlasti heaks kiitnud ja kõrgemal pool soovitanud, sest ta püüdis alati nii väga täita suurt lünka meie ülikooli raamatukogus slaavi õiguse ja ajaloo alal – tuletan seda meelde sellepärast, et nende uuringute vajalikkuse üle arutleti nõukogus sageli juba siis, aga virga uurimistöoga vene ajaloo alal on palju ette ära tehtud.²⁴

Reutzi plaani tuleb vaadelda laiemas kontekstis. 1820.–30. aastad oli vene impeeriumis suureks avastusretkede ajaks. Analoogiliselt geograafiliste ekspeditsioonidega võeti ette retki raamatukogudesse ja käsikirjavaramutesse.²⁵ Tartu juristid nägid selles plaanis oma rolli nii balti²⁶ kui vene ja slaavi õigusallikate kogumises ja kriitilises läbitöötamises. Kuigi slaavi õigusega tegelemise vajalikkuse üle vaieldi (pole Baltikumis asuva saksakeelse ülikooli asi), tehti selles suunas päris palju ära, kuni leidis tegijaid. Professor Clossiuse suurejooneline Moskva-ümbruse retk tegi otsa lahti.²⁷ Samasse ritta lähivad ka Preussi, Grigorovitschi ja Reutzi kogumisretked, arheograafia-komisjoni tegevus jmt.²⁸ Ühelt poolt toimus nende retkede käigus arhiivide ja käsikirjavaramute kaardistamine antud ajahetkel (anti ülevaateid erinevates kohtades leiduvatest allikmaterjalidest), teiselt poolt aga püüti anda allikatele toetudes ülevaateid ühiskonna ajaloolisest arengust.

Joonis I. A. M. F. von Reutz. G. F. Schlateri järgi. TÜR KHO:842.

Kõrgemal pool ei usutud, et Reutzi reis võiks mingi teadusliku tulemuse anda. Nii lubati talle küll puhkuse pikendust, kuid seda vaid tervise parandamiseks. Ometi kogus noor professor reisi tulemusena hinnalise slaavi-maade õigusallikate kogu. Reutz viibis Roomas ja veetis 1830./31. a talve Veneetsias, kus sai kasutada doodžide palee rikkalikku raamatukogu ja töötas läbi seal leiduvad Dalmaatsia rannikulinnade munitsipaalstatuudid. 1831. a kevadel reisis ta ka ise need linnad läbi. Kohe pärast naasmist avaldas ta artikliteseeria ajakirjas *Dorpater Jahrbücher*,²⁹ seejärel osa vene keeles Rahvaharidusministeeriumi ajakirjas³⁰ ja hiljem kõik koos teosena *Dalmaatsia rannikulinnade põhikord*, mille juurde me veel allpool tagasi tuleme.

Reutzi hääl taastus ainult ajutiselt. Naastes 1832. a algul Tartusse, jätkas ta professoritööd. Peagi asendas Reutz avalikud loengud vestlustega oma kodus, seejärel aga hakkas taas professori loengukonspekti ette lugema üks tudengitest. Neumanni eeskujul püüdis ka Reutz endale järglast koolitada. 1832. a novembrist pidas Reutzi asemel ja tema juhendamisel, esialgu tasuta, vene õiguse loenguid Reinhold Bernhard v. Ungern-Sternberg, ülikooli sündiku O. v. Ungern-Sternbergi³¹ poeg. Ametlik luba õpetajana töötada anti talle alles 1835. aastal pärast kandidaaditöö kaitsmist. Paraku ei näidanud R. v. Ungern-Sternberg üles siiski piisavat valmisolekut teadustöök. Kuna tal polnud Vene riigis kehtivat magistrikraadi, ei saadud teda valida 1839. a eradotsendiks ja tema asemele tuli Ewald Sigismund Tobien, kellel kraad oli juba olemas. O. v. Ungern-Sternberg töötas hiljem Viljandi-Pärnu maakohu sekretäri ja konsistooriumi assessorina.³² E. S. Tobienist kujunes Neumanni-Ewersi-Reutzi väärikas õpilane ja töö jätkaja.

Reutz ei saanud rääkida, kuid oli seda aktiivsem kirjutama. Enne 1830. aastat oli Reutz avaldanud oma artiklid peamiselt tollases Tartu juristide tähtsaimas ajakirjas – Bröckeri aastaraamatus. 1830. aastatel eristuvad selgelt tema vene ja slaavi õigusajalugu puudutavad tööd, mis ilmusid peamiselt ajakirjas *Dorpater Jahrbücher*.

Tartu ülikooli juristid olid 1830. aastatel hästi integreeritud Euroopa ja vene teadusse. Nad võtsid tõsiselt oma rolli olla vahendajaks ida ja lääne vahel, rajasid ajakirju kodus (selles seoses eriti tähelepanuväärne *Dorpater Jahrbücher*) ning kirjutasid nii saksa kui vene teadusajakirjades. Reutz ei olnud aktiivne eestvedaja nagu näiteks Bunge, kuid ta oli päris aktiivne kaasalööja. Tema kaastöid, mis puudutavad peamiselt vene ja slaavi maade õigusajalugu, aga ka aktuaalseid küsimusi seoses vene seaduste kodifitseerimisega, leiab ajakirjast *Dorpater Jahrbücher*, venekeelsest Rahvaharidusministeeriumi ajakirjast ja mõnedest Saksa teadusajakirjadest.³³ Kohe pärast välismaalt naasmist avaldas Reutz juba nimetatud artikliteseeria *Zernagora (Montenegro), Poglizza jt vabad maakogukonnad*, mis oli esimene antud piirkonna õigus- ja agraarajaloo käsitus.³⁴ 1834. a ilmus töö *Eymundar-Saaga*, milles vaadeldakse skandinaavia saagat vene ajaloo allikana.³⁵ 1835. a järgnesid kaks artiklit kriminaalõigusest.³⁶ Esimene neist käsitles tõendite esitamist kriminaalprotsessis vana vene õiguse järgi, teine sama teemat kaasaegse vene õiguse järgi, seelega põnev võrdlus. Üldiselt soliidsetes teadusartiklites ilmneb kohati mõnevõrra üleolev suhtumine vene rahvasse.

1830. aastate teisel poolel lõpetas *Dorpater Jahrbücher* ilmumise ja pal-

jud selle tegijad läksid üle vastasutatud *Inlandi*. See peegeldab ilmekalt üldiste hoiakute muutust, suurte maailma asjade asemel huvituti üha enam koduproovintsidest. Erinevalt teistest Venemaa ülikoolidest ei rajatud Tartusse 1835. a slavistika õppetooli. Reutz esines nüüd ajakirjanduses peamiselt Liivimaa rüütelkonna huvide esindajana. Vanema põlvkonna professorid (Ewers, Neumann, Dabelow, Clossius) olid välismaalased ja nende side kohaliku baltisakslusega jäi pinnapealseks. Nad ise määratlesid end eelkõige Vene riigi ametnikena. Seevastu Reutz tunnetas end liivimaalasena. Immatricleeritud aadli esindajana osales ta rüütelkonna maapäevadest ja sekkus 1830. aastate lõpul aktiivselt diskussioonidesse. *Inlandis* ilmunud artiklid, ka õigusajaloolised publikatsioonid, on selgelt publitsistliku suunitlusega. 1836. aastal ilmus artikkel maapäeva propositsioonidest Rootsi ajal, artikli teine pool ongi 1668. aastal Rootsi kuninga poolt välja antud maapäeva propositsioonide allikpublikatsioon.³⁷ Artikkel *Nikolaus Specht* kujutab endast eelkõige üleskutset tunda uhkust selle üle, et ollakse liivimaalased.³⁸ Reutz kuulus romantilis-liberaalsesse mõttekaaslaskonda *Noor-Liivimaa*, mis idealiseeris Liivi sõja eelset Vana-Liivimaad tema seisusliku esinduskoguga ja nägi selles sobivat riigivormi Baltikumi jaoks (Provintsiaalõigus oli veel kodiitseerimata). Vana korra idealiseerimisele lisandus liberaalne majanduspoliitika. Kui rüütelkondade ajaloo on periodiseeritud aastad 1820–40 Liivimaa vaikelu ja 1840–80 reformide ajaks, siis Reutzi 1838. avaldatud seisukohavõtt maavalduõiguse laiendamise kohta³⁹ kuulutas juba rüütelkondliku reformipoliitika algust. Reutz avaldas arvamust, et lisaks aadlile võiks maavalduõiguse saada ka materiaalselt kindlustatud mitteaadlikud 99-aastase pandiomandi (*Pfandbesitz*) vormis. Tema ajalooline ülevaade linnade esindusest Liivimaa maapäeval⁴⁰ inspireeris Liivimaa maanõunikku Heinrich August v. Bocki tegema 27. juunil 1839 Liivimaa maapäeval ettepanekut: *Kas poleks aeg saata ka linnade esindajad maapäevadele...*⁴¹

Lieber Bungele:
 Ich bin sehr erfreut über Ihre sehr angenehme Briefe vom 3
 dinst. und vom 10. dinst. und über die sehr angenehme
 in demselben. Ich habe sehr gerne die
 Ihre Briefe? Ich will Ihnen sehr danken.
 Ich.
 27. Feb. 1833
 A. M. F. von Reutz

Joonis 2. A. M. F. von Reutzi kiri F. G. von Bungele. Eesti Ajaloomuseum. 53–1–80. L 48.

ERRUSAATMINE JA PENSIONIPÖLV (1840–62)

Vaatamata oma peaaegu olematule häälele elas Reutz aktiivset teaduslikku ja ühiskondlikku elu. Tema vallandamine ülikoolist 1840. aastal oli ootamatu nii talle endale kui Tartu seltskonnale. Reutzi ametist vabastamine näib olevat seotud kuraator Craffströmi sooviga *kord majja lüüa*, kus Reutz oli lihtsalt üks esimesi ohvreid. 1835. aastal kuraatoriks saanud Craffström kolis Tartusse, rajas kuraatori kantselei ja pidas oma ülesandeks ennekõike järelevalvet. Ta sekkus jõuliselt professorite valimisse ja kohalemääramisse, ka vallandamistesse.⁴² Beise kommenteeris Reutzi juhtumit nii: *Kui 1840. a oli Reutzil piisavalt tervislikke põhjusi professoritöö jätmiseks, seostati tema lahkumist tema enese suureks imestuseks poliitiliste põhjustega*. A. v. Buchholtz aga kirjutab, et *Reutz lahkus ametist, kuna ei näinud võimalust neis tingimustes edasi töötada*.⁴³

Toimik annab asjast järgmise pildi: Pilved hakkasid kogunema 1839. a mais, kui kuraator kirjutab, et loengu ettelugemine tudengi poolt ilma professori juuresolekuta on lubamatu.⁴⁴ Väikeses linnas teadsid muidugi kõik Reutzi hääletusest, kuid kes tema õppetöö korraldusest kuraatorile ette kandis, pole teada. Kuraator hakkas nõudma Reutzi pensionile saatmist.

Professor Madai vastas teaduskonna nimel: Reutz kui täiesti asendamatult õppejõud tuleb ülikoolile alles hoida, kuni jõutakse koolitada väärikas järglane. Õppejõu loengukonspekt on väga vajalik, kuna puudub vene õiguse käsitus *Seadustekogu* alusel.⁴⁵ Loengukonspekt, millest siin räägitakse, on muide säilinud: Vene riigiõigus vastavalt *Seadustekogule*, üles kirjutatud C. v. Rummeli poolt 1836–37.⁴⁶

Teaduskonna arvamusest kuraator ei hoolinud. Saanud teate enda pensionile saatmisest, esitas Reutz palve, et kuna tal on ülal pidada naine, vana ema, kaks tüdruku esimesest abielust ja kaks poega teisest abielust, siis palub ta töölt lahkumise puhul üheks aastaks terve aasta palga (pension oli 2/3). Kuraator Craffström oli resoluutne: Nimetatud ametnikul pole õigust saada tervet palka, sest see on ette nähtud neile, keda tabab tõsine haigus, kuid siin on ju tegemist ainult häälekaotusega. Sellist sooviavaldust ei saa ta üldse kõrgemale poole edastada ja Tartu ülikooli ametnikud vaadaku edaspidi hoolikamalt, et nende avaldused seadustega kooskõlas oleksid. Nõukogu tegi veel ühe katse teha kuraatorile selgeks, et ongi tegemist raske ja ravimatu haigusega, kuid reaktsioon oli endiselt põikpäine *ei*, kusjuures anti mõista, et ta võib ka mitte taotleda kõrgemal pool seda 2/3!⁴⁷ Dokumente jälgides ei saa öelda, et ülikool oma liiget poleks kaitsta julgenud, kuid jõud olid ilmselt ebavõrdsed.

Samal aastal esitas Reutz veel käsikirjana Teaduste Akadeemiale paljude aastate töö kokkuvõttena suurema teose *Dalmaatsia rannikulinnade ja saarte põhikord ja õiguslik seisund keskajal munitsipaalstatuutide põhjal*.⁴⁸

Esimese Dalmaatsia rannikulinnade ajaloo ja õiguse üldkäsitlusena pärjati see 1840. a Vene TA poolt Demidovi preemiaga pooles suuruses, trükiti 1841 Tartus ja 1845 vene keeles ka Moskvast.⁴⁹ Et siinkohal oli tegemist Reutzi enda originaalse idee ja varem kasutamata materjali põhjal seni käsitlemata ainese esimese süstemaatilise käsitlusega (ühtlasi linnade, seisuste, agraar- jm ajalugu), on selle teose tähendus nii Reutzi teadlaseteel kui slaavi

maade ajaloo uurimisel kindlasti suurem kui eelmainitud *Vene õiguse ajalool.* Kui hästi teos käibes oli, on raske hinnata. 1868. aastal avaldas F. I. Leontovitš Odessas analoogilise teose, kuid seda pole kahjuks TÜ raamatukogus, et saaks neid võrrelda.

Reutzi jaoks ühtaegu halval ja heal 1840. aastal ilmus tema sulest Heidelbergis F. Moroškini doktoritöö retsensioon.⁵⁰ Tegemist on tunnustava ja põhjaliku referaadiga, mille põhieesmärk näib olevat teose tutvustamine saksa keeles. Reutzi retsensiooni lõpus on sama soov, mille Moroškin oli talle esitanud: autor võiks teema läbi kirjutada 1835. aastast kehtima hakanud *Seadustekogu* silmas pidades (Reutz oli loengukonspektiks selle materjali küll läbi töötanud, kuid ei avaldanud).

MÕISNIK 1840–63

Erru saadetud ja sõna otseses mõttes hääleta, elas Reutz tagasitõmbunult oma Pihkva kubermangus Oudova kreisis asuvas mõisas. 1845. aastal avaldas ta artikli talupoegade teotööst.⁵¹ Võttes kokku oma viie aasta pikkust põllumehepraktikat, leiab Reutz seal, et vene talupoja kehvade moraalsete omaduste tõttu on teotöö möödapääsmatu (nad on liiga laisad ja liiga harjunud mõisnikule lootma, et neid oleks võimalik üle viia raharendile) ja maaelu oleks paradiis, kui talupoegi ei peaks tööle sundima. Reutz pakub välja suuremate maaüksuste moodustamist (farm), kus oleks tubli peremees, kelle juures teised käivad töö. 1850. aastatel töötas Reutz lühikest aega Peterburis õigusteaduste koolis klasside inspektorina (valvas tunnis korra järele).

Samal ajal hoidis Reutz silma peal Eesti- ja Liivimaa aadli tegemistel. Ilmselt käis ta ka maapäeval. 1862. a avaldas ta ajakirjanduses arvamust teose *Eestlane ja tema isand*⁵² kohta. Kirjatükk on Reutzi poliitiliseks testamendiks. Teda võib endiselt lugeda Liivimaa liberaalsesse aadliparteisse kuuluvaks.⁵³ Anonüümse autori kriitilisele hoiakule seab Reutz aadli esindajana vastu nähtused, millest võiksid inglased ja ameeriklasedki õppida: end hästi ise majandavad talud, madal ja muutumatu vakuraamatuga määratud teorent, mis intelligentsi ja raharendi puhul annaks veelgi paremaid tulemusi, maa väljaostmine talurahva põllupanga toel, vallakogukonna ja kohtu korraldus. Poliitiline programm oleks Vana-Liivimaa seisuslike esinduskogude taastamine. Rahvusküsimuses on Reutz siiralt veendunud, et eestlaste ja lätlaste ainus šanss on omandada saksa haridus, saada seeläbi sakslasteks ja siis oleks Liivimaa aadel valmis neid kui vendi endi rüppe võtma.⁵⁴ See jäigi Reutzi viimaseks avalikuks sõnavõtuks, 2. juulil 1862. a ta suri oma Oudova kreisis asuvas Htinõ mõisas.

REUTZI KOHT VENE JA BALTI ÕIGUSTEADUSES

Monograafias Vene õigusajaloolisest koolkonnast vaatleb K. D. Grotusen Reutzi kui Ewersi otsest järelkäijat: tema põhiteos *Vene riigi ja õiguskorra ajaloolisest kujunemisest* aitas veel rohkem kui Ewers juurutada Vene maal Savigny, Eichhorni, J. Grimmi jt saksa õigusajaloolise koolkonna esindajate vaateid.⁵⁵ Teades nimetatud raamatu õpikustaatus, saab seda seisukohta ainult kinnitada. Samal seisukohal on ka M. Silnizki. Balti ajalookirjutuse

ajalugu annab Reutzile samuti Ewersi õpilase ja töö jätkaja koha ning ei mainigi tema raamatut Dalmaatsiast.⁵⁶ Balti õigusajaloos on Reutzi arvel mõned mitte väga mahukad päevakajaliste teemadega seotud allikapublikatsioonid ajakirjanduses (mida seetõttu võiks liigitada pigem publitsistika alla) ja tegevus Liivimaa maapäevadel, kus ta ei olnud kõrvaltvaataja, aga mitte ka aktiivne eestvedaja.

Vene slavistika ajaloos tõstetakse loomulikult esile Reutzi teost Dalmaatsiast, nimetades seda parimaks antud teema käsitluseks 19. sajandil.⁵⁷ Ewersi ja Reutzi töid viitasid poolakad,⁵⁸ vene ajaloolane S. Solovjov rääkis Ewersi ja Reutzi teoste suurest mõjust oma kujunemisaastatel. Tõlgete kaudu olid teosed vene publikule kättesaadavad ja elasid oma elu ajal, mil autor elas tagasiõmbunult oma mõisas ja Tartus enam slaavi õiguse uurimise vajadusest ei räägitud.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt: Lea Leppik, Peeter Järvelaid. Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // *Kleio*. 1997. 4 (22). Lk 3–11; Peeter Järvelaid, Lea Leppik, Olev Teder. Die historische Rechtsschule Russlands und Professor Neumann. // *Steinbrücke*. 1998. 1. S. 199–218.
- ² Theodor Beise. Zur Erinnerung an Dr. Alexander Magnus Fromhold v. Reutz. // *Das Inland*. 1863. 13, 14, 23, 24, 25.
- ³ Григорий В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902). Юрьев, 1903. Т. I. С. 576, 586.
- ⁴ Русский биографический словарь. Ст. Петербург, 1905.
- ⁵ *Allgemeine Deutsche Biografie*. Bd. 28. Leipzig, 1889. S. 334–335.
- ⁶ EAA. 402-2-20143; 402-3-1440; 384-1-3239.
- ⁷ Vt nt: Tartu ülikooli ajalugu II. 1798-1918. Lk 55. // Karl Siilivask (koostaja). Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites. 1632-1982. Tln, 1982.
- ⁸ EAA. 402-3-1440. L 30. (20.01.1821).
- ⁹ Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz. Macht die zu früh in der Ehe erfolgte Geburt ein Kind illegitim nach russischem Rechte? // E. G. v. Bröcker. *Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland*. Bd. I. Riga, 1822. S. 66–84.
- ¹⁰ Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz. Versuch einer historisch-dogmatischen Darstellung des russischen Vormundschaftsrechts. Dorpat, 1821.
- ¹¹ 16.06.1821. EAA. 402-3-1440. L 55–55p. Reutzi eksami protokollid on koondatud toimikusse EAA. 402-2-20143.
- ¹² EAA. 402-3-1440. L 57.
- ¹³ ТУР KHO. 55-1-117. Russisches Privatrecht; 55-1-118. Russisches Kriminalrecht.
- ¹⁴ Versuch einer geschichtlichen Entwicklung der Grundsätze des russischen Vormundschaftsrechts. Dorpat, 1825.
- ¹⁵ EAA. 384-1-3239. L 5.
- ¹⁶ Eemal olles (ladina k).
- ¹⁷ N. Jazdökov A. Jazdökovile 21.05.1826. // Письма Н. М. Языкого к родным за дерптский период его жизни (1822–29). Под Ред. Е. В. Петухова. СПб., 1913. С. 252.
- ¹⁸ EAA. 402-3-1440. L 138.
- ¹⁹ Alexander Magnus Fromhold von Reutz. Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Rechtsverfassung. Dorpat, 1829.
- ²⁰ EAA. 402-3-1440. L 150–151.
- ²¹ Vt ka: И. Емельянова. Историк Русского права Ф. Л. Морозкин и Густав Еверс. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XIX. Tartu, 1987. Lk 180.

- ²² **A. Рейц.** Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. Перевод с немецкаго. Издал Федор Морошкин. Москва, 1836. Введение.
- ²³ Erinnerungen des Bibliothekars Emil Anders. Reval, 1892.
- ²⁴ Bad-Ems. 04.08/23.07.1831. EAA. 402-1-1440. L 179–180p.
- ²⁵ Arheograafiline ekspeditsioon – Vene ajaloo oluliste dokumentide publitseerijana tuntud P. M. Strojevi initsiatiivil 1829. a korraldatud reis Põhja- ja Kesk-Venemaal. 1829–34 töötas ekspeditsioon 14 Põhja-Venemaa kubermangus, uurides läbi ca 200 raamatukogu ja arhiivi. Leitud materjali süstematiseerimiseks, katalogiseerimiseks ja publitseerimiseks loodi 1834. a Arheograafiline Komisjon.
- ²⁶ Vt Peeter Järveld, Bunge sajand ja sajand Bungeta. II. Ajalooline Ajakiri 1998. 3 (102). Lk 17–30.
- ²⁷ O. Teder. Bütsantiniatika Tartu ülikoolis. Magistritöö. Juh. prof J. Kivimäe. Tartu, 1998. Käikiri TÜ raamatukogus. Lk 142–144.
- ²⁸ Vt. P. Järveld, L. Leppik, O. Teder. Viited 52, 53.
- ²⁹ A. v. Reutz. Die freien Landgemeinden von Zernagora (Montenegro), Poglizza u. a. // Dopater Jahrbücher. 1833. XIII, XXXVIII, XLIX.
- ³⁰ Благородное дворянство (nobili) прибрежных городов и остров Далмации в средние века. // Журнал Министерства Народного Просвещения. IX. 1836.
- ³¹ Eluaastad 1778–1861, sündik 1802–12 ja 1819–29.
- ³² **Г. В. Левицкий.** II. С. 590–591.
- ³³ Alexander Magnus Fromhold von Reutz. Ueber Gewohnheitsrecht und Codifikation in Russland. // Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes. B. 5. 1833. S. 105–114. Bunge oli selle Heidelbergis ilmuva ajakirja toimetuskollegiumi liige. Huvipakkuv on siinkohal Bunge artikkel samas ajakirjas *Versuch einer Geschichte des Studiums und der Literatur des russischen Rechts und Rechtswissenschaft überhaupt*. Bd. 2. 1830, Bd. 3. 1831, esimene omataoline katse, mille on ületanud alles M. Silnitski.
- ³⁴ Vt viide 23.
- ³⁵ Eymundar-Saga. Eymundi et Ragnaris, Norvegicorum principum, tandem Poltescae vel Polociae in Russia Dynastarum, vitae et gestae. // Dorpater Jahrbücher. Bd. 2. S. 3–19, 97–106.
- ³⁶ Von dem Beweise, namentlich aus Anzeigen, nach Russischem Rechte. // Dorpater Jahrbücher. B. 4. S. 193–214, 289–303.
- ³⁷ Einiges über Form, Wesen und Staats-Cancellei-Styl bei Landtags-Propositionen zu schwedischer Zeit. // Das Inland. 1836. 16, 17.
- ³⁸ Nicolaus Specht, Revalia-Livonus. // Das Inland. 1837. 7.
- ³⁹ Die Pfandhalter in Livland. // Das Inland. 1838. 3, 4.
- ⁴⁰ Zur Geschichte der Städte-Repräsentation auf dem Liv. Landtage. // Das Inland. 1839. 41.
- ⁴¹ G. v. Pistohlkors. Ritterschaftliche Reformpolitik zwischen Russifizierung und Revolution. Musterschmidt Göttingen, 1978. S. 68–69.
- ⁴² Villu Tamul. Die Dörptsche Universität – Landes- oder Reichsuniversität? Zum Verhältnis von Deutschbalten, Stadt und Universität im 19. Jahrhundert. // Zur Geschichte der deutschen in Dorpat. Hrsg. Helmut Piirimäe, Claus Sommerhage. S. 98–100.
- ⁴³ Allgemeine Deutsche Biografie. Reutz, A.
- ⁴⁴ EAA. 402-3-1440. L 285–286.
- ⁴⁵ EAA. 402-3-1440. L 303–304.
- ⁴⁶ TÜR. F. 20, s. 2a.
- ⁴⁷ EAA. 402-3-1440. L 318–319; 323–324; 330–331.
- ⁴⁸ Alexander Magnus Fromhold von Reutz. Verfassung und Rechtszustand der Dalmatinischen Küstenstädte und Inseln im Mittelalter, aus ihren Municipal-Statuten. Dorpat, 1841.
- ⁴⁹ **A. Рейц.** Политическое устройство и права прибрежных островов и городов Далмации в середине века, извлеченные из их муниципальных статутов. Москва, 1845.
- ⁵⁰ Die Lehre vom Besitze nach russischem Rechte. Theodor Moroschkin. Von dem

Besitze nach Grundsätzen der russischen Gesetzgebung. Moskwa 1837. Anzeigt von Hr. A. v. Reutz, Professor der Rechte in Dorpat. // Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes. Heidelberg, 1840. S. 57–216.

⁵¹ Земледельческая Газета. 1845. 102.

⁵² Vt: Eestlane ja tema isand. J. Kahki sissejuhatus ja kommentaaridega. Tln, 1959.

⁵³ Vt: A. Tobien. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischem Nationalismus. Riga, 1925. S. 379ff.

⁵⁴ Der Este und sein Herr. // Baltische Monatsschrift. V. 1862. S. 123–135.

⁵⁵ K. D. Grothusen. Die Historische Rechtsschule Russlands. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsgeschichte des Europäischen Ostens. Bd. 18. Giessen, 1962. S. 26.

⁵⁶ Deutschbaltische Geschichtschreibung. S. 94, tegevusest rüütelkonnas S. 309–310.

⁵⁷ Славяноведение в дореволюционной России. Биографический словарь. М., 1979. С. 291–292.

⁵⁸ Vt: Varssavi ülikooli professor A. Macieïowski. Historia Prawodawstw słowiańskich. T. I–IV. Warszawa, 1832–35.

**KEISERLIK LANDESUNIVERSITÄT
LÄÄNEMEREPROVINTSIDELE.
TARTU ÜLIKOOI
ÕIGUSTEADUSKONNA STRUKTUUR
19. SAJANDI ALGUSES**

Marju Luts

KAS IMPEERIUMI- VÕI PROVINTSIÜLIKOOI?

1802. aasta 21.–22. aprillil taasavatud Tartu ülikooli esimest aastat käsitatakse ülikooli ajalugu puudutavas kirjanduses enamasti võtmes *rüütelkondade Landesuniversität*¹ist *keiserlikuks ülikooliks*.¹ Niisugust lähenemist toetab Georg Friedrich Parroti (1767–1852) eestvedamisel saavutatud vabanemine kohalike rüütelkondade poolt moodustatud kuratooriumi rahalisest ja halduslikust eestkostest. Nii tähistas keiser Aleksander I sünnipäeval, 12. detsembril 1812. a tema poolt kinnitatud ülikooli *Asutamisakt*² kahtlemata Tartu ülikooli *riigistamist* ja sidumist impeeriumi üldisesse haridussüsteemi. Ometi polnud ka *riigistamine* täielik.

Esimene silmatorkav asjaolu on Tartu ülikooli senise struktuuri säilimine, mis erines oluliselt teiste Venemaa ülikoolide omast. Olulisimaks erinevuseks oli muidugi usuteaduskonna olemasolu. Venemaal oli vaimulike koolitamine üksnes kiriklikult hallatavate vaimulike seminaride pärusmaa. Küll aga oli usuteaduskonna olemasolu üks protestantliku *Landesuniversität*³i olemuslikke tunnuseid. Juba Peeter I kinnitas 1710. aastal Liivimaa rüütelkonna kapitulatsiooni, mille 4. paragrahvis nõuti protestantliku ülikooli säilitamist.³ Keiser Paul I aegse *Tartu protestantliku ülikooli plaani*⁴ pealkiri räägib ise enda eest. Aleksandri antud *Asutamisakt* ei räägi enam sõnagi ülikooli liikmete usutunnistusest, kuid ka mitte ülikooli struktuurist. Nende otsustamine (ja vajadusel ka muutmine, kuid üksnes keiserlikult kinnitatud eelarve piires) oli ülikooli enda kui autonoomse akadeemilise ühenduse pädevuses. Loomulikult ei tulnud Läänemereprovintside saksakeelses ülikoolis kellelegi pähegi, et siin võiks loobuda usuteaduskonnast.

Tartu ülikooli eristas teistest Venemaa ülikoolidest veel õigusteaduskond. Venemaa ülikoolide üldises põhikirjas 1804. aastast⁵ polnud iseseisvat õigusteaduskonda ette nähtud. Juriidilisi aineid pidi õpetatama filosoofiateaduskonnas.⁶ Alles keiser Nikolai I valitsusajal 1835. aastal kinnitatud impeeriumi ülikoolide üldise põhikirjaga moodustati ka teistes Venemaa ülikoolides iseseisvad õigusteaduskonnad.⁷ Niisiis jäi Tartu ülikool oma struktuurilt ka pärast impeeriumi üldisesse haridussüsteemi lülitamist kohalike provintside *Landesuniversität*⁸iks. Just ülalnimetatud kaks teaduskonda tingisid oma ülikooli vajalikkuse Läänemereprovintsid. Venemaa ülikoolides protestantlike teoloogide ju ette ei valmistatud. Välismaa ülikoolides õppimine oli aga

kulukas. Seda enam, et teoloogiat õppisid enamasti mitte just kõige varakamate vanemate pojad. Pole siis ime, et 18. sajandil taotlesid ülikooli taasavamist eelkõige protestantlikud pastorid ja mujalt tulnud haridlased.⁸

Tänapäeval näib enesestmõistetav, et administratiiv- ja justiitsametite täitmine nõuab ka vastavat haridust. Kuid näiteks 1725. aastal Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnas arutatud ülikooli taasavamise palve jäi keisrile edastamata just seetõttu, et rüütelkonnad nägid ülikoolis ohtu oma piiramatule mõjule kohalike kohtute korralduse ja kohtunikukohtade täitmise vallas.⁹ Iseenesest ei olnud see nn indigenaadiõigus¹⁰ (*Indigenatsrecht*) midagi üksnes Balti provintsidele omast. Veel 18. sajandil järgiti sama põhimõtet eelkõige Põhja- ja Ida-Euroopas.¹¹ Aadliseisus nõudis oma traditsioonilise eesõiguse tagamist kohalike ametite täitmisel. Seisuste õiguste piiramisest huvitatud absolutistlikud valitsejad seevastu leidsid, et nii on ametnikud küll indigeensed ja tunnevad kahtlemata hästi kohalikke olusid, ent samas napib neil erialastest teadmistest ja hariduse kaudu omandatavaist ametioskustest. Nagu mitmel pool mujalgi, nii nägid ka siinsed rüütelkonnad väljapääsu selles, et noored saadeti õppima välismaa ülikoolidesse.

Pärast aadlimatriklite valmimist (Liivimaal 1750, Eestimaal 1761) hakati Läänemereprovintsid indigenaadiõigust tegelikult piiratumalt käsitleda kui mujal. Kohalik aadel jagunes rüütel- ja maiskonnaks.¹² Esialgu kuulus aadliomavalitsuste (sh seisuslike kohtute) komplekteerimine mõlema ühisesse kompetentsi. Pärast aadlimatriklite valmimist ja üksnes immatrikuleeritud aadli tunnustamist rüütelkonnana tõrjuti maiskond kõrvale.¹³ Immatrikuleeritud aadlikel jätkus reeglina ka vara, et oma poegi välismaistes ülikoolides koolitada. Ometi ei välistanud see teatud kohanemiskasusi, sest teadmised praktikas olulisimast kohalikust õigusest tuli noortel omandada alles praktilise töö käigus.¹⁴ Ei õpetatud ju Läänemereprovintside kohalikkude õigust ei Jenas, Göttingenis ega kusagil mujal. Nii oli õigusteaduskonna vajalikkus Tartu ülikoolis tingitud eelkõige provintside endi huvidest, mitte keiserlikust hariduspoliitikast.

ÕIGUSTEADUSKONNA STRUKTUUR

Õigusteaduskonna struktuur näitab ilmselt kõige selgemini, kas mingit ülikooli tahetakse kujundada kohaliku *Landesuniversität*'i mudeli järgi või soovitakse temas näha midagi laiemat. Matemaatika või anatoomia on ühesugune igal maal, positiivne õigus aga erinev. Seetõttu on oluline jälgida erinevate õigusteaduse harude proportsioone õppekavade väljaarendamisel. Ülevaate hõlbustamiseks esitame ülevaatliku tabeli (tabel 1), millesse on koondatud nii keiser Paul I aegne plaan 1799. aastast, kuraatorlikud statuudid 1802. aastast¹⁵ ja ülikooli liikmete endi koostatud ning Aleksander I poolt 12. septembril 1803. aastal kinnitatud põhikiri.¹⁶

Ehkki 1799. aasta plaanis ei olnud ette nähtud eraldi vene õiguse professuuri, ei väljenda see ka eriti selgelt just kohaliku õiguse õpetamisele orienteeritud õigusteaduskonda. Neljast professuurist tervelt kolm on pigem üldisema suunitlusega. Samas tuleb märkida, et teises professuuris on ikkagi võetud kokku kohalikud subsidiaarõigused.¹⁷ Nii rooma õigus kui selle

Tabel 1. Õigusteaduskonna professuurid 1799.–1803. aasta dokumentides

1799. aasta keiserlik plaan § 82	1802. aasta kuraatorlikud statuudid § 82	1803. aasta põhikiri § 84
1. Positiivne riigi- ja rahvusvaheline õigus	1. Juriidiline entsüklopeedia, õiguse ajalugu ning positiivne riigi- ja rahvusvaheline õigus	1. Positiivne riigi- ja rahvusvaheline õigus, poliitika, õigusajalugu ning juriidiline kirjandus
2. Tsiviil- ja kriminaalõigus	2. Rooma ja saksa algupäraga tsiviil- ja kriminaalõigus	2. Rooma ja saksa algupäraga tsiviil- ja kriminaalõigus
3. Läänemere kubermangudes kehtivad provintsiaalõigused ja vene õigus	3. Liivi- ja Eestimaa provintsiaalõigused ning praktiline õigusõpetus	3. Liivimaa provintsiaalõigused ja praktiline õigusõpetus
4. Praktiline õigusõpetus		
		4. Eestimaa ja Soome provintsiaalõigused
		5. (Erakorraline) Kuramaa provintsiaalõigused
	4. Vene õigused ja vene asjaajamine	6. (Edaspidi) teoreetiline ja praktiline vene õigusõpetus

retseptiooni käigus välja kujunenud üldine saksa õigus (*gemeines deutsches Recht*) kehtisid juba Vana-Liivimaa ajajärgul subsidiaarõigustena, säilitades sama seisundi hiljemgi. Ka praktiline õigusõpetus oli suunatud eelkõige kohalike kohtute asjaajamiskorra jms vahendamisele. Ilmselt ka seetõttu ongi see 1802. aasta statuutides viidud provintsiaalõiguste õppetooli alla. Nii võib 1799. aasta plaanis ainsa tõeliselt üldise juriidilise professuurina käsitada vaid esimest, positiivse riigi- ja rahvusvahelise õiguse õppetooli. Silmatorkav on ka selle nimetus: *positiivne* riigi- ja rahvusvaheline õigus. Nii üks kui teine õigusharudena olid uusajal saanud oma lähte just loomuõiguslikust¹⁸ õigusfilosoofiast. Seesama loomuõiguslik mõtteviis oli aga kaasa toonud ka valgustuse poliitilised ideed ja Suure Prantsuse revolutsiooni. Ilmselt peegeldab rõhuasetus positiivsele õigusele siin keiser Pauli tuntud vastumeelsust kõige valgustusliku suhtes.

1802. aasta statuutides tehtud muudatused õigusteaduskonna struktuuris enamasti lihtsalt täpsustasid professuuride nimetusi. Seda eelkõige

esimese ja teise professuuri puhul. Samas on tähelepanuväärne, et esimeses professuuris on juriidiline entsüklopeedia ja õiguse ajalugu riigi- ning rahvusvahelisest õigusest ettepoole seatud. Võib-olla tuleb niisugust sammu seostada 18.–19. sajandi vahetusel hoogustunud nn entsüklopeedilise liikumisega õigusteaduses.¹⁹ Nii entsüklopeediat kui ajalugu käsitati tollal küll olulise sissejuhatusena õigusteaduslikule studiumile, kuid samas siiski vaid õigusteaduse abiteadustena. Nende esiletõstmine riigi- ja rahvusvahelise õiguse ees tundub seetõttu üllatavana. Kuid ka riigi- ja rahvusvahelist õigust ei käsitatud 19. sajandi alguses veel nn tõelise õigusena ja õigusteaduslike distsipliinidena. Alles 18. sajandil algas nende üleviimine filosoofiateaduskonna alt õigusteaduskonna ainete hulka. Mõlemat käsitati veel peaaegu 19. sajandi lõpuni publitsistikana, mida selgelt eristati õigusteadusest.²⁰ Nii võiks esimese professuuri nimetuste esitamine 1802. aasta statuutides kasutatud järjekorras viidata taotlusele kujundada õigusteaduskond võimalikult *juriidiliseks*.

Tõsiseks muutuseks 1802. aasta kuraatorlikes statuutides on iseseisva vene õiguse ja asjaajamise professuuri väljapakkumine. Seega on kuratoorium astunud tubli sammu *keiserliku* ülikooli suunas. Muidugi oli siin oma osa ka täiesti tavalisel otstarbekuse kaalutlusel. Kohalike provintside maa- ja linnaõigused ning kogu Vene impeeriumi õigus ühtekokku moodustasid tohutu positiivõigusliku materjali, mida oli võimatu viljakalt uurida ja õpetada ühes õppetoolis. Samas on siiski tähelepanuväärne, et just kohalike rüütelkondade kuratooriumi tehtud statuutides on esimest korda ette nähtud eraldi vene õiguse professor. Ja seda sugugi mitte *edaspidi* (vrld 1803. a põhikirji), vaid võimalikult kiiresti. Kuratoorium alustas juba 1802. aasta märtsis Peterburi senaatorite vahendusel läbirääkimisi selle professuuri täitmiseks Nikolai Karamziniga (1766–1826), kellelt saadi aga viisakas, kuid selgelt keelduv vastus. Kui Parroti-Aleksandri uus ülikooli asutamisakt 1802/03 aastavahetusel kuratooriumi tegevuse lõpetas, olid läbirääkimised Peterburi Kadetikorpusse vene õiguse õpetaja Ilja Timkovskiga (1772/3–1853) jõudnud juba kaunis lootustandvasse seisu. Kuid ei ülikooli akadeemiline nõukogu ega õigusteaduskond ei jätanud neid läbirääkimisi. Küll aga asuti vastavalt keisri loale kiiresti ülikooli uut põhikirja välja töötama.²¹

Kohe 1803. aasta põhikirja väljatöötamise alguses, 6. jaanuaril esitas rektor Parrot akadeemilisele nõukogule selle esialgse plaani. Muu seas sisaldas see ka ettepanekuid teaduskondade struktuuri muutmiseks. Parroti plaani järgi oli õigusteaduskonnas ette nähtud viis professuuri:

- 1) loomuõigus, riigiõigus, rahvusvaheline õigus ja poliitika;
- 2) rooma ja saksa algupäraga tsiviil- ja kriminaalõigus;
- 3) Liivi- ja Eestimaa provintsiaalõigus ning kohtupraktika;
- 4) teoreetiline ja praktiline vene õigus;
- 5) üldine ja kodumaine õigusajalugu ning juriidiline kirjandus.²²

Erinevalt kõikidest juba vaadeldud variantidest sisaldub Parroti plaani puhul esimese professuuri nimetuses ka loomuõigus. Selle ühendamisel riigi- ja rahvusvahelise õigusega ühte õppetooli pidas koostaja ilmselt silmas just vanimat uusaegset loomuõigustraditsiooni, nn poliitilist loomuõigust. Ilmselt tuleb seda seostada Parroti valgustusfilosoofiliste sümpaatiate ja poliitilis-

te huvidega. Lisatud viies õppetool on õigusteaduse ajaloo seisukohalt kaunis tähelepanuväärne: *Juriidiline kirjandus* tähendas tollal tegelikult õigusteaduse ajalugu. Seega pakkus Parrot välja eraldi õppetooli õiguse ja õigusteaduse ajaloole. Fakt on seda imekspandavam, et õigusajalugu ei olnud veel kujunenud iseseisvaks õigusteaduslikuks distsipliiniks. *Juriidilist kirjandustlugu* (*juristische Literärgeschichte*) loeti küll kõigis saksa ülikoolides, kuid üksnes seoses rooma õiguse ja selle retseptiooniga. Õigusteaduse tollase arengu foonil, arvestades ülejäänud professuurides hõlmatud positiivsete õiguste ulatust, oli viies professor peaaegu tühja nimetusega.

See, et 1802. aasta statuutide järgi hõlmas kolmas professor üksnes Liivi- ja Eestimaa provintσιαalõigusi, on seletatav Aleksander I ukaasiga 1801. aasta maist.²³ Kuramaa vabastati sellega ülikooli rajamisega seotud koormistest ning sealsete juristide harimise eest pidi edaspidi hea seisma Jelgava *Gymnasium illustre*. Keiserliku Asutamisaktiga 1802. aasta detsembrist oli Tartu ülikooli majandusasjade haldamiseks ette nähtud rüütelkondade kuratooriumi koosseisu aga taas lülitatud ka Kuramaa rüütelkonna esindaja. Sama akt ütles väga selgesti, et Tartu ülikool on rajatud *kogu impeeriumi, aga eelkõige Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kubermangude* hüvanguks. Nii tundub Kuramaa provintσιαalõiguse puudumine Parroti plaanis kummaline. Võib-olla on tegemist lihtsalt unustamisega? Igatahes ei teinud seda õigusteaduskond, kes oma ettepanekus taotles Kuramaa provintσιαalõiguse jaoks koguni iseseisvat korralist professuuri.

Tegelikult ei hakanud akadeemiline nõukogu Parroti ettepanekut õigusteaduskonna struktuuri osas üldse pikemalt arutama, sest samal istungil esitas provintσιαalõiguse professor Johann Ludwig Müthel (1763–1812) juristide endi ettepaneku õigusteaduskonna struktuuri kohta (vt tabel 2). Õigusteaduskonna teine liige – rooma ja saksa õiguse professor Carl Friedrich Meyer (1757–1817) kiitis Mütheli koostatud struktuuri igati heaks ja kaitses seda teiste professorite ees niisama innukalt kui Müthel ise. Niisiis oli Mütheli plaan õigusteaduskonnas üksmeelselt heaks kiidetud ja omaks võetud.

KOHALIKU ÕIGUSE UURIMISE JA ÕPETAMISE OLUKORRAST

Mütheli koostatud plaanile esitasid akadeemilise nõukogu liikmed mitmeid vastuväiteid. Enamasti puudutasid need just provintσιαalõiguste reserveeritud õppetoolide suurt hulka. Arvati, et Kuramaa provintσιαalõiguse õpetamise võiks kumbki kahe ülejäänud provintσιαalõiguse professor enda peale võtta. Selle ettepaneku lükkasid aga mõlemad juristid, nii Müthel kui Meyer otsustavalt tagasi. Nad olid kindlalt veendunud, et kõigi kolme provintsi õiguste jaoks on tingimata vaja eraldi õppetooli ja väitsid, et Tartu ülikool on loodud eelkõige kohalike provintside jaoks. Kuramaal eksisteerivad erinevusi polevat võimalik Eesti- või Liivimaa õigust käsitledes lihtsalt muu seas ära nimetada, sest iga provintsi õigus on omaette ja omanäoline tervik.

Pealegi olevat kõigi kolme provintsi õigus seni teaduslikult täiesti läbi töötamata. Vähe sellest, positiivse õiguse allikad on koguni kokku koondamata ja vähemalt pooled neist ka trükkis avaldamata. Osa allikaid on isegi veel

Tabel 2. Õigusteaduskonna professorid J. L. Mütheli plaanis ja ülikooli 1803. aasta põhikirjas.

Mütheli plaan	1803. aasta põhikiri § 84
1. Juriidiline entsüklopeedia ja metodoloogia, üldine õigusajalugu, juriidiline kirjanduslugu, metapoliitika, üldine ja positiivne riigi- ja rahvusvaheline õigus.	1. Positiivne riigi- ja rahvusvaheline õigus, ²⁴ poliitika, õigusajalugu ning juriidiline kirjandus.
2. Rooma õigus, saksa õigus, kriminaalõigus koos kõigi nende erilise õigusajalooga, <i>ius cambiale</i> .	2. Rooma ja saksa algupäraga tsiviil- ja kriminaalõigus.
3. Liivimaa kriminaal- ja tsiviilõigus provintsiaal- ja linnaõigustes koos nende erilise õigusajalooga, loomuõigus, praktiline õigusõpetus, refereerimis- ja dekreeteerimiskunst, kautelaarjurisprudents. ²⁵	3. Liivimaa provintsiaalõigused ja praktiline õigusõpetus.
4. Eestimaa kriminaal- ja tsiviilõigus provintsiaal- ja linnaõigustes koos nende erilise õigusajalooga, seaduste tõlgendamine, kirikuõigus.	4. Eestimaa ja Soome provintsiaalõigused.
5. Kuramaa kriminaal- ja tsiviilõigus provintsiaal- ja linnaõigustes, feodaalõigus, juriidilised muistised, <i>ius controversum</i> .	5. (erakorraline) Kuramaa provintsiaalõigused.
6. Üldine vene õigus, sõjaõigus, kaubandus- ja mereõigus.	6. (edaspidi) Teoreetiline ja praktiline vene õigusõpetus.

teadmata, sest mineviku aristokraatlik seadusandja hoidis paljudel juhtudel oma ettekirjutused avalikkuse eest hoopis salajas. Pealegi hoitakse kõiki akte üksnes kohapeal. Nii ei saa provintsiaalõiguse õpetaja alustada isegi mitte esmasest süstematiseerimisest – kõigepealt tuleb tal suure vaevaga kokku otsida materjal, mida süstematiseerima hakata. Ka õpetuseks vältimatu süsteemi loomine ise kujuneb tõeliseks Heraklese vägitööks: maal kehtib oma, linnades oma õigus ja neist igas kõik erinevad õiguse harud – tsiviil- ja kriminaalõigus, protsessiõigus jne. Nii tulevat iga provintsi puhul luua mitu süsteemi ja need omakorda ühtsesse terviklikku õpetamissüsteemi siduda. Niisugune tohutu töö ületavat isegi ühe provintsi puhul kuitahes tubli inimese jõuvarud, mis seal veel mitmest provintsist rääkida.

Märgiti, et seni on Läänemereprovintside juristid omandanud vajalikud teadmised kohalikust õigusest üksnes praktilise töö käigus. See aga tähendab, et Eestimaa juristil pole vähimatki aimu Kura- või Liivimaa õigusest, kohtutavadest ja protsessikorraldusest. Kohalikke õigusi saavat õpetada üksnes kohalikud juristid, sest ainult nemad neid tunnevadki. Teaduslike huvidega Eestimaa juristilt ei saavat kuidagi nõuda Kuramaa õiguse tundmist.

Toonitati sedagi, et kohalikest provintsidest tulevad noored Tartu ülikooli õppima selleks, et hiljem oma koduprovintsis tööle asuda. Nii ootab tegelikult igauks neist just oma provintsi õiguse õpetamist. Ülikooli lõpetanud noorel kuramaalasel pole midagi peale hakata teadmistega Eestimaa õigusest. Kui Kuramaa õiguse professor liidetakse puhtmehaaniliselt kummagagi kahest ülejäänud provintsiaalõiguse õppetoolist, on selle loomulik tagajärg, et professor pöörab ikkagi põhitähelepanu peamiselt ühele provintstile. Nii ei oleks tulevastel Kuramaa juristidel endiselt mingit kasu sellest, et siinsetele provintsidele on tehtud oma ülikool. Nagu varemgi, peaksid nemad oma teadmised kohalikust õigusest omandama ikkagi praktilise töö käigus ja pärast ülikooli lõpetamist. Just seda olukorda taheti aga ülikooli taasavamisega muuta.²⁶

Kõigi nende argumentide toel saavutasidki juristid oma tahtmise – 1803. aasta põhikirjaga sai õigusteaduskond kolm eraldi professuuri kohalike provintside õiguste jaoks. Ainus mööndus juristide poolt seisnes selles, et Kuramaa õiguse professor pidi olema erakorraline ja vastaval professoril tuli ühtlasi täita ka ülikooli sündiku ülesandeid. Soome provintsiaalõiguse lisamine Eestimaa provintsiaalõigustele tulenes üksnes 1803. aasta algul aset leidnud Soome kubermangu lülitamisest Tartu õpperingkonda. Põhikirja ettevalmistamist puudutavates materjalides pole Soome õigusest kordagi juttu. Nii ei võetud selle distsipliini rakendamist ilmselt kuigi tõsiselt.

VAIDLUSED ÕPPEKAVA ÜLE

Akadeemilises nõukogus tekitas vastuseisu ka Müheli plaanis esitatud üksikasjalikud ainete nimetused. Juristid olid täiesti nõus, et professuure tuleb põhikirjas lühemalt nimetada. Mühel tahtis lihtsalt täpselt määratleda, milliseid aineid tuleb vastaval professoril veel õpetada. See näitab ka selgesti, et tulevaste juristide õpetamisel ei olnud siiski eesmärk piirduda pelgalt kohaliku õigusega. Neile taheti samas pakkuda ka võimalikult laialdasi teadmisi tollase õigusteaduse kõigist valdkondadest. Müheli enda kinnitusel lähtus ta erinevate ainete jaotamisel õppetoolide vahel põhimõttest, et igal professoril tuleb lisaks oma otsesele ainele õpetada ka vähemalt kahte üldist juriidilist distsipliini.²⁷ Nii pidigi näiteks Eestimaa provintsiaalõiguse professor õpetama ka juriidilist eksegeesi ja kanoonilist õigust, Kuramaa õiguse professor omakorda feodaalõigust, juriidilisi muistiseid (*juristische Antiquitäten*) ehk vanimaid õigusallikaid ja õiguslike vaidluste kohtulikku ning kohutulist lahendamist.

Feodaal- ehk lääniõiguse lülitamine õpetatavate ainete hulka tekitas ülejäänud professorkonnas küll mõningast vastuseisu. Teoloogiaprofessor Lorenz Ferdinand Ewers (1742–1830) arvas, et siin on lihtsalt tegemist Saksumaa ülikoolides õpetatavate ainete kriitikata ülevõtmise katsega. Balti provintsidest ega Venemaal ei saavat üldse rääkida lääniõiguse kehtimisest ja selle õpetamisest polevat tulevastele juristidele mingit kasu. Igasuguste kärpimiste vastu Müheli plaanis astus aga eriti teravalt välja just õigusteaduskonna teine professor Meyer. Tema olevat selle plaani heaks kiitnud just sellepärast, et seal taotleti maksimumi. Kohalike provintside ja ka kogu Vene riigi kehtiva

positiivse õiguse seisukohalt polevat ju mingit otsest praktilist kasu ka näiteks rooma õiguse õppimisest. Ometi olevat nii rooma õiguse kui ka näiteks lääniõiguse õpetamisel siinses ülikoolis ülimalt oluline. Kui õigusteaduskonnana plaanist jäetak스 välja kõik ilma otsese praktilise kasuta ained, olevat tõepoolest olemasolevast neljast professorist enam kui küll. Kuid üksnes kohalikkude kehtivat õigust õppinud noortele suletaks seepeale igasugune võimalus katsuda oma töist õnne ka kusagil mujal peale oma koduprovintsi. Müthel lisas lääniõiguse kaitseks veel omalt poolt, et see on tegelikult ülimalt vajalik ka kohalike õigusallikate uurimiseks. Vanimad neist olid peaaegu kõik oma olemuselt lääniõiguslikud ja nende õigeks tõlgendamiseks olevat hädavajalik just üldiste lääniõiguslike põhimõtete omandamine ülikoolis.²⁸

Vaidlusi tekitas ka loomuõiguse lisamine Liivimaa provintsiaalõiguse õppetooli juurde. Mitu professorit leidis, et see peaks siiski kuuluma riigi- ja rahvusvahelise õiguse professori kompetentsi. Seega lähtuti enamasti samast poliitilisest loomuõiguse mõistest, mida väljendas juba Parroti plaangi. Müthel aga pidas silmas mõistuseõiguslikus traditsioonis (Chr. Wolff, Chr. Thomasius) kujundatud nn juriidilist loomuõigust.²⁹ Riigi- ja rahvusvahelise õigusega vahetult seotud poliitilise loomuõiguse õppimisest olevat küll palju kasu tulevasele diplomaadile või riigimehele. Õigusteaduskond nägi oma põhiülesannet siiski juristide koolitamises. Seepärast pidas Müthel vajalikuks just juriidilise loomuõigussüsteemi õpetamist. Täiesti 18. sajandi mõistuseõiguslaste vaimus leidis ta, et selline õiguslike printsiipide ja sätete deduktiivne süsteem peaks kehtima subsidiaarselt olemasoleva positiivse õiguse kõrval.³⁰ Seepärast pidas Müthel mõistlikuks, et juriidilise loomuõiguse õpetamisega peab tegelema üks kohalike õiguste professoreist.

Mütheli plaanis taotletud maksimumi heakskiidetavust ja vajalikkust põhjendas professor Meyer ka sellega, et nii hästi doteeritud ülikool peab oma ülesanded püstitama pikaajaliste ja laiaulatuslikeana: *Ma usun seega, et me oma nii rikkalikult doteeritud ülikooli organiseerimisel ei saa arvutada lihtsalt lähimat aastakümnet või üksnes kolme provintsi, mille jaoks ta on loodud. Me ei saa piirduda isegi mitte kogu Vene riigiga. Me peame mõtlema ette aastasadadele ja kõigile inimlastele, olgu nad mistahes riigist või rahvusest.*³¹ Ega teiste teaduskondade professorid juristide soovi õppetoolide arvu suurendada väga ei kritiseerinudki. Näiteks arstiteaduskonna professor Daniel George Balk leidis, et kindlasti tuleb ära kasutada ülikooli hea majanduslik olukord ning kindlustada professoritele võimalikult kitsas spetsialiseerumine, et igaühele jääks piisavalt aega oma erialaga põhjalikumalt tegeleda.³² Loodusteadlasena oskas Balk väga hästi näha seda tulu, mis tema valdkonnas tõusis erialasest spetsialiseerumisest ja sellega kaasnenud teaduslike avastuste plahvatuslikust kasvust.

Niisiis kujutasid õigusteaduskonna uue struktuuri loojad ise ette, et nad on selles püüdnud rahuldada mitte ainult lähima aastakümne, vaid terve tulevaste aastasadade ja kogu inimkonna vajadusi.³³ Kõige paremini pidid need vajadused aga osutama rahuldatuks nõnda, et kõigepealt aitab teaduskond oma kasvandlike kaudu kaasa kohalike provintside õigus- ja justiitsüsteemi reformile. Mitte ühelgi alal ei olevat põhjalikud ümberkujundused nii vajalikud kui just selles kaoses. Seepärast tulevatki provintsiaalõiguste

Tartu ülikoolis nii suurt tähelepanu osutada ja neile võimalikult palju profes-suure eraldada, leidis Meyer.³⁴ Nii jõuti ka ülikooli igavikuliste ja globaalsete sihtide määratlemise juures ikka ringiga sinna tagasi, et õigusteaduskond pidi teenima eelkõige kohalike provintside huve. Seda kinnitab ka asjaolu, et vene õiguse professuuri ei mõeldudki esialgu avada. 1803. aasta põhikirjas väljendatud *edaspidi* ei jõudnud kätte kogu selle akti kehtimise ajal. Seda õppetooli ei avatud siis, kui 1811. aastal kutsuti Tartusse tõeline vene õiguse as-jatundja Johann Georg Josias Neumann (1780–1855). Aastatel 1811–14 oli ta Tartus hoopis riigi- ja rahvusvahelise õiguse õppetoolil, ehkki luges ka vene õigust.³⁵ Kui rektor Johann Philipp Gustav Ewers 1818. aastal Neu-manni teist korda Tartusse kutsus, ka siis ei avatud veel vene õiguse õppetoo-li. Kuni uue põhikirja kinnitamiseni 1820. aastal³⁶ kuulus Neumannile hoo-pis Liivimaa provintsiaalõiguse õppetool. Nii tuleb tõdeda, et 1802. aastal keiserlikuks saanud ülikool ei kavatsenud niipeagi hakata oma tudengitele ka keisri õigust õpetama.

KOKKUVÕTTEKS

Nii vastas 1803. aastal keiserliku kinnituse saanud ülikooli põhikirjas sätestatud õigusteaduskonna struktuur balti provintside *Landesuniversität*i mudelile isegi palju suuremal määral, kui rüütelkondade esindajaist lähtu-nud kuraatorlikes statuutides kavandatud professuuridega õigusteaduskond. Rüütelkondade eestkostest oli ülikool keiserliku Asutamisaktiga küll vabane-nud, kuid sellega õigusteaduskonna struktuuris tehtud muudatusi tuleb pi-dada suureks sammuks kõige ehtsama **provintsiülikooli** suunas. See on aga üksnes normatiivne tasand. Tegelikkus oli muidugi mitmepalgelisem. 1803. aasta põhikirja kehtimise ajal ei jõutud isegi pidevalt kindlustada kõigi kolme provintsi õiguste õpetamist. Provintsiaalõiguste teadusliku läbitöötamise ja vas-tavalt ka uurimuste publitseerimiseni jõudsid Tartu ülikooli õigusteaduskonna professorid aga alles pärast 1820. aastat, mil uue põhikirja alusel olid kõigi kolme provintsi õigused siiski ühte õppetooli ühendatud.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Viimati: Villu Tamul. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool? // Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koostajad H. Piirimäe, C. Sommerhage. Trt, 1998. lk 73–95. Seal on ka viited varasematele kirjutistele sellel teemal.

² Полное Собрание Законов (=ПСЗ), Т 27, Ст 20 551.

³ Peeter I lisas küll omalt poolt mõned tingimused. Ülikooli privileegide ja akadeemilise korpuse puutumatus oli tsaar valmis garanteerima juhul, kui Pärnu alis-tub akordpunktide alusel, mitte vallutamise tulemusena. Samuti lisas Peeter omalt poolt, et ta peab siiski vajalikuks ülikoolis religioonivabaduse säilitamist. Põhjusena nimetas ta oma kavatsust saata kõrgesse õppeasutusse õppima ka oma alamaid muudest Venemaa piirkondadest. Vt: Capitulation der Livl. Ritterschaft vom 4. Juli 1710. // Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. juli 1710 nebst deren Confirmationen. Hg. v. C. Schirren. Dorpat 1865. S. 37–38.

⁴ ПСЗ, Т 25, Ст 18 953.

⁵ ПСЗ, Т 28, Ст 21 498–21 500.

⁶ Õigusteaduse väljakujunemist ja õpetamist Venemaa ülikoolides vt: Michael Silnizki. Geschichte des gelehrten Rechts in Rußland. *Jurisprudencija an den*

Universitäten des Russischen Reichs 1700–1835. Frankfurt a. M., 1997.

⁷ ПСЗ, собрание 2, Т 10, Ст 8337.

⁸ Vt nt August Wilhelm Hupel. An das Lief- und Ehstländische Publicum. S. I. 1772. S. 19ff, kus meenutarakse igatsusega möödunud aegu, mil Liivimaal oli oma ülikool. Hupel jätkab kurtmisega, kui raske on laste kohane kasvatamine ja ametikohtade täitmine ilma kohaliku kõrgema õppeasutuse toeta. Seejärel tuleb juttu kohaliku ülikooli eelistest. Hupel esitab ka oma arusaamad, kuidas tuleks ülikool asutada ning mil moel katta selle ürituse kulud. Vt ka: Johann Christian Friedrich Moritz. Gedanken über die Versendung der vaterländischen Jugend in auswärtige Schulanstalten. // J. C. F. Moritz, Beiträge zur Liefländischen Pädagogik. Riga, 1781. S. 7–20. Teos kritiseerib teravalt noorte saatmist välismaa ülikoolidesse ning peab kohalikkude kõrgemat õppeasutust noorsoo harimisel palju paremaks. Ka Christian Friedrich Scherwinsky. Etwas von und für Livland, oder abermals eine gute Absicht. Reval, 1789. S. 1 alustas emotsionaalse hüüatusega: *Kuil Liivimaal oleks ometi ülikool!*

⁹ Vt lähemalt: Woldemar von Bock. Die Historie von der Universität zu Dorpat und deren Geschichte. Baltische Monatsschrift. Bd. IX, Riga, 1864. S. 146–147.

¹⁰ Indigenaadõigus – rahvusvahelise õiguse põhimõte, mille kohaselt riigil on õigus kaitsta oma kodanikke välismaal ja kodanikul omakorda õigus taotleda kodumaalt kaitset, kui nende õigusi välismaal rikutakse. 19. sajandil (ja ka käesolevas artiklis) tähistab see termin *pärismaisust*, antud piirkonnast pärit isikute eelisõigust astuda teatud ametitesse (näiteks kohtunikuks).

¹¹ Vrdl Hubertus Neuschäffer. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. // Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hg. von v. G. Pistohlkors. Köln, Wien, 1987. S. 24, kus on küll nimetatud Kirde-Euroopat (*nordosteuropäische Territorien*). Et selle all peetakse aga silmas ka näiteks Poolat ja Ungarit, siis tundub siinkohal sobivam määratleda geograafilised piirid just Põhja- ja Ida-Euroopa kaudu.

¹² Vt selle kohta ka: Mati Laur. Lahkhelid Liivimaa rüütelkonna ja maiskonna vahel seadustiku komisjoni saadikute valimisel 1767. a. // Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 1988. 1. Tln: Perioodika, 1989. Lk 46–49.

¹³ Oswald Schmidt. Zur Geschichte der Ritter- und Landschaft in Livland. // Dorpater juristische Studien. Bd. 3. Dorpat, 1895. S. 25–29.

¹⁴ Vaevalist sisseelamist kohalikkude õigusesse ja selle praktikasse rõhutab ülikooli vajalikkusega seoses ka M. Carleff ja koguni olulisemana kui vajadust teoloogide järele. Vt Michael Carleff. Dorpat als Universität der baltischen Provinzen im 19. Jahrhundert. // Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hg. von v. G. Pistohlkors. Köln, Wien, 1987. S. 145.

¹⁵ Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes, nebst den namentlichen Befehls Ihren Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommenen Veränderungen. Dorpat, 1802.

¹⁶ Сборник постановлений по министерству народного просвещения, Т 1, Ст 24.

¹⁷ Subsidiarõigus – abistav, toetav õigus (vrdl subsidiidium); rakendatakse eelkõige siis, kui esmane õigus on lünklik ning ei reguleeri kõiki suhteid.

¹⁸ Loomuõigus – riigist sõltumatu, loodusest, inimõistusest, asjade loomulikust olekust tulenev õigus; kehtib olenemata kehtestamisaktist (seadusest).

¹⁹ Vt lähemalt: Annette Brockmöller. Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland. Baden-Baden, 1997. S. 21–34.

²⁰ Vt lähemalt: Michael Stolleis. Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Bd. 2. München, 1992.

²¹ EAA. 402-4-7. L 367 jj, 388 jj, 420 jj.

²² EAA. 402-4-38. L 118.

²³ ПСЗ, Т 26, Ст 19 864.

²⁴ Positiivne õigus – kehtestatud õigus; riigis seadustena või seadusjõus olevate pret-sedentidena kehtiv õigus.

- ²⁵ Kautelaarjurisprudents – ld k *cautus* – ettevaatlikkus, kindlustatus, sks k *van Kautel* – julgestatus, tagatus, ettevaatlikkus – õigusvaidluste või -konfliktide ennetav ärahooldmine õigusliku tegevusega (näiteks isiku nõustamine enne lepingu sõlmimist). Kautelaarjurisprudents tähendab seega ka vastavate probleemide akadeemilist (teaduslikku ja õppetööga seotud) käsitlemist.
- ²⁶ Meyeri ja Müheli põhjendused õigusteaduskonna struktuurile: EAA. 402-4-38. L 125 jj.
- ²⁷ EAA. 402-4-38. L 128p.
- ²⁸ Samas. L 124p–129.
- ²⁹ Mõistuseõiguslikust traditsioonist eesti keeles lähemalt: Marju Luts. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Trt, 1997. Lk 99–108.
- ³⁰ EAA. 402-4-38. L 129.
- ³¹ Samas. L 125.
- ³² Samas.
- ³³ See on ajastule iseloomulik retoorika. (Toim.)
- ³⁴ EAA. 402–4–38. L 126.
- ³⁵ Professor Neumanni elu ja tegevuse kohta vt lähemalt: Lea Leppik, Peeter Järvelaid. Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // Kleio. 1997. 4. Lk 12–22.
- ³⁶ ПСЗ, Т 36, Сr 27 646.

EESTI KRIMINAALÕIGUSE VANEMATEST ALLIKATEST

Jaan Sootak

SISSEJUHATUSEKS

Eesti kriminaalõiguse ajalugu on veel kirjutamata. Ühelt poolt ei ole jätkunud selleks ettevõtmist nendel, kes on kutsutud ja seatud töötama arhiivis. Teisalt puuduvad mingitel põhjustel ka ulatuslikumad kompilatsioonid sellest sekundaarlitteratuurist, mis on olemas.

Eesti vanemat kriminaalõigust võiks jagada mitmesse perioodi, vähemalt kui lähtuda sellest publitseeritud materjalist, mis on juba meie käsutuses. Vanima perioodi moodustab vallutusaja-eelne õigus ning siin tulevad arvesse põhiliselt kolmesugused allikad. Kõigepealt J. Uluotsa kontinuiteediteooria osa moodustavad käsitlused, millest järeldub eestlaste tavaõiguse, sealhulgas ka karistusnormide olemasolu ja edasikestmine põliselanike ja vallutajate vahel sõlmitud lepingutes.¹ Nii kummaline kui see ka ei ole, kuid ei õigusajaloolased ega kriminaalõiguslased ei ole selle küsimuse juurde taasiseiseivumise järel taas tulnud. Mõningaid järeldusi saab vallutusaja-else kriminaalõiguse kohta teha ka nn talurahvaõiguste pinnalt (vt allpool). Ka leidub sellealaseid materjale ajaloolaste publikatsioonides, rääkimata juba rahvaluule kogudest, mis ikka veel ootavad õigusajaloolastest uurijaid.²

Teise valdkonna moodustavad nn talurahvaõigused. Need on Eesti-, Liivi- ja Kuramaal kehtinud eelkõige karistuslikku laadi normid, mille võõramaised vallutajad olid kehtestanud maarahvale. Nende koostamisajaks peetakse 14. sajandit, ehkki nad on Leo Leemendi arvates vanemad. Samuti on alust arvata, et talurahvaõigustesse läksid sisse ka siinmail varem kehtinud karistusnormid, mida vallutajad olid sunnitud respektseerima. L. Leemendi uurimused on näidanud, et paljud talurahvaõiguse sätted ei pärine mitte sakslaste, vaid skandinaavlaste ja vene õigusest (Guta-Lagist ja Russkaja Pravdast), kujutades seega siin varem kehtinud üldlevinud tavasid.³

Talurahvaõiguste vastu on huvi tundnud ka baltisaksa⁴ ja nõukogude vene⁵ õigusajaloolased. Eesti õigusteadlastest on neid uurinud Leo Leement. Eesti keeles on nende tõlked koos kommentaaridega avaldanud allakirjutanu.⁶ Ma pean eestlaste talurahvaõiguste originaaltekstide taaspublitseerimist, tõlkimist ja kommenteerimist üheks esmasemaks ja tähtsamaks ülesandeks, mis mitte ainult eesti kriminaalõiguse, vaid üldse eesti õiguse ajaloo uurimisel tuleks õigusteadlaste ja ajaloolaste koostöös lahendada. Tekstide suhteliselt väikese mahu tõttu ei tohiks see nõuda eriti palju aega ega raha.

Kolmas vanema kriminaalõiguse oluline allikas on Liivimaa õiguspeegel. Leo Leesment on seda nimetanud *meie esimeseks peaaegu et koodeksiks*.⁷ Tegemist on aastatel 1322–37 Saksi peegli järgi koostatud ning tõenäoliselt ka sel ajavahemikul Saare-Lääne piiskop Jakobi poolt kehtestatud õiguseraamatuga. Tekst on säilinud käsikirjana ning moodustab Saare-Lääne lääniõiguse kolm esimest raamatut. Algselt pealkirjata teksti on koos kommentaaridega publitseerinud F. G. Bunge.⁸ Liivi ja Saksi peeglite erinevustest on Leo Leesment kirjutanud oma magistritöö, mis ei ole aga praktiliselt enam ka raamatukogudest kättesaadav.⁹

Neljanda olulise valdkonna vanemast kriminaalõigusest moodustab lääni- ja rüütliõigus. Tegelikult on ka Liivimaa õiguspeegel üks osa siinsest rüütliõigusest, nimelt moodustab see kolm esimest raamatut Saare-Lääne rüütliõigusest. Vastavad sätted, ehkki mitte kriminaalõigusliku sisuga, sisalduvad juba Waldemar-Eriku lääniõiguses 1315. aastast. Põhiosa lääni- ja rüütliõigusest võime leida aga Vanemast Liivimaa rüütliõigusest, Liivimaa õiguspeeglist, Keskmisest ja Ümbertöötatud rüütliõigusest, D. Fabri *Formulae procuratorum*'ist jm.¹⁰ Näib, et peale baltisakslastest uurijate (eelkõige F. G. v. Bunge) ei ole hiljem keegi siinse rüütliõiguse vastu huvi tundnud ning vaevalt on ka mõtet selles küsimuses vähemalt allika- ehk välise õigusajaloo uurimise raames erilisel optimistlikke prognoose teha. Konkreetsete kriminaalõiguslike instituutide käsitluse juures ei tohiks aga olla raske hõlmata võrdlevasse analüüsi ka rüütliõiguse vastavaid sätteid. Probleem on nimelt oluline seetõttu, et rüütliõigust uurimata ei saa me terviklikku pilti siin kehtinud kriminaalõigusest. Nagu allpool näeme, ei võetud Liivimaa õiguspeeglist neid küsimusi, mis olid siinse rüütliõiguses juba lahendatud. Seega saab Saksi peeglit ja Liivimaa õiguspeeglit võrreldes küll teada, millised kesk-aegse kriminaalõiguse normid meil *ei kehtinud*, aga alles rüütliõigusest saame teada, millised normid siis tegelikult *kehtisid*.

Viiendaks ja lõpuks olgu nimetatud veel linnaõigusi, mis samuti sisaldavad karistusnorme. Mulle näib, et siin on tegemist Eesti vanema kriminaalõiguse valdkonnaga, mida on seni kõige vähem uuritud. Mõningase ülevaate linnaõiguse allikatest annab L. Leesment oma doktoritöös.¹¹

LIIVIMAA ÕIGUSPEEGEL JA SAKSI PEEGEL

Alljärgnevalt võtan ma ette katse anda lühiülevaade Liivimaa õiguspeegli kriminaalõigusest, võrrelduna Saksi peegliga. Tegemist ei ole süvakäsitlusega, vaid üksnes lähtekohtade mahamärkimisega, mis peaks ehk aitama edaspidi asuda probleemi põhjalikumale uurimisele.

Minu ülesanne on seda lihtsam, et meie käsutuses on F. G. v. Bunge koostatud võrdlustabelid, mis hõlmavad praktiliselt kõiki vanema kriminaalõiguse allikaid: Waldemar-Eriku lääniõigus (nii Ewersi kui Pauckeri väljaandes), Vanem rüütliõigus, Liivi õiguspeegel, Saksi peegel, Saare-Lääne rüütliõigus, Keskmise rüütliõiguse ja Ümbertöötatud (ehk Süstematiseeritud) rüütliõigus.¹²

Järgnevates tabelites on toodud Saksi peegli kolme raamatu olulisemad kriminaalõiguslikud sätted (SP) koos vastava kriminaalõigusliku instituudi

Tabel 1. Saksi peegel (SP) I raamat ja Liivimaa õiguspeegel (LÕP) I raamat.

SP	Sisu	LÕP
213	Vaimulikes ja ilmalikes kohtutes käimine	
8.3	Kohtus sõlmitud rahu (vaenuse lõpetamine)	
37	Õigusteta inimestest (ka nendest, kes on end kehalisest karistusest vabaks ostnud)	
38	Riigivandest ja õigusetusest	38.2 14:28
39	Tõendamisest korduva röövimise või varguse korral	29
40	Karistusest varguse ja deserteerumise eest	30
42	Alaealise ja vanuri käendamisest, võitlusest	42.1: 31
43	Tõendamisest vägistamise korral	
48	Väljaspool abielu sündinute, õigusetute ja vigaste esindamine kohtus	
49	Kui haavatu kutsub haavaja kohtusse	
53	Kes ei tule appikutse peale või ei ilmu kohtusse	37,38,39; 53.4 -
55	Kes võib olla kohtunik. Avateo korral valitakse gaukrahv	
56	Kes võib olla gaukrahv	
57	Varguse või röövimise allumine gaukrahvi kohtule	
61.3	Kui kogelega eksib kohtus esinedes	
63	Kes tahab oma kaaslast võitlusele kutsuda	
64	Süüdistusest surnu vastu	
65	Kes endale elu või käe ostab	57.1, 58
66	Avateost	66.1: 59 66.2,3:-
68	Kui malakaga pekstakse. Vande alla panemine vägivallategude eest	68.1,4: 61 68.2, 3: - 68.5: 62
69	Kes surnud mehe kinnivõetult kohtu ette toob	63.1

nimetuse ehk sisu lühikirjeldusega (Sisu) ning sellele vastav või puuduv säte Liivi õiguspeeglis (LÕP). Kriminaalõiguse all mõtlen ma eelkõige nn materiaalse õiguse, st sätteid, mis käsitlevad teo kuritegelikkust (määratlevad, milline tegu on kuritegu) ning karistust selle eest ning püüan laialivalguse vältimiseks jätta kõrvale formaalse ehk protsessiõiguse (süüdlase jälitamine, kohtusse toomine või kohtu ette ilmumine ja kohtupidamine ise). Saksi peegli aegses õiguses ei ole see aga alati võimalik, sest materiaal- ja menetlusõiguslikud normid on läbi põimunud.

Tabel 2. Saksi peegel (II raamat) ja Liivimaa õiguspeegel (II raamat).

SP	Pealkiri / sisu	LÕP
13	Kuidas kuriteo eest karistatakse	1-8
14	Tapab mees teise hädakaitset	9
16	Mille kohta tagatis antakse. Kohtuteenrite trahvist. Kui meest haavatakse	15, 16.1-4:-16.5, 6:11.1, 2; 16.7, 8:-16.9:12, 2
17	Isa võib poja üks kord vabastada	13,14
20	Vigastel inimestel on täis meheraha	-
25	Röövitu enda käes hoidmisest	-
26	Valepennidest, turust ja müntidest	-
28	Kes tekitab kahju puudele, rohule või kalapüügiga	28.1,2: 16 28.3:-
29	Kellele vesi midagi toob	18
31	Kes kohtus oma elu kaotab või end ise tapab	19, 20
34	Kes vigastab võõra teenrit või peab teda kinni	21, 22
35	Avategu	23
36	Varastatu või röövitu enda käes hoidmisest	24, 25
37	Mida mees leiab või röövlitelt ära võtab	26
38	Tuleb hüvitada kahju, mis tekkis hoolerusest	27
39	Kes öösel teravilja varastab või loomadel süüa laseb	-
64	Kes peab appikutsega süüdistama	64.1-3, 5: 55, 56; 64.4: -
65	Lapselt ei tohi elu võtta. Kes last lööb	57
66	Rahupäevadest ja rahustatud isikutest	-
67	Kuriteos süüdistatu ei tohi üle 30 mehe kohtusse kaasa tuua	58
69	Kes surmab või haavab rahurikkujat	60
71	Vannutud rahu ajal ei tohi relva kanda	71.1-3: 62, 63 71.4, 5: -
72	Millises lossis rahurikkujat peetakse. Kui lossi süüdistatakse röövimises	72.1: 64 72.2-5: -

Tabel 3. Saksi peegel (III raamat) ja Liivimaa õiguspeegel (II ja III raamat) (järg järgmisel leheküljel).

SP	Pealkiri / Sisu	LÕP
1	Neiu või naise vägistamisest. Neist, kes kohtunikule järgnevad	II 1.1: 65 1.2: -
2	Pappidest ja juutidest, kes kannavad relva	II 66
3	Ei tohi karistada naisi, kes kannavad last, ja nõdrameelseid	II 67,68
4.2	Varastatud asja enda käes hoidmisest	II 69,70
5	Asja valdaja süüdistamine varguses	5.1: III 1 5.2: - 5.3-5: 2,3
7	Juut ei saa olla kristlase käendaja	-
8	Loss ja vürst kui rahustatud paik ja isik	-
9	Käendatud mehe kohtu ette toomine. Süüdistatava röövimine kohtust	6-8
13	Isiku süüdistamine kohtus, kui ta ei olnud ise kohal	-
22	Kes teisele hobuse või riided laenas ja neid tagasi nõuab	22.1: 20 22.2: -
31.3	Kahjutasunõue pärast surma	29,30
34	Kohtu- ja riigivande all oleva isiku vabanemine	-
35.1	Kui isik on tabatud avateolt	-
36	Kui mees kutsutakse kohtu ette võitlema	-
37	Kes teist lööb või peksab. Kes end ise tunnistajaks pakub	37.1,2:- 37.3: 32 37.4,38: -
45	Kõikide inimeste meheraha ja valuraha	-
46	Vägistamisest. Ühe haava eest süüdistatakse ühte meest	-
47	Jõuga või omaniku teadmata võetud asjade väärtuse hüvitamisest	39,40
50	Keha- või elukaristuse korral ei ole enam vaja trahvi ega valuraha maksta	-
51	Lindude ja loomade pearaha	-
53	Kohtunik ei saa olla kohtunik ja süüdistaja ühekorraga	-
56.3	Iga kümnes hukatu saab end timuka käest välja osta	-

Tabel 3. Saksi peegel (III raamat) ja Liivimaa õiguspeegel (II ja III raamat) (algus eelmisel leheküljel).

64	Trahv selle eest, et ei ilmutud kuninga kutse peale	-
78	Mida härra ja igaüks teha võib, ilma et see truuduserikkumine oleks	48-55
82	Kui isik jääb õigusetuks ühes kohas, on ta seda kõikjal	82.1: II 46 82.2, 83.1:- 82.2,3: 47
84	Kes võtab teise vara enne surma. Kui mees tapab oma härra	-
90	Kui keegi mõrvatakse väljal või tapetakse kellegi sugulane	-
91	Kui peremees annab kellelegi peavarju ja üks neist tapab teise	-

KRIMINAALÕIGUSLIKE INSTITUUTIDE SISU

Toodud tabelite abil peaks olema võimalik joonistada mõningane pilt sellest, mis osa Saksi peegli aegsest kriminaalõigusest Vana-Eestis kehtis ja mis ei kehtinud. Nagu juba eespool öeldud, on kergem vastata viimasele küsimusele. Asi on nimelt selles, et mingi kriminaalõigusliku instituudi ülevõt-mata jätmine oli tingitud vastava regulatsiooni olemasolust siin kehtivas õiguses. Teisisõnu, Liivimaa õiguspeegli koostaja ei pidanud võimalikuks kirjutada oma õiguseraamatusse neid asju, mis juba sisaldasid siinses rüütli-õiguses.

Liivimaa õiguspeeglisse võeti seega sätteid, mis pidid kehtivat rüütli-õigust *täiendama* ja *moderniseerima*. See oli väga oluline ka kriminaalõiguse seisukohalt, kuivõrd rüütliõiguse vanimad allikad (näiteks Waldemar-Eriku lääniõigus) sisaldasid kriminaalõiguse norme ebapiisavalt või üldsegi mitte. Rüütliõigus vajas seega täiendamist eelkõige praktilist laadi sätetega.

Nendel põhjustel jättis *Liivimaa epistomaator*¹³ välja Eike von Repgovi pikad ajaloolised seletused seitsmest maailmast (I 3), neljast maailmariigist (III 44) jms, samuti Saksamaa ja Saksimaa eripära käsitlevad normid, nagu suhted keisri ja kuninga (III 53, 57–60), paavsti ja keisri (III 57) või sakside ja švaabide vahel (I 17–19 jm). Välja jäid ka juute puudutavad sätteid (näit II 66 § 1, III 2, 7 jt) sest juute Vana-Liivimaal ei olnud.

Vana-Liivimaal oli välja kujunenud ka oma *kohtusüsteem* ning *menet-luskord*. Seepärast on Liivi õiguspeeglist välja jäänud peaaegu kõik Saksi peegli vastavad normid (I 2, 8, 55-59; II 2, 12 §-d 2, 3, 6, 8, 10-15; 6, 16 § 4, III 13, 14, 26, 33, 35, 52-57, 61, 69-71 jt). Siinjuures tuleb aga arvestada keskaja materiaal- ja menetlusõiguse ühte omapärast instituuti – *kohtu-* ja *riigivande* alla panemist. Tegemist oli ühelt poolt menetlusliku sunnivahendiga, et tagada süüdistatava allumine kohtule, teisalt aga ka repressiivset laadi sanktsiooniga kohtuvõimule mitteallumise eest.¹⁴ Vande alla panemise kohta

kasutab Saksi peegel mitut terminit: *Acht*, *Bann* (riigi- ehk kuningavanne) ning *Unteracht*, *Verfestung* (vt näit I 38, II 4). Liivi õiguspeegel ei kasuta küll Saksi peegli keelendit *vervestet* (*verfesten*), eelistades Vanemast rüütliõigusest pärit terminit *vredelos* (*friedlos*), *vredelos leggen* (näit I 62). Kuid Saksi peegli vastavate sätete (I 38, 68 §-d 2, 3 ja 5) regulatsiooni võtab Liivimaa õiguspeegel üle (I 62, 63), mis annab alust väita, et kohtu- ja riigivande instituut kehtis ka Vana-Liivimaal Saksi peeglis kirjeldatud üldkorras.

Keskaja kriminaalõigus realiseerus suurel määral *rahu* instituudi kaudu. Tunti nii rahustatud paiku (kirik, kuningateed) kui ka rahustatud isikud (vaimulikud). Vaenu tegevusest loobumiseks võidi kokku leppida, kuid maarahu võis kehtestada ka valitseja.¹⁵ Saksi peegel viitab (II 66) 1. septembri 1221. a maarahule ning mitmetele rahustatud isikutele ja paikadele (preestrid, neid ja naised, juudid, kirikud, surnuaiad, põllumaad, veskid jms). Seda sätet ei ole Liivimaa õiguspeeglisse üle võetud. Küll on aga üle võetud muud sätted, kus on rahurikkumise küsimusi lahendatud (II 10, 67, 69, 71 jt). Ilmselt ei pidanud Liivimaa õiguspeegli koostaja vajalikuks võtta üle konkreetsele maarahurahule viitavat sätet Saksi peeglis, küll aga on lülitanud oma teksti teised normid, mis rahuküsimusi sisuliselt lahendavad. On küll iseasi (ja vajaks ilmselt eraldi uurimist), mil määral oli Eestis kehtiv näiteks Guta-Lagis kirjeldatud rahukohtade loomise ja lunaraha pakkumise kord. On mõeldav, et see võis kehtida talurahva hulgas (vrld Guta-Lagi 13. peatükk ja Läänemaa eestlaste talurahvaõiguse 2. peatükk).¹⁶

Kohtulikest tõenditest ei olnud Vana-Liivimaal kasutusel *kohtulik kahevõitlus*, mis hiljem otseselt keelati.¹⁷ Seepärast on Liivimaa õiguspeeglist välja jäänud kõik vastavad Saksi peegli sätted (näit I 63). Küll on aga alles need normid, mis käivad ordaalide (hõõguva raua kandmine ja käe küünarnukini kuumas vees hoidmise) kohta (I 39–I 29).

Keskaja kriminaalõiguse üks eripäraseid instituute on *avategu* ja *appikutsega* süüdistamine. Tegemist on juba vanas germaani tavaõiguses tuntud nähtusega. Avategu (*handhafte Tat*) tähendab sisuliselt süüdlase tabamist teokohal. Appikutsega süüdistamine oligi enamasti võimalik avateo korral.¹⁸ Saksi peeglis käsitlevad seda mitmed sätted (I 55, 66, II 35, 64, 69). Liivimaa õiguspeeglisse on lülitanud neist osa, sealhulgas ka avateo mõistet ning tõendamist käsitlevad II 35 ja I 66 § 1 (LÕP II 23 ja I 59 § 1). Välja on jäänud Saksi peegli I 55 koos teiste analoogiliste sätetega, kuid ilmselt põhjusel, et neis käsitletakse kohtumõistmist kohaliku kohtuniku (gaukrahvi poolt), seega kohtupidamise küsimusi.

Saksi peegli artiklitest II 28, 29 ja 37 on tuletatav *omastamise* mõiste (valduses oleva asja endale pidamine, seega erinevalt vargusest ei võta isik asja ära võõrast valdusest ega kehtesta sellele oma valdust, sest asi on juba tema valduses). Omastamise eristumine iseseisva varavastase kuriteoliigina on üks indikaatoreid, mis näitab varavastaseid kuritegusid puudutava kriminaalõiguse valdkonna küpsust. Liivimaa õiguspeeglisse nimetatud sätteid kas ei võetud üldse või võeti muudetud kujul, seega oli ja jäi siinses kriminaalõiguses omastamise mõiste tundmatuks.

Materiaalõiguslikult on Saksi peegli üks olulisemaid sätteid II 13 *Kuidas kuriteo eest karistatakse*. Sisuliselt tuuakse selles ära kõik põhilised

kuriteoliigid koos nende eest ettenähtud *karistustega*. Antud sättele vastab Liivimaa õiguspeegli koguni kaheksa artiklit (II 1–8), mis sisuliselt küll korдавad Saksi peegli regulatsiooni, kuid teevad seda märksa üksikasjalikumalt (eelkõige artiklis 1, kus on põhjalikult juttu varguse karistatavusest). Otsest on üle võetud ka keskaja kriminaalõiguse kuriteoõpetuse üks kesksemaid küsimusi, nimelt hädakaitset käsitlev II 14 (LÖP II 9).

Saksi peegli aegne kriminaalõigus oli seisus, kus on küll põhimõtteliselt säilinud *eraviisiline* kriminaalõigus, kuid sellele iseloomulike sanktsioonide – kahjutasude kõrvale hakkab ilmuma ka *avalik-õiguslik* karistus, eelkõige surmanuhtlus. Eraviisilised hüvituslikud sanktsioonid seisnesid *valurahas* ning *mehe-* ehk *pearahas*. Saksi peegli III 45 annab nende põhjaliku loetelu (*Nüüd kuulutatakse kõikide inimeste meheraha ja valuraha*), art 51 aga lindude ja loomade pearaha. Liivimaa õiguspeegel neid sätteid üle ei ole võtnud. Siit võib teha järelduse, et siinmail kehtisid teised taksid. Millised konkreetselt, see tahab veel uurimist. Eraõigusliku ja avalik-õigusliku kriminaalõiguse läbipõimumine avaldub muuhulgas ka selles, et avalik-õiguslikust karistusest sai (kui ei olnud just tegemist avateo või riigivande alla panduga) reeglina end vabaks osta. Sellesisulist sätet Saksi peeglis (I 65) ei ole Liivimaa õiguspeeglisse üle võetud, samuti puudub seal analoogilisi küsimusi käsitlev Saksi peegli I 37. Vajab eraldi uurimist, mil määral Vana-Liivimaa kriminaalõigus süüdlasel end elu- ja kehakaristusest vabaks osta lubas.

Lähemat uurimist vajaks tegelikult kogu Liivimaa õiguspeegli tekst. Senine tõdemus, et tegemist on Saksi peegli kohalikele oludele kohandatud variandiga, on liiga üldine. Alles Liivimaa õiguspeegli ja rüütliõiguse, eelkõige süstematiseeritud rüütliõiguse põhjalik uurimine annab ülevaatliku pildi sellest, milline kriminaalõigus meil keskajal kehtis.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt nt Jüri Uluots. Eestimaa õiguse ajalugu. Tartu, 1938. Lk 21.
- ² Ülikooli õigusajaloo õppetoolis on siiski tehtud teatud mõningaid kursusetoid ja referaate, eelkõige õigusetnograafia valikkursuse raames.
- ³ Leo Leesment. Russkaja Pravda ja Vana-Liivimaa õiguse kokkupuuteid. // Nõukogude Õigus. 1968. 6. Lk 340–341; Leo Leesment. Süütegu ja karistus Vana-Liivimaal. // Tartu Ülikooli Toimetised. V. 291. Tartu, 1972. Lk 93–105; On jälle omaette küsimus, kas Russkaja Pravda (eelkõige selle vanim variant, nn Lühike Õigus) kajastab ainult vene õigust ja kui palju on seal soome-ugri mõjusid. Guta-Lagi ja Russkaja Pravda tekstiväljavõtted eesti keeles koos kommentaaridega, samuti viited originaalliketele jm kirjandusviited vt: Tekste kriminaalõiguse ajaloost I. Koostaja Jaan Sootak. Tartu, 1991. Lk 44–49 ja 98–100; Jaan Sootak. Veritasus kriminaalteraapiani. Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost. 2. ümbertõõradud ja täiendatud väljaanne. Tallinn-Tartu, 1998. Lk 51–57 ja 212–215.
- ⁴ Nt: Carl Julius Albert Paucker. Die Quellen der Ritter-, Lehn- und Landrechte Est- und Livlands. Erste Lieferung. Dorpat, 1845. S. 82–91; Friedrich Stillmark. Beiträge zur Kenntniss der altlivländischen Bauerrechte. Dorpat, 1893; Leonid Arbusow. Die Altlivländischen Bauerrechte. Riga, 1924–1926.
- ⁵ Елена Назарова. "Ливонские правды" как исторически источник. // Древнейшие государства на территории СССР. Москва, 1980. С. 5–18.
- ⁶ Neist on täielikult toodud ainult Liivlaste talurahvaõiguse tekst. Vt Tekste. I. Lk 44–45 ja 98–100; J. Sootak. Lk 57–62.
- ⁷ Leo Leesment. Meie esimene peaagu et koodeks. // Nõukogude Õigus. 1969. 2. Lk 114.

- * **Friedrich Georg von Bunge.** Altlivlands Rechtsbücher. Leipzig, 1879. S. 3, 10, 18–26 (ülevaade), 95–158 (tekst).
- * **Leo Leesment.** Der Livländische Rechtsspiegel und seine Abweichungen vom Sachsenspiegel. Trt, 1926. Vt ka: **Leo Leesment.** Abweichungen des Livländischen Rechtsspiegels vom Sachsenspiegel. // Opetatud Eesti Seltsi Toimetused XXX. Trt, 1938. Lk 348–358; **Leo Leesment.** Über das Alter des Livländischen Rechtsspiegels. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung. Germ. Abt. Bd. 50. S. 171–179.
- ¹⁰ Lähemalt eelkõige: **F. G. v. Bunge.** Altlivlands Rechtsbücher, aga ka: **Friedrich Georg von Bunge.** Ueber den Sachsen-Spiegel als Quelle des mittleren und umgearbeiteten Livländischen Ritterrechts. Dorpat, 1827 (inauguratsioonitöö); **C. J. A. Paucker.** S. 93 jj. Tekstinäide eestikeelses tõlkes vt: Tekste. I. Lk 48–49 ja 100; **J. Sootak.** Lk 63–64.
- ¹¹ **Leo Leesment.** Die Verbrechen des Diebstahls und des Raubes nach den Rechten Livlands im Mittelalter. Trt, 1931. S. 8–9.
- ¹² **F. G. v. Bunge.** Altlivlands Rechtsbücher. S. 45–54.
- ¹³ **F. G. v. Bunge** väljend Liivimaa õiguspeegli autori kohta. Vt: **F. G. v. Bunge.** Altlivlands Rechtsbücher. S. 19.
- ¹⁴ Vande alla panemisest lähemalt: **J. Sootak.** Lk 95–98. Keskaja, eelkõige Saksi peegli menetlusõiguse kohta tervikuna: **Julius Wilhelm Planck.** Das deutsche Gerichtsverfahren im Mittelalter nach dem Sachsenspiegel und den verwandten Rechtsquellen. Braunschweig, 1879.
- ¹⁵ Lähemalt: **J. Sootak.** Lk 87–91.
- ¹⁶ Tekstid: **J. Sootak.** Lk 53–54 ja 60.
- ¹⁷ **F. G. v. Bunge.** Ueber den Sachsen-Spiegel. S. 73. Kohtuliku kahevõitluse kohta: **J. Sootak.** Lk 33.
- ¹⁸ Lähemalt: **J. Sootak.** Lk 30–31.

1686. AASTA ROOTSI KIRIKUSEADUS EESTI- JA LIIVIMAA ÕIGUSKORRALDUSES

Andres Andresen

Eesti- ja Liivimaa uusaegse õigussüsteemi arengut iseloomustab silmapaistev järjepidevus. Valitseva ülemvõimu vaheldumine ja isegi selle piirkonna sattumine õhtumaiste monarhide rüpest vene-ortodoksse tsaarikotka tiibade varju on siinsesse õigusajalukku jätnud hoopis tagasihoidlikuma jälje kui võiks esmapilgul eeldada. Balti Maariigiks nimetatud rüütelkondade ja linnade seisuslik omavalitsus suutis ligi kolmesaja aasta vältel säilitada traditsioonilise privilegeeritud õiguskorralduse, mida valitsevad maahärrad ainult piiratud ulatuses suutsid mõjutada. Erinevate monarhide katsed tasalülitada 17. ja 18. sajandi lõpukümnenditel Balti provintside poliitilist ja õiguslikku autonoomiat – nii Karl XI kui Katariina II üritasid siin põhimõtteliste struktuurimuudatuste sisseviimist vaid ajutise eduga – jäid siinses järjepidevas õigussüsteemis lühiajalisteks episoodideks.

Sellisel taustal kõidab tähelepanu Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse saatus Eesti- ja Liivimaal. Rootsi kirikuseadust ei ole sügavuti analüüsitud ja enamjaolt on läbi uurimata kogu uusaegne – iseäranis aga 18. sajandi – Eesti alal kehtinud kirikuõigusega seotud problemaatika. 1686. aasta kirikuseadus jagab paljude teiste allikate saatust – seda on sageli mainitud, kuid allikakriitiliselt vähe uuritud.

Eesti ajaloo historiograafias on kõlama jäänud seisukoht, et Rootsi kirikuseadus oli väga olulise tähtsusega Läänemereprovintside jaoks, see jõustus Eesti- ja Liivimaal 1694. aastaks ja kehtis põhiosas edasi ka Vene ülemvõimu ajal kuni 1832. aasta kirikuseaduse vastuvõtmiseni. Need andmed korduvad läbi paljude uurimuste.¹ Käesolev artikkel üritab ülalmainitud seisukohta täpsustada, peatudes esmalt kirikuseaduse kaugemal taustal, seejärel võttes vaatluse alla kirikuseaduse kehtestamise Eesti- ja Liivimaal ning käsitledes lõpuks kirikuseaduse saatust Vene ülemvalitsuse perioodil.²

ROOTSI KIRIKUSEADUSE TAUSTAST

Rootsi ülemvõimu algusaegadest peale oli selle mõju kõige märgatavam kahtlemata kiriklikus sfääris. Luterlik kirik oli Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi alguses ju alles loomisjärgus. Kuigi reformatsioon jõudis Riiga, Tallinnasse ja Tartusse juba 1520. aastatel, algas luterluse tõsisem levik üle kogu maa alles Rootsi aja algul ning selle organisatsiooniline väljakujundamine kestis 17. sajandi lõpuni. Rootsi keskvalitsuse taotlused sattusid siinjuures esialgu üsna sageli vastuollu kohalike rüütelkondade huvidega ja mitmekümne aasta vältel ei olnud päris selge, kummale osapoolle jääb viimane

sõna Eesti- ja Liivimaa kirikuelu kujundamisel. Kui tugevate valitsejaisikute asemele astus riiginõukogu, eeskätt kuninganna Kristina eestkostevalitsuse ja valitsuse ajal, muutus olukord kohaliku aadlivõimu kasuks: 1634. aasta valitsusreformiga oma võimu kindlustanud kõrgeadli esindajad Rootsi valitsushierarhia tipus suhtusid üsnagi mõistvalt meretaguste seisusekaaslaste taotlustesse. Kantsler Axel Oxenstierna, kõrgeadli juhtfiguur ja riigivalitsuse võtmeisik 42 aasta vältel, mõistis samuti küllalt hästi rüütelkondade pretensioonidele vastu tulla. 1630.–40. aastatesse langeb ka Liivimaa rüütelkondlike esindusorganite konstitueerimine ja sellega seoses maariikliku autonoomia kujunemise algus Liivimaal.

Eestimaa ja Liivimaa kujutasid endast erinevaid haldusüksusi, erinevaid rüütelkondlikke omavalitsusüksusi ja tagatipuks veel erinevaid kiriklikke üksusi – hoolimata geograafilisest lähedusest võime mõlema puhul täheldada erilaadseid arenguid kõige erinevamates valdkondades. Mõlema rüütelkonna rootsiaegse kirikupoliitika peaesmärgiks oli kontrolli saavutamine kirikuvalitsemise üle; Liivimaa mõisnikud saavutasid siin tunduvalt tugevama positsiooni eelkõige tänu ülemkirikueestseisja-ametite asutamisele. Tähelepanu köidab asjaolu, et kuigi Eestimaa liitus Rootsi riigiga alistumislepingute teel, seega formaalselt võttes vabatahtlikult, Liivimaa seevastu vallutati relvajõul ning Stockholmis peeti seda esialgu igati meeles, suutis Liivimaa aadel aja jooksul kirikuvalitsemise osas kätte võita laialdasemad seisuslikud privileegid kui see õnnestus Eestimaa rüütelkonnal.

Kardinaalselt uus võimupoliitiline situatsioon tekkis seoses absolutistliku valitsuspöördega Rootsis. Kui Kesk- ja Lääne-Euroopas andsid olulise tõuke absolutismi kujunemisele konfessionaalse ajastu ususõjad, siis Põhja-maadades viidi luterlik reformatsioon läbi suhteliselt kiiresti ja rahumeelselt. Monarhi piiramatu valitsusvõimuni jõuti erilaadsel teel: mitte järk-järgulise arengu tulemusena, vaid juriidiliselt vormistatud kokkuleppena kuningas Karl XI ja seisuste vahel (riigipäeva otsused 1680 ja 1682, suveräänsusdeklaratsioon 1693). Absolutistliku riigireformi eelduseks oli seisuste rahulolematust kõrgeadli võimutsemisega.

Karl XI absolutismi tunnusjooneks oli tema valitsejasuveräniteedi teokraatlik iseloom. *Kristliku kuningana ja oma suva järgi*³ valitsedes pidas ta ennast oma tegudes alluvaks üksnes Jumalale, põhjendas oma võimu religioosete argumentidega⁴ ja, pretendeerides kirikupea staatusele oma riigis, soovis kasutada kiriku autoriteeti oma võimupositsiooni tugevdamiseks. Riigireformi järel oligi Karl XI üheks olulisemaks ülesandeks kirikuorganisatsiooni viimine põhimõtteliselt uutele alustele, mis oleks vastanud läbiviitud muudatustele valitsussüsteemis ja aidanud kaasa tema riigivalitsuslike ambitsioonide elluviimisele. Kuninga kiriku-uuendusliku tegevuse motiivide seast võiks lisaks absolutistliku valitseja ajastukohasele hoolele oma alamate üldise heaolu, *salus publica* eest esile tõsta veel vastutustunnet oma alamate hingeõnnistuse eest.

Formaalselt ja riigioiguslikult pärinesid protestantliku valitseja kõige kõrgema vaimuliku autoriteedi õigused ja volitused kirikuseaduste väljaandmiseks juba Augsburgi usurahu *ius reformandi* – kelle võim, selle usk – printsiibist. Saksa maahärra oli selle õiguse endale kätte võidelnud, Rootsi kunin-

gas vaid võttis eeskuju üldiselt väljakujunenud praktikast. 17. sajandi lõpuks valdavaks kujunenud protestantlik kirikuõiguslik territoriaalsüsteem, Justus Lipsiuse, Hugo Grotiuse, Hermann Conringi ja Samuel Pufendorfi riigiteoreetilised ideed ning riigipea suveräänsuse doktriin jõudsid välja uue kvaliteedini: monarhi võim kiriku üle tulenes monarhist kui riikliku suveräänsuse kandjast, monarhi juhtiv asend kiriku sees oli transformeerunud vastuvaidlemist mittekanatavaks võimuks kiriku üle. Monarhi varasemaid episkopaalfunktsioone ei olnud enam võimalik eristada tema üldisest suveräänsusest oma territooriumil. Karl XI kirikuhalduslikud ideed teostusid uues kirikuseaduses. Eeltööd ühtse üleriigilise kirikuseaduse koostamiseks olid kestnud juba aastakümneid ja kuninga jõulise sekkumise tõttu viidi need 1686. aastal lõpule.

Absolutistlikust riigikäsitlusest lähtuv kirikuseadus kuulutas luteri usu Rootsi riigiusuks. Luterlik kirik tõsteti riigikiriku staatusesse ja sellisena riigivõimu eriliseks kaitsealuseks ja huviobjektiks. Kuulumine riigialamate ja kirikuliikmete hulka hakkas oma tähenduselt üha enam kattuma. Kõik teised usulised liikumised peale ortodoksse luterluse keelati karmilt ära ning Rootsi muutus rangelt monokonfessionaalseks riigiks.⁵ Mitte asjata ei ole 17. sajandi lõpupoole ja 18. sajandi algupoole Rootsi kuningriiki nimetatud luterlikuks Hispaaniaks.⁶ Kirik tervikuna allutati otseselt kuningale.⁷

ROOTSI KIRIKUSEADUSE KEHTESTAMINE EESTI- JA LIIVIMAAL

1686. aasta kirikuseadus oli riigiseadus kogu Rootsi riigi jaoks, Läänemereprovintsid kaasa arvatud. Karl XI-le tähendasid tema absolutistlikud riigireformid üleminekut uuele valitsusparadigmale ja sealhulgas ka loobumist eelmiste valitsuste mõistvast suhtumisest Balti Maariigi eristaatusesse Rootsi riigis. Selline lähenemine tuli ilmsiks kõigepealt suure reduktsiooni laiendamises Eesti- ja Liivimaale ning seejärel kirikuseaduse sisseviimises samas piirkonnas. Mõlemad ettevõtmised teenisid ühte ja sama eesmärki – riigi- *pro* kuningavõimu konsolideerimist aadli traditsiooniliste eesõiguste piiramise arvel. Suur reduktsioon kärpis radikaalselt aadli majanduslikku võimupositsiooni nii Rootsis kui Eestis- ja Liivimaal ning andis väga olulise sisetulekualika riigi finantsvajaduste katmiseks. Kirikuseadus oli suunatud esiteks aadli mõju kõrvaldamisele ning riikliku kontrolli kehtestamisele kitsamalt kiriku-elu vallas ja teiseks laiemalt kogu rahva mõjutamisele.⁸ Oli ju kirik varauusaegses ühiskonnas ainuke institutsioon, mis ulatus läbi kõikide seisuste, alates pärisorjast kuni kuninga endani.

Kirikuseaduse lõpliku variandi domineeriv joon, kiriku allutamise tsentraliseeritud kuningavõimule, lisandus siiski alles seadusloometöö viimases faasis, Karl XI absolutismi tingimustes. Seaduse koostamise algeks läbi-*vaks* ideeks oli üksnes kirikuolude ühtlustamine ja täpsem normeerimine. Nii nagu kogu Rootsi riigis oli ka Eestis- ja Liivimaal kirikuhaldus olnud pikka aega determineeritud arvukatest erinevatest, Rootsi kuningate, eestkostevalitsuste ja kuberneride poolt üsna süsteemivabalt välja antud määrustest, korraldustest ja seadustest. Ühtse kirikukorra väljatöötamine oli Läänemere idakaldal olnud päevakorral juba alates piiskop Johannes Rudbeckiuse

Joonis 1. Rootsi 1686. a kirikuseaduse väljaande tiitelleht.

sinodist 1627. a. Sellega tegeles ka piiskop Joachim Jhering. Kuid praktiliste tulemusteni nad mitmesugustel põhjustel ikkagi ei jõudnud. Liivimaa superintendent ja hilisem Turu piiskop Johannes Gezelius valmistas 1660. aastatel ette üsna põhjaliku kirikuseaduse eelnõu, ent sedagi ei rakendatud ellu.⁹ Nii ei jõutudki Eesti- ja Liivimaa oma kirikliku provintsiiaalseaduse loomiseni.

Kiriklikud arengud edenesid nii Läänemereprovintsis kui Rootsi emamaal kuni uue kirikuseaduse vastuvõtmiseni üksteisest sõltumatult. Selle ajani erinesid Eesti- ja Liivimaa kirikuolud Rootsi omadest peamiselt institutsionaalsest aspektist. Ainult sinsele piirkonnale iseloomulikest mõjukamatest asutustest, mille abil rüütelkond kontrollis kirikut ja mis kirikuseaduse kehtestamisel kuulusid tasalülitamisele, tuleks eelkõige esile tõsta Liivimaa ülemkirikueestseisja-ameteid ja *collegium mixtum* printsiipi järgiva liikmeskonnaga ülemkonsistoriumi. Patronaadiõigus kirikute üle kuulus kuni Karl XI reformideni enamasti mõisnikele.

Rootsi uue kirikuseaduse sätted tähendasid Eesti- ja Liivimaa jaoks ühiskondliku institutsionaalstruktuuri põhimõttelisi ümberkorraldusi, mille tähtsus ulatus tegelikult palju kaugemale ühiskonnaelu kiriklikust poolest. Seepärast on selge, et planeeritavad muudatused tekitasid rüütelkondades ja samuti Tallinna ning Riia linnakodanikkonnas massiivset vastuseisu. Kiriku kuulumine maal rüütelkondlike omavalitsusasutuste ja linnades linnakodanike seisuse mõjusfääri oli Balti Maariigi üks iseloomulikke tunnusjooni. Plaan kiriku transformeerimisest riiklikuks institutsiooniks seadis küsimärgi alla autonoomse Balti Maariigi mõned tähtsamad traditsioonilised seisuslikud privileegid ja seega senise tavapärase ühiskonnakorralduse põhilised alustoad. Mõisnikkonna põhiosa oli juba löögi alla sattunud seoses mõisate reduktsiooniga, uue kirikukorra kehtestamise kava lisas vaid hoogu juurde absolutistliku keskviõimu ja rüütelkondade vahelisele viõimuvõitlusele seisuslike privileegide ümber.

Läänemereprovintside rüütelkondadest asus privileegide kaitsel kõige aktiivsemalt tegutsema Liivimaa aadel. Liivimaalaste seisukoht, et reduktsiooni ega uut kirikuseadust ei saa sisse seada ilma maapäeva nõusolekuta, põrkus Karl XI otsusekindlale vastuseisule.¹⁰ Võimalik oli välja tingida vaid üksikuid tagasihoidlikke eritingimusi, mis vormistati kirikuseaduse täiendustena 1691. aastal Liivimaa ja 1692. aastal Eestimaa jaoks.¹¹

Rootsi Läänemereprovintsid ei toimunud kirikuseaduse kehtestamine muidugi üleöö, see võttis aega kümme aastat.¹² Ainuüksi kirikuseaduse tõlkimine saksa keelde kestis kuni 1690. aasta alguseni.¹³ Ei olegi üheselt selge, millisest daatumist lugeda kirikuseaduse kehtivuse algust meie aladel. Varasemaid seisukohti, et see viidi sisse Eestimaal 1692. ja Liivimaa 1694. aastal,¹⁴ ei saa lugeda päris täpseteks ja nii tulebki praeguse uurimisseisu juures leppida pisut umbmäärasema tõdemusega, et kirikuseadus jõustus Rootsi Läänemereprovintsid 1690. aastate algupoolel.¹⁵

Liivimaa Ülemkonsistorium konstitueeriti oma koosseisult ümber puhtvaimulikuks (*consistorium mere ecclesiasticum*), mis tähendas rüütelkonna mõju elimineerimist kirikuhalduse kõrgemal tasemel.¹⁶ Kõik linna- ja alamkonsistoriumid kaotati, alles jäeti vaid Eestimaa ja Liivimaa konsistoriumid.¹⁷ Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer üritas uuendustele, eriti konsistoriumi üleviõimisele Riias Tartusse, tagajärjetult vastu seista. 1670. aastatel, üldise kirikukomisjoni (*commissio generalis ecclesiastica*) tegutsemise aegu, oli Fischer olnud Liivimaa kiriku aadlivastase suuna eestvedaja.¹⁸ Nüüd astus ta, peamiselt isiklikest ajenditest tingituna, kuningavastase opositsiooni ridadesse.

Uus valitsuskorraldus 1694. aastast likvideeris Liivimaa aadli privileegeeritud omavalitsusorganisatsiooni ja puudutas ka kiriklike struktuure: ülemkirikueestseisja-ametid likvideeriti,¹⁹ kirikute majandusajade valitsemine lisati ökonoomia-asehaldurite üldisele majandustegevusele.²⁰ Veidi hiljem kuulutas kindralkuberner Jacob Johann Hastfer kehtetuks kõik määrused, mis olid välja antud ülemkirikueestseisja-ametite ja Fischeri üldise kirikukomisjoni poolt. Mõisate reduktsiooniga muudeti suurem osa kihelkondi kroonukihelkondadeks (*Regalpfarren*), kus patronaadiõigus läks mõisnikelt üle teoreetiliselt Rootsi kuninga, praktiliselt aga kindralkubeneri

kätte.²¹ Piiskopid ehk superintendendid nimetas ametisse kuningas.²²

Mõisnikkond kaotas võimu kiriku üle, oli aga jätkuvalt kohustatud kirikut majanduslikult toetama.²³

Tallinna linn oli suutnud hoolimata Rootsi kesk võimu ja Eestimaa piiskoppide korduvatest alistamispüüetest kogu Rootsi aja vältel püsida täiesti iseseisva kirikuringkonnana, mida linnakonsistoriumi kaudu valitses magistraat. Tallinna linnakirik kaotas oma iseseisvuse alles 1692. aastal, mil ta allutati Eestimaa konsistoriumile.²⁴ Riia magistraat seevastu suutis erandkorras (viidates eriti kuningas Gustav Adolphi poolt kinnitatud privileegidele) säilitada oma episkopaalõigused ja jääda sõltumatuks Liivimaa Ülemkonsistoriumist. Et olukord vähegi vastaks kirikuseadusele, ülendati Riia Peetri kiriku ülempastori ametikoht superintendentuuriks. Apellatsiooninstantiks seati kuningas, mitte õuekohus nagu teistel konsistoriumidel. Asjaajamiskorra aluseks võeti muidugi uus kirikuseadus.²⁵

Kiriku allutamisega kuningavõimule oli otsustatud juba Rootsi aja algusest peale päevakorral olnud küsimus seisuste, kiriku enda ja kuningavõimu jõu vahelkordadest kiriku valitsemisel. Vaimulikku seisust tunnustati kui eriti tähtsat, riigile vajalikku ja kuninga kaitse all olevat seisust. Samaaegselt leidsid aset muutused talurahva õiguslikus olukorras. Talupoegadest kirikueestseisjate positsioon ja sõnaõigus tugevnesid.²⁶ Üldkokkuvõttes on Rootsi 1686. aasta kirikuseadus üks paremaid näiteid kiriku autoriteedi oskuslikust rakendamiseks absolutistliku monarhi ainuvõimu tugevdamise teenistusse.

ROOTSI KIRIKUSEADUSE SAATUS VENE ÜLEMVALITSUSE ALL

Rootsi kirikuseadus jõudis kehtida väga lühikest aega, alla kahe aastakümne. 1710. aasta murdejoon Eesti- ja Liivimaa ajaloos tõmbas kriipsu peale Rootsi aja lõpupoole positiivsetele arengutele, sealhulgas ka kirikuseaduse arvukatele olulistele põhimõtetele.

Luterlusel kui Läänemereprovintsidest valitseval konfessioonil oli defensiivse abinõuna keskne koht baltisaksa identiteedi kindlustamisel Vene impeeriumis. Vene-ortodoksse kesk võimu – st teise tsivilisatsioonitüübi esinduse – jaoks kujutas luterlus endast eksiõpetust, mille olemasoluga tuli leppida ja mille üksikasjad pakkusid huvi vaid üldise riigivalitsemise seisukohast. Nii on loomulik, et luterliku kirikuorganisatsiooniga seonduv jäeti peamiselt kohaliku valitseva seisuse pädevusse. Kapitulatsioonid ja konfirmatsioonid, mis taastasid Balti Maariigi ja selle privilegeeritud seisusliku ühiskonnakorralduse, sisaldasid olulise (ja silmapaistvalt üldsõnalise) punktina kiriklike struktuuride allutamise valitsevale seisusele *nii, nagu see juba ammustel aegadel kombeks oli olnud*.²⁷ Kapitulatsioonide teksti kontekstist ja samuti järgnenud ümberkorraldustest võib ühemõtteliselt järeldada, et nimetatud seadusesättega peeti silmas Karl XI reformide eelset aega. Varsti pärast kapitulatsioonilepingute sõlmimist (1713) tõlgendas Eestimaa kõrgem kirikujuhtkond kokkuleppe tingimusi küll nii, et Rootsi kirikuseadus kehtis endiselt edasi,²⁸ võimukandjad seevastu vaimulike arvamusel enam eriti ei hoolinud.

Ühtegi Rootsi kirikuseaduse sätet järgnenud perioodil (enne 1832. a

kirikuseadust Venemaa luterlikele kirikutele) ametlikult kehtetuks ei tunnistatud. Kirikuseaduse piiramisele *de facto* viisid ühiskonnas ja kirikuelus toimunud praktilised ümberkorraldused.

Episkopaalõigused, mis kirikuseaduse järgi kuulusid varem Rootsi kuningale, läksid üle Vene monarhile ja kohalikele rüütelkondadele, kusjuures võimupädevuse jagunemine jäi tegelikult üksikasjalikumalt piiritlemata. Maakirikute apellatsioon- ja hiljem ka järevalveinstantsiks kujunes Eesti- ja Liivimaa Asjade Justiitskolleegium Peterburis.²⁹

Ühes mõningate modifikatsioonidega taastati sarnane olukord, nagu see oli välja kujunenud Karl XI reformide eelseks ajaks.³⁰ See tähendas kõigepealt kirikuorganisatsioonilise partikularismi taastamist, õiguslikult eraldi seisvate maakiriklike piirkondade (*Landeskirche*) taasloomist Eestimaa, Liivimaa, Tallinnas ja Riias.³¹

Endine privileegeritud riigikirik jagati seega monarhi poolt üksnes sallitud provintsiaalkirikuteks. Järelikult kustutati Rootsi kirikuseaduse idee luterlikust kirikust kui tsentraliseeritud riigivõimu ühest põhitöest.

Reduktsiooni tühistamisega taastati mõisnike patronaadiõigus kihelkonnakirikutes. Sellele lisaks hakkasid rüütelkonnad jälle valima Liivimaa kindralsuperintendente, kõrgeimaid kirikuametnikke. Taasloodi ülemkirikueestseisja-ametid, restaureeriti linnakonsistoriumid ja Liivimaa ülemkonsistorium segaasutustena, kus valitseva seisuse esindajad hakkasid taas kujundama kirikupoliitikat. Liivimaa Ülemkonsistoriumi korralduse aluseks võeti 1634. aasta konsistoriaalkorraldus.³² Veel enam, segaasutuseks muudeti ka Eestimaa konsistorium, mis kogu Rootsi aja vältel oli olnud puhtalt vaimulik institutsioon, ja pärast taravat vastasseisu vaimulikkonnaga³³ kaotati Eestimaa piiskopi ametikoht.³⁴ Konsistoriumi presidendiks valiti rüütelkonna poolt üks maanõunikest.³⁵ Seega võeti baltisaksa aadli kontrolli alla nii kiriku madalam, kihelkondlik, kui ka kõrgem, maakiriklik tasand.

Kirikuseaduse kesksemaid sätteid oli ortodoksse luterluse kehtestamine riigiusuna, mille kõrval ei olnud kohta teistel usunditel ega usuvooludel. Üleminekuga Rootsi krooni alt Vene ülemvõimu alla tekkis teoreetiline võimalus, et üksteise kõrval võiksid eksisteerida erinevad konfessioonid. Tegutsesimisluba anti vene-õigeusu kirikule.³⁶ Keisrinna Anna korraldus (1735) võrdsustas põhimõtteliselt luterliku, reformeeritud ja rooma-katoliku kiriku kogu Vene riigis.³⁷ 1720. aastate lõpul jõudsid Liivimaale hernhuutlased, millele järgnes vennastekoguduse liikumise ulatuslik levik eriti maarahvas seas. 18. sajandi keskpaigaks muutus Eesti- ja Liivimaa vaimulikkonnas domineerivaks usuvooluks pietism, mis oli Karl XII poolt range keelu alla pandud,³⁸ seejärel sai valdavaks teoloogiline ratsionalism. 1805. aastal välja antud uus liturgiakorraldus oli kantud ratsionalismi rahvalagustuslikest ideedest.³⁹ Episkopaalvõimu kandjad lihtsalt ei olnud huvitatud kirikuseaduses nõutud *puhta usu* alalhoidmisest.

Kirikuseaduses sätestatud kiriku institutsionaalne struktuur – kuningas *ius episcopale* kandjana, piiskop ehk superintendent kõrvuti ainult vaimulikest liikmetest koosneva konsistoriumiga, praost kõrvuti praostkonnakohtuga ja kirikuõpetaja – ei vastanud Vene ülemvõimu ajal enam kuidagi kujunenud tegelikkusele.

Rootsi kirikuseadusest jäid 1710. aasta järel kehtima kitsamalt kultust,

sakramente ja kirikuõigust normeerivad sätted. Need punktid, mis mahuliselt hõlmasid suurima osa kirikuseaduse tekstist, olid olulised üksiku kirikukoguduse igapäevase elu jaoks ja nendest lähtuti ka edaspidi näiteks ristimis-talitusel, armulauateenistusel, jutlusepidamisel ja pastori ametissekinnitamise tseremoonial.⁴⁰ Seevastu Rootsi kirikuseaduse põhiline mõte – seaduse vaim – seisnes õiguslikult omaette seisvate maakirikute muutmises unifikatsioonitund riigikirikuks, range monokonfessionaalsuse (ortodokse luterluse) rõhutamisega, kirikuvalitsemise vabastamisega aadli ja linnakodanikkonna mõjust ning allutamises üksnes absolutistlikule kuningavõimule, kirikuvõimu tugevdamises kuningavõimu kindlustamise eesmärgil. Kahetsusväärse 1710. aasta järel kaotasid kõik ülalnimetatud printsipiidid oma kehtivuse. Ühiskondlikud tingimused olid põhimõtteliselt muutunud. Rootsi riigis, kus anti välja uus kirikuseadus, valitses absolutistlik monarhia, 18. sajandi ja 19. sajandi esimese poole Balti Maariik oli aga ebatavaliselt laialdaste seisuslike privileegidega aadliomavalitsuspiirkond.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt nt: Alexander von Richter. Geschichte der dem russischen Kaiserthum einverleibten deutschen Ostseeprovinzen bis zur Zeit ihrer Vereinigung mit demselben. Th. II. Die Ostseelände als Provinzen fremder Reiche. 1562–1721. Bd. II. Geschichte Liv- und Esthlands unter schwedischer Herrschaft. 1629–1721. Riga, 1858. S. 118; Fredrik Westling. Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656–1710. // Kyrkohistorisk Årskrift. 2. årg. Stockholm, 1901. S. 61, 106 f.; Johan Köpp. Kirikuvalitsemisõpetus. Trt, 1940. Lk 77, 80; Mati Laur. Rootsi seaduste mõju 18. sajandi Baltikumi poliitilisele elule. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1991. 4. Lk 27; Lauri Vahtre. Eesti kultuuri ajalugu. Lühiülevaade. Tln, 1993. Lk 64; Eesti ajalugu. Kronoloogia. Koostaja Sulev Vahtre (perioodi 1630–1800 autor: Mati Laur). Tln, 1994. Lk 67; Jaan Gnadenteich. Kodumaa kirikulugu. Usuõpetuse õppe- raamat. Tln, 1995. Lk 60; Viljar Peep. Pilguheit Eesti õiguse ja kohtute arengule. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1995. 1. (11). Lk 19; Magnus Mörner. Comparative approaches to the history of the countries around the Baltic Sea. Aula Lecture 20 November 1997. Trt, 1997. P. 12; aga ka Andres Andresen. Die lutherische Kirche in der ständischen Gesellschaft: Randbemerkungen am Beispiel des Baltischen Landesstaates. // Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift. 1. 1998. S. 103.
- ² Artikli piiratud mahu tõttu ei ole võimalik käsitleda kiriklike arenguid Saaremaal, mis Rootsi ajal mitmeski punktis oluliselt erinesid Mandri-Eesti omadest, vt nt: Alvin Isberg. Osels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. // Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensa. 24. Uppsala, 1974. Käesoleva artikli põhijäreldused kehtivad ka Saaremaa kohta.
- ³ Handbuch der europäischen Geschichte. Bd. 4. Europa im Zeitalter des Absolutismus und der Aufklärung. Hrsg. von Fritz Wagner. Stuttgart, 1968. S. 515.
- ⁴ Vt: Hermann Dalton. Verfassungsgeschichte der evangelisch-lutherischen Kirche in Rußland. // Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Rußland. Bd. I. Gotha, 1887. S. 107.
- ⁵ Kirchen-Gesetz und Ordnung, So der Großmächtigste König und Herr, Herr Carl der Eilffte, Der Schweden, Gothen und Wenden König etc. Im Jahr 1686 hat verfaßen und Im Jahr 1687 im Druck ausgehen und publiciren lassen. Mit denen dazu gehörigen verordnungen. Stockholm, sine anno. Cap. I. §§ I–VII; Cap. X. § IV; vt ka J. Köpp. Lk 77 jj.
- ⁶ Heinrich Stählin. Die Verfassung der Livländischen Landeskirche 1622–1832. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Bd. 52. Kanon. Abt. XXI.

1932. S. 310 f.

- ⁷ Kirchen-Gesetz. Cap. XXIV. §§ XIV, XVI; Cap. XXVII. § I; Cap. XIX. § XIV; kirikuseaduse lisatud konsistoriaalkorraldus (*Konsistorialprozeßordnung*) 1687. aastast (publitseeriti alles 1693). Art. V, XIV, XXIV.
- ⁸ Kiriku rahvakasvatuslikku funktsiooni on kirikuseaduses eriti rõhutatud, vt: Cap. II. §§ II, IX–XI, XIV; Cap. XXIV. §§ I, III, VII, VIII, X, XI, XIX, XXII, XXIII, XXXI. S. Dahlgren toonitab Rootsi 1686. aasta kirikuseaduse osa *sotsiaaldistsipliinerimise* tähtsana vahendina. Vt: *Stellan Dahlgren*. Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. // Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11. 1993. S. 15–31. Mõiste *Sozialdisziplinierung* kohta vt ka *Gerhard Oestreich*. Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. // Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Berlin, 1969. S. 179–197; *Heinrich Richard Schmidt*. Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung. // Historische Zeitschrift. 265. (1997). S. 639–682.
- ⁹ Vt: *Aleksi Lehtonen*. Die livländische Kirchenordnung des Johannes Gezelius. Helsinki, 1931.
- ¹⁰ *Alvin Isberg*. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. // Acta Universitatis Upsalensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia. 12. Uppsala, 1968. S. 228.
- ¹¹ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Hrsg. von Gustav Johann v. Buddenbrock. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Zweite Abteilung und Anhang. Kirchenrecht. Riga, 1821. S. 1631 ff.
- ¹² Vt: *Fredrik Westling*. Kirchengesetz und Kirchengesetzarbeiten in Ehstland zur Zeit der schwedischen Herrschaft. // Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. V. 1900; S. 60 ff; *Alvin Isberg*. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. // Acta Universitatis Upsalensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia. 16. Uppsala, 1970. S. 156 ff.; *A. Isberg*. Livlands kyrkostyrelse. S. 227 ff.
- ¹³ *F. Westling*. Kirchengesetz. S. 60. Anm. 2.
- ¹⁴ *Olaf Sild*. Eesti kirikulugu vanimast ajast olevikuni. Trt, 1938. Lk 164; *J. Köpp*. Kirikualitsemisõpetus. Lk 77.
- ¹⁵ Kirikuseaduses märgitud praostkonnakohtute sisseseadmist nõudis kindralkuberner Erik Dahlberg spetsiaalses plakatis 12. okt 1697. Vt: Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Hrsg. von G. J. v. Buddenbrock. Zweiter Band. Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abteilung. Livländische Landesordnungen. Riga, 1821. S. 1487 f.; vt ka *Sulev Vahre*. Wastse Testamendi ilmumisaja kiriklik-kultuuriline miljö. // Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprill 1996. // B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised. Nr 2. Trt, 1996. Lk 11.
- ¹⁶ Vastavalt kirikuseadusele. Vt: Kirchen-Gesetz. Cap. XXIV, § V, ja 1687. aasta konsistoriaalkorraldusele, Art. I; vrd: Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1144 (*kindralkuberner Jacob Johann Hastferi plakat 22. sept 1693*).
- ¹⁷ Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1307 f. Art. I, § 1 (*kuninglik korraldus 30. sept 1694*).
- ¹⁸ *A. Isberg*. Livlands kyrkostyrelse. S. 195 f.
- ¹⁹ Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1336 f. Art. XIV (*valitsuskorraldus 20. dets 1694*).
- ²⁰ *A. Isberg*. Livlands kyrkostyrelse. S. 229.
- ²¹ Kirchen-Gesetz. Cap. XIX. § X; Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1337. Art. XV (*valitsuskorraldus 20. dets 1694*).
- ²² Kirchen-Gesetz. Cap. XX. §§ I, III, IV.
- ²³ Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1336 f. Art. XIV (*valitsuskorraldus 20. dets 1694*).
- ²⁴ *F. Westling*. Kirchengesetz. S. 40.
- ²⁵ *A. Isberg*. Livlands kyrkostyrelse. S. 231 f.
- ²⁶ *S. Vahre*. Wastse Testamendi. Lk 11; vt ka *Aleksander Loit*. Pärisorjuse kaotamine ja talurahvakoolide asutamine Rootsi ajal. // Wastne Testament 1686. Konverentsi ettekanded 26.–27. aprillil 1996. // B. G. Forseliuse Seltsi Toimetised. Nr 2. Trt,

1996. Lk 60.

- ²⁷ [...]Kirchen und Schulen mit Evangelischen Lehrern zubesetzen, dergestalt, dasz das Jus vocandi Pastores in den vacanten Pastoraten, von der Gemeine und Kirchspiels Eingepfarten per vota möge geschehen, so wie es von Alters je und allewege hier im Lande gehalten worden, und gebräuchlich gewesen [...] Vt: Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft und der Stadt Reval vom Jahre 1710 nebst deren Confirmationen. Hrsg. von Eduard Winkelmann. Reval, 1865. S. 59 (*Capitulation der estländischen Ritterschaft vom 29. September 1710. Art. 1*); [...] bey der administration so wohl internorum als Externorum Ecclesiae von Altersher gewöhnlichen Consistorien und Competirenden jurium Patronatus sonder Veränderung ewiglich conserviret werden [...] Zu welchen Ende Kirchen und schulen im lande und in den städten bey der Evangelisch-Lutherischen Religion bleiben und erhalten auch retabliert werden, in dem Zustande, als sie zu ruhigsten besten Zeiten eingerichtet und erbauet gewesen [...] Vt: Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft und der Stadt Riga vom 4. Juli 1710 nebst deren Confirmationen. Hrsg. von Carl Schirren. Dorpat, 1865. S. 37 (*Capitulation der Livl. Ritterschaft vom 4. Juli 1710. Art. 1, 2*). Uusikaupunki/Nystadi rahu (Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft. S. 109; Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft. S. 115) 10. artikli järgi pidi kirikukorraldus jääma küll nii, nagu see oli olnud viimase Rootsi valitsuse ajal, kuid praktikas tsiteeritud nõue enam ei toiminud.
- ²⁸ EAA. 1187-2-27. L 25 (*Protocollum Consistorii*).
- ²⁹ Vt: Erik Amburger. Geschichte der Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. // Studien zur Geschichte Osteuropas. X. Leiden, 1966. S. 174 f.
- ³⁰ Skemaatilise ülevaate annab nt: Wilhelm Lenz. Zur Verfassungs- und Sozialgeschichte der baltischen evangelisch-lutherischen Kirche 1710–1914. Der Aufbau der Landeskirchen und die Stellung des Pastors in Liv-, Est- und Kurland. // Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. von Reinhard Wittram. Göttingen, 1956. S. 110–129.
- ³¹ Kapitulationsoonides taastati Tallinna ja Riia magistraatide kunagised episkopaalõigused täies ulatuses. Vt: Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft. S. 45 f. (*Capitulation der Stadt Reval vom 29. September 1710. Art. 4*); Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft. S. 65 (*Capitulation der Stadt Riga vom 4. Juli 1710. Art. 1*). Straßburgi kirikukonvendi eesistuja J. L. Fröreissen († 1761) võrdles erinevate saksa territooriumide omaette seisvaid maakirikuid tükikideks raiutud vihmaussiga, mille üksikud osad enne hävinemist vaid mingi aja suudavad elus püsida, kui ta osutas vajadusele Saksa luterliku kiriku keskse ja tsentraliseeritud organisatsiooni järele. Vt: Johann Leonhard Fröreissen. De misero Ecclesiae Augustanae Confessioni addictae permultis in locis statu. 1743. // J. Adam. Evangelische Kirchengeschichte der Stadt Strassburg. S. 463 f., tsit Nicholas Hope. German and Scandinavian Protestantism. // Oxford History of the Christian Church. Oxford, 1995. P. 9 järgi. Saksa õiguslikult eraldi seisvad luterlikud maakirikud eksisteerisid kuni 1918. aastani. Taanis, sarnaselt Rootsil, kinnistas absolutistlik kirikuseadus kiriku kuninga ainuvõimu alla (*Danske Lov* 1683, rahvuslik liturgiakord 1685).
- ³² Sammlung der Gesetze II. 2. S. 1597.
- ³³ Olaf Schild. Kas Tallinna doomkirik on kirikuloolises arenemiskäigus olnud piiskopi-kirikuks? // Usuteadusline Ajakiri. Lisavihk nr 1. 1926. Lk 23 jj.
- ³⁴ De facto 1715. Vt: Hugo Richard Paucker. Ehstlands Geistlichkeit in geordneter Zeit- und Reihefolge. Reval, 1849. Nachdruck Hannover-Döhren, 1968. S. 16 ff.; de jure 1743. Vt: Полное Собрание Законов Российской Империи. № 8756; ja seda hoolimata asjaolust, et 1710. a kapitulationis oli kirjas selgesõnaline nõue piiskopi valimise kohta. Vt: Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft. Art. I. S. 59.
- ³⁵ EAA. 1187-2-107. L 189p, 200 (*Protocollum Consistorii*).
- ³⁶ Die Capitulationen der estländischen Ritterschaft. S. 109; Die Capitulationen der livländischen Ritter- und Landschaft. S. 115 (*Nystädter Frieden vom 30. August 1721. Art. 10*).

- ³⁷ H. Stählin. S. 312; juba 1722. a andis Peeter I Riia reformeeritutele loa kiriku ehitamiseks; Vt: Hermann Dalton. Geschichte der reformirten Kirche in Rußland. Gotha, 1865. S. 169.
- ³⁸ Sammlung der Gesetze II. 1. S. 1580 ff. (*kuninglik korraldus 7. juunist 1706*).
- ³⁹ Von Sr. Kaiserlichen Majestät allerhöchst bestätigte allgemeine liturgische Verordnung für die evangelisch-lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche. St. Petersburg, 1805. §§ 1–3, 7, 28–30, 57.
- ⁴⁰ Samamoodi tuleb eelmainitu valguses tõlgendada A. W. Hupeli väidet Rootsi kirikuseaduse jätkuva kehtimise kohta Läänemereprovintside. Vt: August Wilhelm Hupel. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. I. Riga, 1774. S. 482 f. Teisel on ta ise möönud, et paljud seadusesätted olid saanud uue kujud võid hoopiski kaotanud kehtivuse, vt nt: Ueber das lief- und ehstländische Kirchenpatronat. // Nordische Miscellaneen. 2. St. Riga 1781, S. 10 f.; vt ka Sammlung der Gesetze II. 2. S. 1597.

VALLAKOHTUTE ASUTAMISEST EESTIMAA KUBERMANGUS

Ene Hiio

PROBLEEMIASETUSEST

Kas tõesti on meie kohtu alal midagi korrast ära? Kas ei ole meie kohtunikel enam rahva usaldust? Või on see ainult praeguse aja haiglane nähtus, kus tahetakse teha ja toimida põhjalikumalt kaalumata. Nii küsis 1932. a Karl Grau,¹ juhatahes sisse arutelu vallakohtute vajalikkuse üle, jäädes ise küll sel ajal omavalitsustegelaste hulgas laialt levinud vallakohtute taasutamise mõtte kindlaks vastaseks. Ta nimetas tsariaegset vallakohtu kaasaegsesse tsiviliseeritud ühiskonda sobimatuks surrogaadiks, seisuslikust ühiskonnast pärit institutsiooniks, kus kohtu mõistavad vilumatud isikud – vastava haridusega talupojad.² Samal teemal avaldas oma seisukoha Kaarel Parts,³ kes vallakohtu taastamise ideed küll otse ei eitanud, kuid soovitas sellesse suhtuda suure ettevaatusega. *Uuendus nõuab vana korra murdmist, millega juba tuttavad ja harjunud ollakse, nõuaks rahvalt ohvreid, kulusid ja ümberkorraldusi, pikemat aega läheb tarvis uue korraga tutvumiseks jne. Mis paremuse nimel see peab toimuma?*⁴

Ometi võime teha eelnevast ühe kokkuvõtte: diskussioon vallakohtute ümber ei olnud lihtsalt nostalgia ja vanade aegade tagaigatsemine. Vallakohtud juurdusid kindlalt talurahva õigusteadvusse, kohalikku omavalitsussüsteemi ja argiellu. Nad mängisid olulist rolli eesti rahva emantsipatsiooniprotsessis.

Käesoleva artikli eesmärk on jälgida vallakohtute (kogukonnakohtute) taasutamist Eestimaa kubermangus ning vaadelda, millised muutused kaanesid vallakohtute tegevusega talurahva omavalitsuse seisukohalt.

Tuleb nõustuda väitega, et vallakohtute teemat on eesti ajalookirjanduses üsna palju uuritud. Baltisaksa autorid on seda temaatikat valgustanud kui osa kohalikust õigussüsteemist viimast terviklikult käsitlevates teostes.⁵ Hiljem on erinevates väljaannetes ilmunud artikleid, mis kajastavad vallakohtutega seonduvaid üksikküsimusi või üksikute vallakohtute tegevust.⁶ Üksikasjalise ülevaate vallakohtute historiograafia kohta annab August Traat oma monograafias,⁷ mis on seni ilmunuist kõige põhjalikum käsitlus selle institutsiooni kujunemisloost Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Lisaks vallakohtute ühiskondliku ja seadusandliku tausta ning terve rea vallakohtuga ja vallakogukonnaga seotud mõistete avamisele sisaldab see raamat ka kokkuvõtte mahu-ka allikmaterjali (Liivimaa kubermangu vallakohtute protokollid aastatest 1820–66) läbitöötamisest. Et sel ajal Eestimaal vallakohtuid ei olnud, põhineb A. Traadi käsitlus Liivimaa vallakohtute materjalidel.

Eestimaa kubermangus asutati vallakohtud esmakordselt 1802. a

talurahvaregulatiivi ja 1804. a talurahvaseaduse alusel. Kahjuks on vähe andmeid nende tegevusest või efektiivsusest, sest kohtuistungeid sel ajal ei protokollitud. Rohkem on teada nende reformide ja seadusloome eel- ja arengu- loost ning seaduseprojektide koostajate kaalutlused ja põhjendused vallakohtute asutamiseks.⁸ Tundub, et 19. saj alguse mõisavaldade vallakohtunikel ei olnud erilist mõjuvõimu.⁹ Nende tegevusaeg jäi lühikeseks, sest 1816. a uus talurahvaseadus vallakohtu institutsiooni enam ette ei näinud. Vallakohtute tegevuse lõpetamise üheks põhjuseks Eestimaa kubermangus peab A. Traat talupoegade ja eriti vallakohtunike vastupanu uute vakuraamatute kehtestamisele.¹⁰ Liivimaa kubermangus seevastu jätkasid vallakohtud tegevust, pärisorjusest vabastamisega kaasnes seal vallakohtute funktsioonide avardumine. Alates 1816. aastast olid Eestimaa kubermangus esimese astme talurahvakohtuteks kihelkonnakohtud. Kohtufunktsioonide kõrval oli neil ka haldusfunktsioone (näiteks hingeloenduste korraldamine). Kihelkonnakohtute võimupiirkonnas olid kõik kihelkonna vallad. Kihelkonnakohtud olid talurahvast kaugemal nii territoriaalses kui ka seisuslikus tähenduses; kihelkonnakohtu eesistujaks oli mõisnik.

1860. aastatel teostas Vene keskvoim Eesti-, Liivi- ja Kuramaal mitu liberaalset reformi¹¹ säilitades seejuures vormiliselt Balti seisuslike korporatsioonide enam-vähem vabatahtliku initsiatiivi.¹² Vallakohtute taasisutamine Eestimaa kubermangus oli osa vallareformist, s.o 2. veebruari 1866. a maakogukonna seaduse (vallaseaduse)¹³ rakendamisest. 1866. a vallareformi pidas A. Traat talupojaühiskonna evolutsiooni oluliseks etapiks.¹⁴

Talupoegade vabanemist mõisnike eestkostest alt käsitlevad traditsioonilisest eesti ajalookirjutusest mõneti erinevalt M. Laur ja P. Pirsko¹⁵ ning jõuavad muuhulgas seisukohale, et moodne kodanikuühiskond sai Eesti- ja Liivimaal välja kasvada mitte ainult massiliikumisest, vaid eelkõige legaliseeritud tavade ja arusaamade muutumisest.¹⁶ Selle muutumise tegelikkust valdades järgnevalt vaatlemegi.

VALLAKOHTUD ÜLDISES KOHTUSÜSTEEMIS

Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohalikku kohtusüsteemi võib tervikuna iseloomustada kui partikulaarset ja unikaalset, st erinevused olid nii piirkondlikud (igas kubermangus oli oma süsteem teatud erinevustega teiste kubermangude korraldusest) kui ka seisuslikud¹⁷ (oma kohtud olid aadlikel, linna- kodanikel, vaimulikel ja talupoegadel). Eestimaa kubermangus tegutsenud maakohtud olid enne Eesti-, Liivi- ja Kuramaa 1889. a kohtureformi tiheidalt seotud aadli, hiljem kõigi suurmaaomanike (maa)omavalitsusega (kohtunikud valiti rüütelkonna kogudel). Kohtumõistmine oli mõjutatud rooma, saksa, rootsi ja isegi taani õigusest. Eestimaa kohtute isearasuseks oli, et kohtunikke ei kinnitanud ametisse ükski riiklik institutsioon, samuti ei saanud nad oma töö eest riigilt mingit tasu.¹⁸ Õigus kohaliku halduse ja õigusüsteemi juhtimisele (maal) oli üks alates 13. saj kujunenud ja 1721. a Uusikaupunki rahuga veelkordselt kinnitatud Eestimaa rüütelkonna privileege.

Eestimaa kubermangu kõrgeima maa- (ja aadli-) kohtu – Eestimaa

Ülemmaakohtu moodustasid vaadeldaval ajajärgul 12 Eestimaa rüütelkonna maanõunikku – Eestimaa rüütelkonna maanõunike kolleegium – Balti kindralkuberneri (aastast 1876 Eestimaa kuberneri) eesistumisel. Ülemmaakohtul oli ka laialdane järeldavfunktsioon alamate kohtute üle. Talurahvakohtute seisukohalt oli Ülemmaakohus kõrgeim kohalik instants, mille otsuste peale võis Senatisse edasi kaevata vaid aeglase menetluse või õigusemõistmisest keeldumise pärast.¹⁹

Kriminaalajade jaoks oli esimeseks instantsiks (ka kreisilinnade elanike jaoks) meeskohus, mis koosnes kreisis valitud meeskohtunikust ja kahest assessorist ning mille sekretäriks pidi olema juriidiline haridus.²⁰

Madalama astme maapolitisekohtud (Eestimaal adra-,²¹ Liivimaal silla-, Kuramaal hauptmannikohtud) täitsid nii kohtu- kui politseifunktsioone. Adrakohtunik valiti vastava piirkonna mõisnike hulgast. Tema ülesanded olid varem piirdunud põgenenud talupoegade tagasitoimetamise, kohtuotsuste täideviimise ning teede ja sildade ehituse ja korrashoiu kontrollimisega. 18.–19. sajandil laiendati nende pädevust, lisandusid mitmesugused ülesanded seaduste täitmise, avaliku julgeoleku ja üldise heaolu alal. Pärast talupoegade vabastamist kuulus adrakohtunike kompetentsi ka mõisa- ja kogukonnapolitsei (vallapolitsei, aastast 1866 kohusetäitjaks vallavanem) tegevuse järelevalve.²²

Pärast 1816. a Eestimaa talurahvaseadust olid esimese instantsi talurahvakohtuteks kihelkonna- ja teiseks instantsiks kreisikohtud. Kreisi- (maakonna-) kohtuid oli Eestimaal kolm – Harju-Järva, Lääne ja Viru kreisikohus. Kreisikohtu moodustasid kreisikohtunik (*kreisihtri härra*) ja neli kaasistujat – kaks aadlikku (assessorit, *kõrva-vanemad*) ja kaks talupoega (*kõrva-mehed*). Kohtunik ja assessorid valiti rüütelkonna maapäeval, talupoegadest kõrvalistujad kihelkonnakohtute kreisikoosolekul. Talupoegadest kaasistujad said aastapalgaks 30 tündrit rukist või selle väärtuses raha, millest ühe poole maksis rüütelkonna kassa ja teise vastava piirkonna kogukonnad (s.o talupojad), samuti poolitati kantsleikulud. Kreisikohus oli kihelkonnakohtu apellatsiooninstantiks talupoegade omavahelistes vaidlustes (hagides väärtusega kuni 100 hõberubla olid kreisikohtu otsused lõplikud) ning esimeseks astmeks talupoegade kaebustes mõisnike vastu. Sel juhul mõistsid kohut vaid kreisikohtunik ja assessorid, talupoegadest kaasistujad taandati. Kreisikohtu kõrvalülesandeks oli hüpoteegiraamatu pidamine.²³

Kihelkonnakohtu liikmeteks olid kihelkonnakohtunik (kihelkonna mõisnike esindaja, *kohtuhärra*, valiti kihelkonnakonvendil) ja kaks kaasistujat, kes olid kihelkonna taluperemeeste esindajad. Kihelkonna kompetentsi oli kogukondade liikmete, kihelkonnas elavate linnakodaniku seisuse liikmete jt seisuste (v.a aadel ja vaimulikkond) vahelised tsiviilasjad (tsiviilasjad väärtusega alla 20 hõberubla edasikaebamisele ei kuulunud) ning pärimisasjad, samuti isikute või kogukondade vastu esitatud kaebused ja konkursiasjad, kus nõudmine ei ületanud 100 hõberubla. Kihelkonnakohus kontrollis iga sügisel talupoegade kogukondade kassasid (vallakassad) ning koostas vallaliikmete nimekirju, võttis hoiule kihelkonna elanike raha, kontrollis kogukondade maksujaotuslehti, koostas kreisi rüügepanemise komisjonile rüügepanemise aruandeid, kinnitas rendi- jm lepinguid. Täitis kõrgemal seisvate

kohtute jt instantside korraldusi ja oma otsuseid.

Juhul kui keegi usaldaks, Kihelkonna-kohtu vasta häbemata olla, ehk tema käskudest ei hooli,²⁴ karistas süüdlast maapolitse'i (adrakohtunik).

Kihelkonnakohus oli kogukonna liikmete kõige ülem vöörmündri²⁵-kohus (vaeslastekohus): kinnitas ametisse vaeslaste eestkostjad ja hoolekandjad ja vaatas läbi nende aruanded.

Kihelkonnakohus saab kõik suusõnaga ära vahendatud, seda keelt, mis talu soost kõrvamehed räägivad.²⁶ Samas keeles ka protokolliti. Protokoll'i kirjutas kirikuõpetaja, tema puudumisel kihelkonnakohtunik ise.

1856. a Eestimaa talurahvaseaduse järgi pidi kreisikohtunik oma piirkonna kõiki kihelkonnakohtuid revideerima üks kord oma kolmeaastase ametiaja jooksul.

Vallakohtute pädevuses olid talupoegade tsiviilhagid ja väiksemad politseiasjad, abielu- ja pärandusasjad ning hoolekandeküsimused, testamentide ja talupoegade omavaheliste lepingute kinnitamine ning oma otsuste täitmine. Apellatsioonikaebusi vallakohtu otsuste peale võis esitada kihelkonnakohtusse (hagid väärtusega alla viie rubla ei kuulunud edasikaebamisele). Nagu mainitud, asutati vallakohtud Eestimaa kubermangus 1802. ja taastati 1866. a.

Vallakohtute ja vallaomavalitsuste loomisega üritati sobitada emantsipeeruv talupoegkond Balti erikorra sajanditepikkuse seisusliku omavalitsus- ja justitstraditsiooniga. Siiski säilis aadli järelevalvevõimalus vallakohtute tegevuse üle kihelkonna- ja kreisikohtute järelevalvefunktsiooniga.

VALLAKOHTUTE TEGEVUSE JÄRELEVALVE JA ALLIKAD

Vallakohtute asutamisest ja nende tegevusega seotud probleemidest Eestimaa kubermangus saab ülevaate kihelkonnakohtute vallaasutuste revideerimisprotokollidest aastatest 1867–88.

15. novembril 1866 (siin ja edaspidi ukj) avaldas Eestimaa Kubermangu Teataja Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberner'i antud reeglid vallakohtute koosseisu ja kompetentsi kohta.²⁷ Vallakohtud asutati igas mõisas, pastoraadis või poolmõisas (*Landstelle*), kus oli kogukond (*Landgemeinde*); mõnikord asutati üks vallakohus kahe või enama valla peale. Näiteks oli 1867. a eraldi vallavalitsus, kuid ühine kohus Härgla ja Pirgu (Juu) valdadel. Vallakohtute ja nende tegevusalas registreeritud talupoegade arvust Harju ja Järva maakonnas annab ülevaate tabel 1. 1868. a alguses oli Harju ja Järva maakonnas 190 vallakohut keskmiselt 631 talupojaga (keskmiselt 340 meest ja 291 naist).

Kihelkonnakohtute ülesandeks oli vallakohtute kontrollimine ja selle kohta kõrgemale instantsile, s.o kreisikohtule, aruande esitamine. Ülemmaakohu ringkirjas²⁸ kreisikohtutele märgitakse, et lisaks kihelkonnakohtute tegevusaruande esitamisele peavad viimased revideerima ka vallakohtuid.²⁹ Aastaettekandega nõuti ilmnevate puuduste kiiret kõrvaldamist. Järjekordses ringkirjas³⁰ rõhutati muuhulgas 1867. a aruande kohta, et tuleb valvata, et asjaajamises viivitamine või kaebuste läbivaatamisega venitamine ei oleks tingitud kohtust kõrvalehoidmisest või meelega venitamisest. Revideeriv

Tabel 1. Vallakohtute ja nende jurisdiktsiooni all olevate revisjonihingede arv Harju-Järva kreisikohtu ringkonnas 1868. aastal.⁴¹

kihelkonnakohus	valdade arv	vallakohtute arv	Meeshingede arv	
			kihelkonnas	keskmiselt kohturingkonnas
Harju-Jaani	8	6	2396	399
Jüri	10	8	2958	370
Jõelähtme	11	9	2942	327
Kuusalu	6	4	3232	808
Juuru	14	13	3338	257
Kose	13	10	4357	436
Rapla	16	14	4926	352
Hageri	16	17	3115	183
Nissi	8	8	1996	250
Keila	20	15	5075	338
Harju-Madise ja Risti	11	9	3126	347
Ambla	19	19	3633	191
Järva-Jaani	12	12	2908	242
Koeru	12	12	3466	289
Järva-Madise	7	4	1747	437
Peetri-Anna	17	16	3917	245
Türi-Paide	17	14	4222	302
Kokku	217	190	57354	5772
Keskmiselt	13	11	3374	340

kihelkonnakohus koostas tabelaruande, milles näidati vallakohtu piirkonda kuuluvad mõisad, talupogade arv, kohtunike arv ja nendele makstava tasu suurus, kohtupäevade (-istungite) arv, arutatud ja lõpetatud kohtuasjade arv. Eraldi toodi välja kohtuvaidlus- ja otsustusasjad.⁴² Samuti näidati vallakohtu otsuste peale esitatud apellatsioonikaebuste arv ning andmed karistuste kohta (ihunuhtlus, kinnipidamine, rahatrahv). Lisaks tabelaruandele kirjeldati revideerimisprotokollis valla- ja kohturaamatute pidamise, vallakassa ja magasiala jms seisukorda ning asjaajamise ja kohtupidamise korrasolekut või puudusi.

Ehkki reeglistik oli kõigile kihelkonnakohtunikele ühine, on andmes- tik maa- ja kihelkonniti erinev. Harju-Järva kreisikohtu arhiivis⁴³ on säilinud

(väheste lünkadega) kõik (1867–88) kihelkonnakohtute revideerimise toimikud, mis sisaldavad vallakohtute revideerimisprotokollide koopiaid, sh tabelaruanded, mis on enamasti eestikeelsed. Läänemaa kreisikohtu arhiivis³⁴ leiduvad revideerimise protokollid on enamasti saksakeelsed, toimikutes on vaid üksikuid tabelaruandeid. Virumaa kreisikohtu arhiivis³⁵ on andmed peaaesjalikult kihelkonnakohtute tegevusest, vallakohtute kohta leidub vaid üksikuid tabelaruandeid. Kas erinevused on tingitud erinevast asjaajamise korrast või revideerisid Lääne- ja Virumaa kreisikohtud alamaid kohtuid lihtsalt vähem, ei ole selge. Harju-Järva kreisikohtu ringkonnas paistab aruannete koostamise põhjalikkusega silma Kose kihelkonnakohtunik E. v. Wetterstrand, kes koostas ise revideerimisprotokollid ja jagas *isalikku* õpetust.³⁶

Revideerimine toimus enamasti kihelkonnakohtus, kuhu vallaametnikud kutsuti koos vallaraamatutega kord aastas, vajadusel ka sagedamini: *Kuusalu kihelkonna Valkla kohtumehed tulid kokku, igaiühel rippuse seaduse ametimärk paelaga rinna peal ...*³⁷ Kihelkonnakohus vaatas üle valla asjaajamise, kontrollis seaduste täitmist, märkis ära puudused ja andis juhiseid nende kõrvaldamiseks. Vallakohtuid revideeriti ka kohtadel: kontrolliti kohtupidamise ruume, seaduseraamatute, samuti kohtu atribuutide: pitsatite, kohtukulli ja punasest kalevist lauakatte olemasolu. 1868. a teavitas talurahvasjade komisjoni sekretär A. v. Gernet kihelkonnakohtunikke *Eestimaa Kubermangu Teatajas* peatselt kubeneri kantseleisse saabuvatest vallaametnike uutest ametimärkidest.³⁸

KOHTUMÕISTMINE JA PROTOKOLLIMINE

Vallakohtute (ja -valitsuste) sisseseadmisega Eestimaa kubermangus kaasnesid uued ülesanded ja tekkis vajadus talupoegadel seni puudunud oskuste järele. Talupoegadel tuli õppida koosolekupidamist (talupoegade üldkoosolekuid peeti küll varemgi), protokollimist, oma kogukonna majandamist ja kohtumõistmist.

Esimistel aastatel ei leitud kõigis vallakohtutes vajalike oskustega kirjutajaid ega jõutud sisse seada nõuetekohast protokollimist – osa kohtumehi läksid revideerijate ette tühjade raamatutega.³⁹ Esmapilgul kurioosne on fakt, et 1867. a oli Karkuse (Amb) vallakohtu kirjutajaks G. v. Fock.⁴⁰ Karkuse vallas elas 313 talupoega, 1867. aastal lahendas Karkuse vallakohtus 11 asja, kõik lõpetati, ja määrati kaks rahatrahvi kokku kahe rubla ulatuses. Ambla kihelkonnakohtust ei ole 1867. a kohta põhjalikke revisjoniprotokolle, kuid Karkuse vallakohtu protokolliraamatut lugedes võiks tõdeda koos revideerijatega, et need olid hästi peetud. Saiakopli vallas (Amb) leiti, et 1867. a protokollid olid *nõnda vaeseste kirjutatud, et nendest koguni aru ei saanud*. Kohtule anti käsk *kohe uut kirjutajat muretseda*.⁴¹ Hagudi vallakohtu (Rap) protokollis leidsid ülevaatajad 1869. a kohta ülestähendused vaid kahe kohtupäeva. Kohtumehed seletasid, et kohus käis koos küll, kuid *asjaõiendamisi* ei olnud. *Sai õiendud, et kõik need korrad kui aga kohus koos on olnud ikka peab saama protokollis ülesse pandud, kas seletamist ette on tulnud ehk mitte*.⁴² Protokollimisel oli ka teisi probleeme: protokolliti liiga lühidalt või pikalt, ei

tehtud vahet vallakohtu ja -volikogu protokollide vahel⁴³ – üks otsusetegemine kõik. Ka see nõudis harjumist, et allkirjastamata protokoll *ühtigi ei maksa*. Ohukotsus (Rap) tuvastati, et protokoll ei loetud ette ja kirjutaja tegi ise ristid protokollile alla.⁴⁴ Valtu vallakohtu (Rap) eesistuja, *kes ise kirjutada mõistab, on ka risti teinud, sai talle öeldud, et peab ikka nime kirjutama, kui kirjutada mõistab*.⁴⁵ Kaiu vallakohtu (Juu) protokollile kirjutati *passimata sõnu*,⁴⁶ Ervital (Koe) oli protokollile *kõik tühi ja ropp lora sisse kirjutatud, mis koguni kohtu asjadesse ei puutu*.⁴⁷ Siiski leidsid kontrollijad üsna sageli, et protokoll- ja teised vallaraamatud on korras. Näiteks Türi-Paide kihelkonna vallakohtute ülevaatamisel 1867. a täheldati pea kõikjal, et *ei olnud suurt laistust leida*.⁴⁸

KOHTUKOHAD JA KINNIPIDAMISPAIGAD

Peale koolimajade ja magasiaitade valdadel esialgu teisi ühiskondlikke hooneid, sh ka valla- või kohtumaju, enamasti ei olnud. Puudusid ka seaduses ettenähtud kinnipidamiskohad ehk vangikambrid. Algelisi kinnipidamiskohti ei nimetatud mitte vangimajaks vaid lihtsalt *puuriks*. 1870. aastal, Kolga vallakohtu revideerimisel, kirjeldatakse ka sellise kinnipidamiskoha sisemust: *puur on, seal sees istepink ja kimp viitsu*.⁴⁹ Kohati, eriti külmal ajal, olid need *puurid* nii viletsad, et kinnipidamiskaristust ei olnud võimalik kohaldada: Triigi (Kos) vallakohtus jäi üks varas (naine) trahvimata. Vallakohus otsustas, et *puur liig vaene* oli, seetõttu ei saanud teda vangis pidada.⁵⁰ Sellistel juhtumitel käskisid revideerijad tavaliselt uued kinnipidamiskohad ehitada, mis oleksid tarvituskõlblikud igal aastaajal.

Kohtuistungid toimusid esialgu mõnes mõisa- või taluhoones, sageli ka vallakooli majas. 1868.–69. a revideerimisprotokollid räägivad kõige enam Kuusalu ja Kose kihelkondade kohtuhoonetest: Valklas (Kuu) peeti kohut mõisas, sest *ei ole veel võimalik olnud ise enesele uut kohtu maja ehitada*.⁵¹ Ojasool (Kos) üüriti kohtupidamiseks ühe peremehe maja, kellel oli kaks (talu)kohta.⁵² Alguses toimusid Suru (Kuu) vallakohtu istungid kohtu eesistuja juures kodus, kinnipidamiskohta ja kohtuteenrit ei olnud neil üldse.⁵³ Tänapäeval mõjub võõrastavalt koolimaja kasutamine kohtupidamiseks, eriti, kui ette kujutada, et selle läheduses jagati süüdimõistetutele ka ihunuhtlust. Oru vallas mõisteti kohut koolimajas, *ühes iseäralises toas, [...] puur on selle toa juures seaduse järel ehitatud*. Ravila-Palvere koolimajas oli samuti *iseäranis kohtu tuba*, mida pruugiti üksnes kohtupidamiseks, *puur on neil ühes saunas, kohtu maja ligidal, kus ka nende vahimees elab, kes vangid peab vahtima ja nende eest vastama*.⁵⁴ Surus ja Kolgal peeti kohut esmaspäeviti koolimajas. Õppetööd sel päeval ei olnud. Uuemõisa vallakohus käis samuti koolimajas koos, kinnipidamiskoht puudus, protokollis seisab: *aga on vallal see nõu üks päris kohtu maja ja puuri omale ehitada ja palus et kihelkonna kohus kannataks nii kaua nendega*. Kohtumehed ütlesid, et kui kedagi on vaja vangi panna, siis Kuivajõe kõrtsis on niisugune koht olemas.⁵⁵ Isegi veel 1888. a peeti Surus kohut valla koolimajas, valla koolmeister oli ühtlasi kohtukirjutajaks, sest vald oli väike.⁵⁶

Harvem on teateid spetsiaalse kohtuhoone olemasolu kohta valdades,

Joonis 1. Ruhnu vangimaja 20. sajandi algusaastail.

siiski oli näiteks Kõnnu vallal (Kuu) juba 1868. a Kolga külas oma kohtumaja, mis oli ehitatud spetsiaalselt selleks otstarbeks.⁵⁷ Vallamajade ehitamine koos vajalike ruumide, sealhulgas kohtutoa, tunnistajate toa, kirjutaja korteri jm ruumidega sai suurema hoo siiski alles 1890. aastatel, kui väiksemad vallad ühendati suuremateks.

KOHTU KOOSSEIS, KOHTUPÄEVAD JA KOHTUNIKE PALK

1866. a maakogukonna seaduse järgi⁵⁸ tuli kuni uue justiitsseaduse väljaandmiseni Eestimaa kubermangu vallakohtud asutada 25. novembril 1860. a kinnitatud Liivimaa talurahvaseaduse alusel.⁵⁹

Vallakohtu liikmed valis valla täiskogu kolmeks aastaks. Täiskogu liikmeteks olid kõik peremehed ja rentnikud ning iga kümnes maataamees. Kohtul oli vähemalt kolm liiget: peakohtumees ja kaks *kõrvameest* ehk kaasistujat. Lisaks neile valiti kaks asenduskohtunikku (*järgimeest*) juhuks, kui mõnel kohtu liikmel ei olnud võimalik kohtusse tulla.

Vallavanema (vallatalitaja) valimine kohtu liikmeks ja tema viibimine kohtumõistmise juures oli keelatud, kui ta ise ei olnud protsessi osapooleks.⁶⁰ Põhilisteks eksimusteks kohtu koosseisus olid juhtumid, kui kohus töötas vaid kahe liikmega või eesistuja langetas otsuse koguni üksi.⁶¹

Iseloomulikud märkused protsessireeglite rikkumise kohta on järgmised:

- 1) otsuseid tehti ilma kaebealuse ja/või tunnistajate seletuste ärakuulamiseta,⁶²
- 2) süüalune oli otsuse langetamise juures,⁶³
- 3) otsuse tegemisel ei arvestatud kaasistujate arvamust,⁶⁴
- 4) süüdlastele ei öeldud, mille eest teda karistati (kohtuotsust ei loetud ette).⁶⁵

Mõnikord sekkus vallavanem liialt kohtu asjadesse, näiteks Põlli (Rap) vallakohtus: *mõnes kohas protokollis oli ka näha, et talitaja ka kohtu lauas oli*

istunud, ja sai see kohtu poolt ära keelatud, sest talitajal kohtu mõistmisega tege- mist pole.⁶⁶ Vallavanema ja mõisniku sekkumine kohtupidamisse ei ole ülla- tav, sest seni oli mõlemal kogukonna üle suur võim nii nn politsei-⁶⁷ (tülide vaigistamine, väiksemate süütegude eest karistamine, kurjategijate kinnipi- damine) kui ka majandusasjades (magasiida ja kogukonna kassa haldami- ne).⁶⁸ Arukülas (Jür) tuvastati, et vallakohtu poolt viljavarguse eest sissenõu- tud rahatrahvid läksid mõisarentniku arvele.⁶⁹

Kohus pidi koos istuma vähemalt kord nädalas kindlaksmääratud päe- val, vajadusel ka sagedamini. Kohtupäeva teatas köster kirikus pärast jumala- teenistuse lõppu. Tegelikult ei peetud mitte igas vallas istungeid nii sageli: Aaveres (Koe) ei käinud kohus iga nädal koos. Seda teatas mõisahärra ja tun- nistasid ka kohtumehed.⁷⁰ Ojasoo (Kos) vallakohtunikke manitseti, et kohus peab kokku tulema kõigil seatud päevadel, et kohutkäijad ilmaaegu kohut ei otsiks.⁷¹ Märksa harvem peeti kohut Läänemaa valdades: Jõgisoo vallakohtul (Kul) soovitati vähemalt kord kuus kokku tulla.⁷²

Kohtumeeste palk sõltus kogukonnast (vallast). Selle suuruse määras vallavolikogu: eeskirja järgi⁷³ ei tohtinud peakohtumehele maksta mitte vä- hem kui pool, kaasistujatele mitte vähem kui veerand karnitsat⁷⁴ rukist iga vallakohtu jurisdiktsiooni alla kuuluva meeshinge kohta. Asenduskohtunik pidi saama sama palju kui kaasistuja vastavalt asendusaja pikkusele, kui asen- dada tuli kauem kui kaks nädalat. Ülemaakohtu ringkirjaga 12. märtsist 1868⁷⁵ kohustati vallaasutuste revideerijaid vallakohtu liikmetele makstavat tasu täpselt kirja panema ning nähti ette selle maksmine ainult viljas või ra- has. Juhul, kui vallakohtu liikmed tasu ei soovinud, tuli see revideerimisel üles märkida. Hagudi (Rap) vallakohtunikud ei saanud tabelaruande järgi⁷⁶ palka, kuid seal ei peetud ka ühtegi korralist, vaid ainult üks erakorraline kohtupäev, kus arutati ühte kohtuasja. 1868. a ei saanud Rapla vallakohtu kohtumehed palka ning teatasid revideerijatele, et nad ei taha ilma palgata teenida. Revidendid käskisid vallavolikogu kokku kutsuda, asja üle nõu pi- dada ning otsusest kihelkonnakohut teavitada.⁷⁷ Põlli vallakohtu (Rap) liik- med seletasid revideerijatele, et ei ole vallalt palka saanud ega soovigi seda.⁷⁸ Põllis peeti 1868. a 20 kohtupäeva, kuid kohtuasju oli vähe: kaks vaidlus- ja kolm otsustusasja; karistus ei määratud, üks kohtuasi oli pooleli.⁷⁹ Ilma pal- gata vallakohtuniku ameti pidamise põhjuseks võis olla kogukonna vaesus, vallakohtute esialgne ebapopulaarsus ja uudsus, kohtuasjade vähesus, aga ka kohtunike isiklik edevus – auametite pidamine oli Eestimaal, eriti aadlike ja linnakodanike seas laialt levinud ja seda peeti auväärseks. Kullamaa kihel- konnakohtu 1869. a aruande järgi⁸⁰ maksti 21 Kullamaa vallakohtust palka vaid kaheksa valla kohtunikele. Kõige suurema rahvaarvuga piirkond Kulla- maa kihelkonnas oligi Koluvere vallakohtul – 487 mees- ja 545 naishinge. Vallakohtus arutati 1868. a vaid kaheksat kohtuasja, neist kuus lõpetati, kaks jäid pooleli, rahatrahv määrati kolmel korral (kokku 12 rubla), peksu- ja kin- nipidamiskaristust ei määratud üldse.⁸¹ Kõige vähem talupoegi selles kihel- konnas oli Käända vallakohtu piirkonnas – 75 meest ja 89 naist. Selles koh- tus peeti 1868. a 11 istungit, kuid arutada ei olnud midagi. Kõige rohkem kohtupäevi (29) peeti Piirsalu vallakohtus (vallas oli 342 mees- ja 406 nais- hinge). Siin arutati ka kõige rohkem asju. 22-st kohtuasjast lõpetati 18 ja neli

jäid pooleli. Kahel korral määrati ihunuhtlus, ühel korral kinnipidamiskaristus, rahatrahv mõisteti viiel korral (kokku 15 rubla).⁸² Kõigis Kullamaa vallakohtutes (kokku 4620 mees- ja 5222 naishinge) määrati 1868. a kolm pekku- ja kolm kinnipidamiskaristust, 32 rahatrahvi (kokku 47.85), arutati 114 kohtuasja, pooleli jäi neist 12.⁸³

SÜÜTEOD JA KARISTUSED

Vaadeldud aruanded ja revideerimisprotokollid ei kajasta kõiki vallakohtu funktsioone, näiteks eestkoste- ja hoolekandeesjadega seotud küsimusi (eestkostjate (*Vormunder – vöörmünder*) määramine alaealistele pärijatele, leskedele, nõdrameelsetele või joodikutele ja pillajatele (isikutele, kelle puhul võis karta, et nad oma vara ära pillavad ning seejärel kogukonna ülal pidada jäävad)). Eestkostjaks määrati *igati laitmata* kogukonna liikmeid, nad pidid oskama kirjutada, sest eestkostetavate varade üle peeti arvestust ning iga-aastast aruandlust. Alaealiste ja nõdrameelsete eestkostjad ei saanud selle eest tasu, pillajate eestkostjad said osa nende saagist.

Hiljem (pärast 1889. a kohtureformi) olid vallakohtute kõige sagedasemaks asjaks võlanõuded. Kihelkonnakohtu aruande vorm ei näinud ette eraldi arvepidamist nende asjade üle. Nõudeasjadesse puutuvat kajastati revideerimisprotokollides üsna harva, näiteks peeti vajalikuks rõhutada, et *võla pärimise juures peaks ka võlglane kaebaja jala vaeva ja viidetud päeva ära tasuma, kuid teine peab kohtu läbi oma laenu raha hakkama taga pärima*.⁸⁴

Kõige rohkem probleeme oli vallakohtute istungitel politseiasjade (väiksemad süüteod, sks k *Vergehen – üleastumised*) ja nende eest karistuse määramisega. Üsna iseloomulikuks eksituseks oli poolte lepitamisega piirdumine süüasjades ka siis, kui süüdlane kindlaks tehti. Näiteks karistati mõnes vallakohtus varguseasju revideerijate arvates *liiga pehmesti*.⁸⁵ Varastatud asi lasti omanikule kinni maksta, varguse kui süüteo eest karistust ei määratud. Revideerimisprotokollides rõhutati, et pärast süüdlase kindlakstegemist tuli talle määrata ka karistus.

Suhteliselt sageli arutati vallakohtutes metsavargusi. Revideerijad polnud rahul Liigvalla (Koe) vallakohtu otsusega, kus metsavargalt nõuti vaid puude tagasi toomist, karistust ei määratud.⁸⁶ Tammiku-Tuhala (Kos) vallas viis üks kohtualune linna varastatud puid, et *ta aga vähe oli viinud, arvas kohus teda mitte trahvida*.⁸⁷ Kihelkonnakohus kinnitas vallakohtule, et *vargad, olgu nemad palju ehk pisut varastanud, ikka oma eksituste eest seadust mööda trahvida...* ja et muidu *vargused ja kõik teised koerused ja riidud mitte ei saa kaduma, vaid veel enam julgust võtavad*.⁸⁸ Kabala vallakohtule kirjutas kihelkonnakohus ette, et *trahvi kõrvas peab kahju tasumist ikka ka mõistetud saama, sest et kahju kandja omast ilma jääda ei või*.⁸⁹

Ent oli ka selliseid vallakohtuid, mis näitasid üles liigset karmust. Kaiu (Juu) vallas varastas Tõnu Raud kaltsuostja kraami. Kõigepealt pandi ta kaheks nädalaks *puuri* kohtupäeva ootama. Siis määras vallakohus talle 20 vit-sahoopi ja andis ta seejärel adrakohtuniku kätte. *Seesugused enne pealepandud trahvid seaduse vastaseks sai tunnistatud ja kohtumehed laidetud*.⁹⁰

Ebakindlust, kõhklust ja kogenematust karistuste määramisel esineb

üsnä sageli. Näiteks mõistis Ohekatu (Rap) vallakohus kaebeluse kõigepealt 24 tunniks puuri. Et aga kaebaja ei olnud sellega rahul, tegi kohus uue otsuse ja määras ühe rubla trahvi. Kihelkonnakohtu revideerimisaktis märgitakse: *Said kohtu liikmed noomitud, et igakord kohtu poolt tehtud otsus peab kindlaks jääma ja ei tohi mitte ümber lükatud saada.*⁹¹ Juuru (Juu) vallakohtule heidetakse veel 1882. a ette, et *nemad politseiasjades vahetpidamata, süüalustele tihti kahe sugused trahvid vallitseda annud ja mõnele veel kahesugused trahvid pealepannud. Näituseks: ühe inimesele oli mõistetud, kas 30 vitsahoopi ehk 5 rbl trahvi, teisele, kas 2 päeva puuri, ehk 15 vitsahoopi ja kolmandale niisamuti, kas puuri ehk rahatrahvi. Ühes kohas oli siis koguni mõistetud ihu nuhtlus ja rahatrahv ühel hoobil. Süüdlased olid siin kaunis kõvaste nuheldud saanud. Kohtumehed said nende valitseda antud trahvide ja kahekordse nuhtluse pärast sõideldud, ja kästüd tulevikus endid oma väljaantud kohtuotsuse üle hoopis kindlamad olla.*⁹²

Nendes kõrvalekalletes peegelduvad ilmekalt talupojaühiskonna arusaamad ja väärtushinnangud. Omavaheliste õigussuhete reguleerimise kogemus ju praktiliselt puudus.

TAVAÕIGUSELT KIRJUTATUD ÕIGUSELE

Põlli vallakohtu revideerimisel 9. veebruaril 1870 täheldati: *Kohtu küsimiste peale oli näha, et kogukonna kohtu liikmed oma seadust väga vähe tundvad ja kõrvamees ütles, et ta koguni lugeda ei mõistagi.*⁹³ Kodila vallas ilmnes 1869. a sama probleem: kihelkonnakohtu küsimise peale vallakohtu suuruse üle ei osanud vallakohus midagi öelda ja oli tunda, et *nemad eneste kohtu seadust mitte ei tunne. Seepärast sai nendele öeldud, et peavad hoolega seadust lugema, et seda ka truiste tunnevad.*⁹⁴ Pikavere (Kos) vallakohtu kirjutajale andis kihelkonnakohtunik käsku, *oma juure tulla, et saaks teda õpetada, kuidas kirjad teha ja kuidas raamatud tuleb kirjutada ja peavad nemad seaduseraamatust omale juhatust ja õpetust võtma, et niisugune vabandus, et nad seadust ei tunne, kihelkonnakohtu ees ei maksa ja on kohtu vanem neil mitmel korral seda nimeetanud, et tahab neid õpetada ja juhatada, kui nad seadusest aru ei saa.*⁹⁵

Triigi (Kos) vallakohtunikke kohta arvasid revideerijad, et nad on *ühed pehmed mehed, kes arvata kohtu käijaid kardavad ja leiavad, et valla õnneks saab nende kolmeaastane ametiaeg kohe läbi ning tulevad uued valimised.*⁹⁶

Saha (Jõe) valla kohtumeestel kästi selle järele valvata, et *kohto laua ees poleks kuulda sõimamist ja tühja juttu.*⁹⁷ Valkla (Kuu) protokolliraamatust nähtub, et Juhan Triikkel ropendas kohtu ees ja adrakohtunikule tehti (*hakenrihte härra*) ettepanek tema trahvimiseks.⁹⁸ Gustav Neudorf kasutas Linnape (Amb) vallakohtu ees valimata sõnu ja ei võtnud mütsi peast. Selle eest määras kohus talle ainult 50 kopikat trahvi. Nii väikese karistusega ei olnud revideerijad sugugi rahul, seda enam, et trahvirahad olid sisse nõudmata.⁹⁹

Kirjapandu põhjal otsustades tuleb tõdeda, et osa kihelkonnakohtunikest nägid vallakohtunike *koolitamise*ga ja neile asjaajamise algtoedede selgitamisega kõvasti vaeva. Vallakohtunikud pidid omandama vajalikud teadmised kohtupidamise alal, samas suutma ka maksma panna oma sõna, autoriteeti ja vaimset üleolekut, kui see muidugi olemas oli. Näha oma seisusekaas-

last enese üle kohut mõistmas võis nii mõneski nadikaelas esile kutsuda ülbust, rõhutatud üleolekutunnet või ignorantsust. On täheldatud ka talupoegade üleüldist loidust oma asjaajamise vastu, näiteks kaebavad Oru (Kos) valla revideerijad, et *kohtu ja valitsuse asjad siin koguni vaest viisi lähevad. Talitajal küll on püüdmine oma ametikohust täita, aga valla liikmed on vaevalised ja ei hooli oma aust ühtegi. Kirjutaja ei ole ka tänini oma eest hoolt kandnud.*¹⁰⁰

Revideerimise juures kirjeldati põhjalikumalt just kitsaskohti ja kui puudusi ei täheldatud, piirduti enamasti märkusega *korras*. Ometi on kriitilised märkused iseloomulikud eelkõige vallakohtute tegevuse algaastate kohta. Hilisemad, 1870. aastate protokollid sisaldavad juba hoopis vähem kriitikat. Mõnel pool ei pidanud revideerijad paljuks ka kiitust jagada: *Kodasoo ja Rummu (Jõe) valla ühise kohtu protokoll sai kohtu poolest läbivaadatud. Nende kohtu mõistmised ja protokollid ülesvõtmine olid kiidu väärt, ja kohtumehed nii hästi kui kirjutaja said kihelkonna kohtu poolest tänu sõnad oma mõistliku ning targa kohtumõistmise ja hea protokollid kirjutamise eest.*¹⁰¹ 1881. a Kose kihelkonnakohtu revideerimisprotokollis tunnustatakse Ojasoo, Harmi ja Habaja vallakohtuid, kus *tänavu vähem asju seletatud, kui teiste aastate sees ja olid kohtu järeldatsumised ja otsused väga kiita. See kohus teab selgeste, mis temast päritud saab ja tunneb seadust paremalt kui teised kogukonnakohtud.*¹⁰² Erilise kiituse osaliseks sai sama kihelkonna Triigi valla kirjutaja: *kõik raamatud olid iluste peetud nõnda kui ennegi ja saab kirjutaja oma 12 aastase ausa ameti täitmise pärast kihelkonnakohtu poolt Kubernerri härrale auraha saamise tarvis ette pandud*¹⁰³ – aastatepikkune hool ja vaev pidid ju lõpuks ometi tunnustust leidma.

Võrreldes eelneva ajaga, kui talupoegade omavahelisi suhteid reguleeris kihelkonnakohus aadlikust eesistuja ja kahe talupojast kaasistujaga, on vallakohtute töösserakendamine märkimisväärne selle poolest, et otsuse langetamine talupoegade omavahelistes asjades oli antud talupoegade endi pädevusse ja nad seejuures pidid lähtuma mitte suvast, vaid kirjutatud reeglitest.

Kokkuvõte

1866. a vallareform oli oluline samm vallakogukonna iseseisvumise teel. Eesti-, Liivi- ja Kuramaa ühtlustav vallaseadus tõi Eestimaa kubermangus kaasa järsumaid muudatusi kui Liivimaal, kus vallakohtutel oli olemas 50-aastane kogemus nii kohtupraktikas kui ka majandus- ja haldusajades. Vallakohtute vähene aktiivsus esimestel aastakümnetel pärast nende asutamist oli Eestimaa mõnes piirkonnas, eriti Läänemaal, seotud majanduslike teguritega. Kubermangus tervikuna algas talude päriksostmine ning kaubalis-rahaliste suhete elavnemine hiljem kui Liivimaal. Kindlasti mängis siin oma osa ka erinev ajaline taust, traditsioonid ning mentaliteet.

Vallakohus kui esimese astme kohus oli aastatel 1866–89 talupoegadele kõige lähemal. Kohtupiirkonnad olid väikesed.

Oma kohtutes asju ajades võisid talupojad veenduda selles, et autoriteedid ja seadusetundjad kasvasid ja pididki kasvama nende eneste seast. Mõistagi nõudis asjaajamise põhitõdede ning õigusemõistmiseks vajalike teadmiste omandamine ilma ettevalmistuseta talupoegadelt kohanemisaega.

Siinjuures ei saa alahinnata kihelkonnakohtute tööd vallaomavalitsuste järelevalveasutustena ja koolitajatena.

Vallaomavalitsuste ja -kohtute tööerakendamisega kaasnes talupojaseisuse vaimse ja haridusliku taseme tõus – eeldab ju otsuse tegemine teiste inimeste või otsustajasse enesesse mittepuutuvate asjade üle hoopis teistsugust eneseteadvust, kui see sai olla pärisorjast talupojal, kelle jaoks kõike väljaspool tema taluõue toimuvat reguleeris keegi teine. Teiselt poolt näitab see aga sajandeid pea konstantse koosseisuga ühiskonna mitmekesisustumist 19. saj esimesest poolest alates – talupoegkonna asjade reguleerimine iga üksiku kaasuseni välja hakkas mõisnikkonnale üle jõu käima, kasvas ju ka mõisnikkonna haridustase ning ühiskonna arenemine nõudis varasemalt ainult maaomanikult järjest uute funktsioonide täitmist väljaspool oma maaomandit.

Talupoegkonna emantsipatsiooni ei saa vaadelda lahus ühiskonna arenemisest – talupoegkonnale, talupojaseisusele loovutati need funktsioonid, mille jaoks mõisnikel muude tegevuste ajamahukuse kasvades jäi järjest vähem aega ja mille täitmine talupoegade poolt ei kujutanud nähtavat ohtu senise korra püsimisele. Ning loomulikult ei tohi tähelepanuta jätta ülejäänud Euroopa samasuguste protsesside eeskujundvat toimet, samuti filosoofide jt teoreetikute ideede mõju valitsevatele kihtidele.

1889. a kohtureformiga asendati seisuslikud kohtud (kihelkonna-, kreisi-, maakohtud ja ülemmaakohus) ringkonnakohtute kaudu justiitsministeeriumile alluvate rahukogudega (Eestimaal Tallinna-Haapsalu ja Rakvere-Paide rahukogud), mille allüksusteks kohtadel olid jaoskonnad. Talurahvakohtutest jäid ainsana püsima vallakohtud, uue apellatsiooninstanttsina loodi ülemtalurahvakohtud. 1919. a lõpetati vallakohtute tegevus; pärast seisuste kaotamise seaduse vastuvõtmist lakkas talupoegkond seisusena olemast, seega kadus vajadus ka seisuslike vallakohtute järele. See institutsioon muutus poole sajandiga talupoegkonnale aga niivõrd omaseks, et veel Eesti Vabariigis, vallareformi ettevalmistamise käigus 1920.–30. aastatel võeti vallakohtute teema korduvalt üles.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Karl Grau – (*31.10.1884 Soosaare v, † 18.08.1952 Augsburg, Saksamaa) õppis 1904–05 TÜ füüsika-matemaatika-, 1905–11 õigusteaduskonnas. Aastast 1911 vandeadvokaat O. Rüüli abi, 1911–18 *Sakala* toimetaja Viljandis. 1918–40 vandeadvokaat Tartus, 1921–22 TÜ kriminaalõiguse lektor. 1917 Viljandi linnapea, 1917 Eestimaa Maanõukogu liige. Läks 1941 *Nachumsiedler*ina Saksamaale, 1941–42 Eesti Omavalitsuse kohtudirektor, 1944 läks uuesti Saksamaale. Vt: Eesti avalikud tegelased. Trt, 1932 (edaspidi EAT); Henno Lender. Eesti Üliõpilaste Selts 1870–1905. Stockholm, 1965.
- ² Karl Grau. Kas vallakohut uuesti ellu kutsuda? // Juriidiline ajakiri Õigus. 1932. Lk 404–413.
- ³ Kaarel Parts – (*5.06.1873 Arula v, † 5.12.1940 Tartu). Õppis 1892–96 TÜ õigusteaduskonnas (1932 valiti õigusteaduse audoktoriks). 1896–97 Riia ringkohtu kohtuameti kandidaat, 1896–98 advokaat Võrus, 1898–1900 Võru, 1900–07 Tartu ülemtalurahvakohtu esistuja, 1907–17 vandeadvokaat Tartus, 1917 Ajutise Valitsuse Lõuna-Eesti abikomissar. 1919–40 Riigikohtu esimees. 1907 Liivimaa esindaja Vene II Riigiduumas, 1917–18 Eesti Ajutise Maanõukogu liige, 1919 esimees. 1919 Asutava Kogu liige. Vt: EAT; Eesti Entsüklopeedia 7. kd, Tln 1994; Album doctorum honoris causa sociorumq̄e honorariorum

- Universitatis Dorpatensis/Tartuensis. Ab A. MDCCCIII usque a. MCMXCVII, Trt, 1997).
- ⁴ **Kaarel Parts**. Märkusi K. Grau eelmise artikli kohta ühes vastuettepanekuga. // Juuriidiline ajakiri *Õigus*. 1932. Lk 413–419. Samal teemal vt ka **Alfred Nirk**. Vallavalitsuse reformi teostamise väljavaateid ja sihtjoone. Tln, 1934.
- ⁵ **Näiteks Otto Schmidt**. Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands, Jurjew, 1895; **Alexander Tobien**. Die Livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und Russischen Nationalismus, Riga, 1925 jt
- ⁶ **Näiteks Johan Jans**. Vallakohtute reorganiseerimisest. // *Õigus*. 1926. 6. Lk 170–172. 7. Lk 190–191; **Aleksander Viil**. 1889. a vallakohtu tsiviilõiguslik jurisdiktsioon. Trt, 1939. (Diplomitöö, asub TÜR KHO-s); **Roman Niidu**. Vallakohus ja vallakohtu seaduse ja BESe kehtivatest normidest. Trt, 1940. (Diplomitöö, asub TÜR KHO-s) jpt.
- ⁷ **August Traat**. Vallakohus Eestis. Tln, 1980.
- ⁸ **A. Traat**. Vallakohus Eestis. Lk 39 jj.
- ⁹ Eestimaa Tallorahva Kohto-Seädus ehk Valla-kohto Käso-ramat. Tallinn, [1804]. III pt § 6.
- ¹⁰ **A. Traat**. Vallakohus Eestis. Lk 109.
- ¹¹ Naiste ihunuhtluse kaotamine Liivimaal 1862, passiseadus 1863, maakogukonna seadus 1866.
- ¹² **August Traat**. Vallareform Eestis 1866. aastal. // ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused. 1968. Lk 14.
- ¹³ Valdades valiti uue esindusorganina vallavolikogud, politseifunktsioonid läksid vallavanemale, kogukonnakohtule jäid üksnes kohtufunktsioonid. Vt: Patente der Livländischen Gouvernements-Verwaltung vom Jahre 1866, 25. Mai, Entwurf einer Landgemeinde-Ordnung für die Ostsee-Gouvernements, Riga, 1866.
- ¹⁴ **A. Traat**. Vallareform Eestis. Lk 21.
- ¹⁵ **Mati Laur, Priit Pirsko**. Eestkostest vabanemine. Agraarsuhetest Eestis 18.–19. sajandil. // Eesti Ajalooarhiivi toimetised. 3 (10). Lk 173–190.
- ¹⁶ **Samas**. Lk 177.
- ¹⁷ Ülevaade Eesti alal eksisteerinud kohtutest läbi aegade vt **Viljar Peep**. Pilguheit Eesti kohtute ajaloole. // *Kleio*. Ajaloo ajakiri. 1995. 1 (11). Lk 16–26.
- ¹⁸ **Andrzej Topij**. Die Einführung des russischen Gerichtsgesetzes in den Baltischen Provinzen in den Jahren 1864–1889. // *Jahrbuch des Baltischen Deutschland* 35/88. S. 158.
- ¹⁹ **August Traat, Mati Laur**. Ülemaakohus. // Eesti territooriumiga seotud institutsioonid keskajast kuni 1917. aastani. Tööversioon, I vihik. Trt, 1997.
- ²⁰ **Eduard von Dellingshausen**. Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. Tln, 1994. Lk 45; **August Traat**. Vasallikohus. // Eesti territooriumiga seotud institutsioonid.
- ²¹ Vanemas kirjanduses haagikohtunik otsese laenuna saksakeelsest nimetusest (Hackenrichter).
- ²² **August Traat**. Adrakohtunik. // Eesti territooriumiga seotud institutsioonid.
- ²³ **August Traat**. Kreisikohus. // Eesti territooriumiga seotud institutsioonid.
- ²⁴ Eestimaa Talorahva Seadus. Tln, 1858. § 750 (edaspidi ETS 1858).
- ²⁵ Tuleb saksakeelsest terminist *Vormunder* – eestkostja, ka eestseisja (kirikukoguduse eestseisja tähenduses).
- ²⁶ ETS 1858. § 762.
- ²⁷ Regeln, betreffend den Bestand, die Kompetenz und das Verfahren der Gemeindegerichte in Ehstland. Bestätigt von Sr. Excellenz dem Herren General-Gouverneur Ostseegouvernements, Generaladjutanten Albedinsky, am 18. October 1866. // *Estländische Gouvernements-Zeitung*. 1866. 3. November.
- ²⁸ EAA. 865-1-130.
- ²⁹ Eestimaa Tallorahva Seädmissed. Tln, 1816. §§ 168-190; ETS 1858. §§ 733, 744–767.
- ³⁰ EAA. 865-1-130.
- ³¹ **Samas**.
- ³² Otsustusasjade hulka kuulusid talupoegade omavaheliste lepingute, testamentide

- jms kinnitamised.
- ³³ EAA. Fond 865.
- ³⁴ EAA. Fond 867.
- ³⁵ EAA. Fond 866.
- ³⁶ EAA. 865-1-132. L 21–30.
- ³⁷ EAA. 865-1-131. L 9.
- ³⁸ Estländische Gouvernements-Zeitung. 1868. 14. März.
- ³⁹ Näiteks Keavas ja Ohukotsus (Rap) 1867. a, Maidlas (Kul) 1871. a. Vt: EAA. 865-1-130. L 99, 103; 867-1-26. L 32.
- ⁴⁰ EAA. 2817-1-1 (vallakohtunikud valiti talupoegade seast; mõisnikud ei tohtinud vallakohtu otsuseid mõjutada, kuid miski ei keelanud mõisnikul olemast vallakirjuraja).
- ⁴¹ EAA. 865-1-130. L 74p.
- ⁴² EAA. 865-1-132. L 50.
- ⁴³ Näiteks Väinjärves (Koe) 1868. a, Mõisamaa (Mär) vallas 1871. a. Vt: EAA. 865-1-131. L 89; 867-1-26. L 41.
- ⁴⁴ EAA. 865-1-131. L 37.
- ⁴⁵ Samas. L 38p.
- ⁴⁶ EAA. 865-1-156. L 45p.
- ⁴⁷ EAA. 865-1-130. L 119p.
- ⁴⁸ Samas. L 82.
- ⁴⁹ EAA. 865-1-135. L 62.
- ⁵⁰ EAA. 865-1-132. L 23.
- ⁵¹ EAA. 865-1-131. L 9.
- ⁵² EAA. 865-1-132. L 21.
- ⁵³ EAA. 865-1-131. L 12p.
- ⁵⁴ EAA. 865-1-132. L 25–26.
- ⁵⁵ Samas. L 27p.
- ⁵⁶ EAA. 865-1-156. L 35.
- ⁵⁷ EAA. 865-1-132. L 7p.
- ⁵⁸ 1866. a Maakogukonna Seadus, §25 lisa.
- ⁵⁹ Lihwlandi Talorahwa-Seadus. Trt, 1863. §§ 325, 328 ja 337.
- ⁶⁰ Seega oli Eestimaa valdades juba 1866. a kohtuvõim selgesõnaliselt eraldatud haldusvõimust; samal ajal toimus näiteks rüütelkonna maanõunike kolleegium ühtlasi ka ülemmaakohtuna kuni 1889. aastani, kihelkonnakohus teostas järelevalvet ka haldusvõimu üle vallas jms.
- ⁶¹ EAA. 865-1-131. L 34.
- ⁶² EAA. 865-1-131. L 35, 39, 72.
- ⁶³ EAA. 865-1-131. L 93p.
- ⁶⁴ Samas.
- ⁶⁵ EAA. 865-1-132. L 25p.
- ⁶⁶ Samas. L 36p.
- ⁶⁷ Tänapäeval haldusasjad.
- ⁶⁸ 1816. ja 1858. a talurahvaseadused.
- ⁶⁹ EAA. 865-1-131. L 88.
- ⁷⁰ EAA. 2817-1-130. L 118.
- ⁷¹ EAA. 2817-1-130. L 21.
- ⁷² EAA. 867-1-24.
- ⁷³ Regeln, betreffend den Bestand, die Competenz und das Verfahren der Gemeindegerichte in Ehstland. // Estländische Gouvernements-Zeitung. 1866. 3. November.
- ⁷⁴ 1 karnits = 2,67 toopi = 3,2798 liitrit.
- ⁷⁵ EAA. 865-1-130. L 68.
- ⁷⁶ 1867. aastal. EAA. 865-1-130. L 34.
- ⁷⁷ EAA. 865-1-131. L 33.
- ⁷⁸ Samas. L 36p.
- ⁷⁹ Samas. L 32.
- ⁸⁰ EAA. 867-1-24. L 23–27.
- ⁸¹ Samas.

- ⁸² Samas.
- ⁸³ Vallakohtute vähene aktiivsus on iseloomulik kogu Läänemaale. Küsisin selle põhjuste kohta Läänemaalt pärit kolleegi Kalev Jaago seisukohta. Tema arvates ei sobinud kohtuskäimine läänemaalaste mentaliteediga kokku – kes kohtus korra käis, ükskõik kummal poolel, sellel oli eluks ajaks märk küljes. Vallakohus ei olnud läänemaalaste jaoks mingi protsessimislusti pakkuv ajaviitmise koht, nagu liivimaalaste kohta väidetakse. Pealegi oli Läänemaa sel ajal kantud usuliikumiste lainest (vt Jaanus Plaat. Läänemaa usuliikumine 1875–1905. Magistritöö. Juhendaja Ants Viires. Trt, 1992. Käsikiri TÜ raamatukogus), sealsete inimeste arvates sõltus nende elu rohkem Jumalast, mitte linasaagist, nagu mulkidel.
- ⁸⁴ EAA. 865-1-130. L 118p.
- ⁸⁵ Vt nt EAA. 865-1-130. L 119.
- ⁸⁶ Samas. L 118.
- ⁸⁷ Samas. L 27p.
- ⁸⁸ EAA. 865-1-131. L 93.
- ⁸⁹ EAA. 865-1-135.
- ⁹⁰ EAA. 865-1-156. L 45p.
- ⁹¹ EAA. 865-1-132. L 51.
- ⁹² EAA. 865-1-150. L 37p jj.
- ⁹³ EAA. 865-1-132. L 49.
- ⁹⁴ EAA. 865-1-131.
- ⁹⁵ EAA. 865-1-132. L 29.
- ⁹⁶ EAA. 865-1-149. L 23p.
- ⁹⁷ EAA. 865-1-131. L 3.
- ⁹⁸ Samas. L 9–9p.
- ⁹⁹ Samas. L 72–72p.
- ¹⁰⁰ EAA. 865-1-135. L 73–73p.
- ¹⁰¹ EAA. 865-1-131. L 3.
- ¹⁰² EAA. 865-1-149. L 23.
- ¹⁰³ Samas. L 23p.

TORI VALLAKOHTU PROTOKOLLID AJALOOALLIKANA

Kadri Must

VALLAKOHTUD PÄRAST 1866. AASTA REFORMI

1860. aastatel toimus Eesti külas kiire majanduslik areng, mis põimus mitmete reformide läbiviimisega. 1863. aastal näiteks kinnitati uus passiseadus, mis tunduvalt laiendas talupoegade liikumisvabadust,¹ kuid tõi ametivõimude jaoks kaasa väga palju bürokraatlikku tööd. Osa sellest tuli panna talupoegade eneste, nende omavalitsuste peale. Veelgi enam vajati talurahva omavalitsusi maksumajanduse, sotsiaalabi ja koolielu korraldamisel. 1866. aasta 19. veebruaril kinnitaski tsaar Balti kubermangude uue vallakogukondade seaduse.² Vallad loodi lähtuvalt senistest mõisavaldadest. Valda kuulusid kõik ühe mõisa (era-, kroonu- või kirikumõisa) talupojad. Vallakogukonna seadus tõlgiti ka eesti keelde.³ 1866. aasta 29. juulil järgnes keiserlikule ukaasile Balti kindralkuberneri poolt kinnitatud instruksioon reformi rakendamise korra kohta.⁴

1866. aasta reformiga kujunes välja küllaltki täiuslik talurahvaomavalitsuse süsteem. Sellesse kuulusid valla täiskogu ja valla volikogu; vallavanem oma abidega ja vallakohus.⁵ Valla täiskogu koosnes kõigist peremeestest ja maatute esindajatest (üks esindaja kümne täisealise valla nimekirja kantud mehe kohta). Valla täiskogu pidi valima vallavanema, volikogu ja ka vallakohtu liikmed.⁶ Lisaks sellele tuli valla täiskogu kokku kutsuda mõningatel eristel puhkudel. Näiteks siis, kui tuli otsustada mõne kõlvatu vallaliikme saatus – kui üldkogu keeldus vangjaja äraistunud inimest valda tagasi võtmast, saadeti too kroonu kulul Siberisse.⁷ 1866. aasta reformiga muutusid vallakohtu funktsioonid tunduvalt kitsamaks ja täpsemaks. Valdav osa seni vallakohtul lasunud haldusfunktsioone kadus – need läksid üle valla volikogule ja vallavanemale, vallakohus aga sai keskenduda kohtufunktsioonide täitmisele.⁸

Vallakohtud olid seisuslikud kohtud, mille võim laienes ainult talupojaseisusest inimestele. Ka siin olid vallakohtul piiratud võimupiirid. Suuremad tsiviilasjad ja kriminaalasjad selle kohtu pädevusse ei kuulunud – need tuli kuni 1889. aasta kohtureformini anda (Liivimaa kubermangus) sillakohtu lahendada.

Vallakohtunike arv sõltus valla suurusest, kuid neid pidi olema vähemalt kolm. Peakohtumeheks sai valida ainult peremeest, sulased ja saunikud sellesse ametisse ei kõlvanud. Naiste valimine mistahes vallaametisse polnud üldse mõeldav. Kui täiskogu valis kellegi kohtumeheks, ei saanud sellest ametist ära öelda. Keelduda võisid vaid üle 60 aasta vanad või juba ühe

valimisaja ära teeninud mehed. Ka tõsine haigus vabastas ametist.⁹ Ajaloouurijate jaoks on eriti oluline tõsiasi, et kõik vallakohtu istungid tuli protokollida ja kohus pidi endale palkama kirjutaja. See võis olla vallavalitsusega ühine või ka ainult kohtukirjutaja. Alates 1889. aastast hakati vallakohtu kirjutajalt nõudma vene keele oskust.¹⁰

VALLAKOHTU PROTOKOLLIDE PIDAMISE KORD

Käesoleva artikli põhiallikaks on Tori vallakohtu protokollid aastatest 1873–74.

Protokollide pidamise korra määras kindlaks Balti kindralkubeneri 1866. aasta 29. juuli instruksioon. Protokollis tuli ära märkida, kas tegemist oli korralise või erakorralise kohtuistungiga. Kui mõni kohtumees puudus, pidi see olema protokollis märgitud; protokollid tuli alla kirjutada kõigi istungil osalenud kohtumeeste poolt, samuti kirjutaja poolt. Kirjutaja puudumise korral tuli ära märkida, kes teda asendas.

Täpsed ettekirjutused anti ka kohtuasja ülesmärkimise kohta: iga hageja ja kostja kohta tuli esitada täielikud andmed ja tema sotsiaalne seisund; täpselt tuli formuleerida süüdistuse sisu, kostja seletused, tunnistajate ütlused ja lõpuks muidugi kohtuotsus. Kui keegi tahtis kohtuotsust edasi kaevata, pidi ta saama kohtult hiljemalt kolme päeva jooksul protokollid väljavõtte, et seda kõrgemasse kohtusse sisse viia. Protokollis tuli täpselt kirja panna, mis tähtjaks tuli otsus täita. Kohtuasjaga seotud esemete ja asjade puhul tuli esitada nende võimalikult täpne kirjeldus (arv, kaal, suurus, värv jm omadused). Ka iga eseme hind tuli märkida eraldi, mitte summaarselt.¹¹ Juba selle ettekirjutuse põhjal võime uskuda, et tegemist on talupoegade igapäevase elu uurimise seisukohast väga põneva allikaga. Kas ja kuivõrd nendest nõuetest kinni peeti, sõltus paljuski kohtukirjutaja võimetest ja oskustest.

Tori kohtukirjutajaks ja seega vaadeldava allika vahetuks loojaks oli Aleksander Detlef Habicht. Ka tema isa, vanaisa ja vana-vanaisa olid alates 1770. aastast Tori köstrid olnud.¹² A. Habicht on olnud silmapaistvalt hea kohtukirjutaja: tema koostatud protokollid on korrektsed, põhjalikud ja toovad esile terve rea olmeajaloo uurijatele olulisi üksikasju. Kõiki protokollijale esitatud nõudeid pole aga ka Toris täidetud: osa protokolle on kirjutatud teise käekirjaga, kuid kuskilt ei selgu, kes oli nende kirjapanija; ühegi koosoleku kohta pole märgitud, et see olnuks erakorraline (võib-olla peeti Toris vallakohtus ainult korralisi koosolekuid?).

Tori vallakohtu fond Eesti Ajalooarhiivis on hästi säilinud ja ta on üks suuremaid. Üldse on arhiivis 45 Pärnumaa vallakohtute fondi. Tori vallakohtu fondi materjalid katavad ajavahemikku 1853–1918 ja selles on 3812 säilikut.¹³

VALLAKOHTU PROTOKOLLIDE SENISEST KASUTAMISEST

Vallakohtute protokolle on ajaloolaste, eriti aga kodu-uurijate poolt küllalt palju kasutatud. August Traadi kapitaalsele uurimusele sai eespool juba viidatud. Talurahvakohtute materjalidest rahvakultuuri uurimise

allikana on kirjutanud Jüri Linnus.¹⁴ Ta on läbi vaadanud ka Tori vallakohtu varasemad protokolliraamatud.

Konkreetselt Tori vallakohtu protokolle on kasutanud Tõnu Tannberg, uurides nekrutikohustusest vabaksostmist ja Hilje Saag, uurides eesti rahvusliku liikumise tegelase Jaan Tammanni elu ja tegevust.¹⁵ J. Tammann oli aastatel 1883–85 Tori vallakohtu eesistujaks. Tema ajal on märgatavalt suurenenud vallakohtus arutusel olnud kohtuasjade arv ning olulisele kohale on rõusnud töölepingutega seonduvad küsimused.¹⁶ Seega võime öelda, et 1866. aasta vallareformist hilisemaid vallakohtu protokolle on kasutatud ühe või teise konkreetse teema kohta leiduvate faktide otsimiseks või käsitluse ilmetamiseks. Süstemaatilisemat ülevaadet vallakohtu arhivaalidest pole aga vaadeldava perioodi osas üritatud anda.

Vallakohtu protokollide kui ajalooallika kasutamine teaduslikus uurimistöös on raske selle tõttu, et kuni 1889. aasta kohtureformini ei kasutatud vallakohtus mitte toimikute süsteemi, vaid kõik kohtuasjad kanti kronoloogilises järjekorras protokolliraamatusse. Ka mingeid temaatilisi registreid ei tuntud. Kui mõni uurija tahab uurida näiteks peremeeste ja sulaste tülisid, peab ta läbi lugema väga suure hulga protokolle, et nende hulgast oma teema kohta käiv teave välja sorteerida. Nii selgubki, et vallakohtu protokollide teaduslikku käibesse toomiseks on vaja koostada vastavad registrid.

Koostasini iga protokolliga teematilise kaarti, millele on märgitud protokolliga pealkiri, kuupäev ja täpne viide. Informatsiooni leidmise teeb lihtsamaks elektrooniline andmebaas: päringuid on võimalik esitada mistahes tunnuse järgi. Nii koostatud kartoteegid võiksid olla abiks mitmete uurijatele, kes saaksid leida kohtukirjadest materjale oma ühe või teise talurahva olmet, mentaliteeti, varanduslikku seisundit või näiteks töö- ja palgasuhteid käsitleva teema uurimiseks.

UURIMISMETOODIKAST

Vallakohtu protokollide kasutamisel ajaloolises uurimistöös peab arvestama selle allikaliigi väga olulist omadust – protokollid näitavad kogu elu negatiivse tendentsiga – kui kõik vastas üldsuse poolt heakskiidetud normidele, polnud ju põhjust kohtu poole pöörduda. Seepärast nõuab objektiivse ajaloo loomine tähelepanelikkust ja ka teiste allikate kasutamist.

Vallakohtute tegevuse uurimisel tuleb tunda nende tegevust reguleerinud seadusi. 1866. aasta seadust, mida ülal mainitud, on järgnevatel aastatel on korduvalt täiendatud, täpsustatud ja kommenteeritud. Nii on ajaloolaste jaoks väga hinnaliseks allikaks seaduse hilisemad väljaanded, kuhu kõik nüüsgused täiendused on juurde liidetud. Sellest lähtudes olengi oma töös kasutanud A. P. Vassilevski publikatsiooni.¹⁷

TORI VALD JA TEMA KOHUS

TORI VALD 19. SAJANDI VIIMASEL KOLMANDIKUL

Tori kihelkond asub Pärnu jõe keskjooksul, Pärnumaa kitsama keskosa idaserval, vastu Viljandimaad. Tori vallas oli rohkesti ühetoonilist ja vaheldusetu tasase pinnaga soo- ja metsamaastikku, asustus oli suhteliselt hõre või puudus täiesti ja kultuurmaa osakaal oli vähene. Talud ja põllulaigud olid koondunud metsade ja soode vahel looklevate jõgede lähedusse. Erinevat maastikutüüpi esindasid jõeäärsed kultuurmaistud, kus vete äravool on hõlbustatud ja maid on olnud võimalik võtta põldude alla. Suurem osa valla asustusest oli koondunud Pärnu jõe, aga ka Navesti ja Halliste jõe alamjooksu äärde. Talud ja põllumaad olid koondunud veel pae kruusast koosneva kõrgema ja kuivema pinnasega künnistele (Tori-Selja piirkond).¹⁸

Tori vald asus kihelkonna keskosas ja oli kõige suurem vald kihelkonnas. 1881. aasta 29. detsembril toimus Baltimaade esimene rahvaloendus. Selle andmetel elas Tori kihelkonna valdades 6385 inimest, neist 3078 Tori vallas.¹⁹ Valla ajaloolise arengu üheks oluliseks tunnusjooneks oli see, et piirkond oli alates 1680. aastatel toimunud reduktsioonist kroonumõis, mitte eramõis. Talupoegade olukord kroonumõisates oli tunduvalt leebem kui eramõisates. 1681. aastal kaotati Karl XI korraldusel Liivimaa kroonumõisates pärisorjus.²⁰ Professor A. Loidi väitel ei taastunud pärisorjus kroonumõisates täielikult ka Vene võimu kehtestamisel.²¹ Sellest tingituna võis torilaste enesehinnang olla kõrgem kui mitmetel naabritel ja vallaomavalitsuse rollgi seetõttu mõneti suurem.

19. sajandil iseloomustas Tori valda aktiivne sisekolonisatsioon. Tori kroonumõisa talude põlispõldude pindala oli 1827.–57. aastatel kasvanud enam kui kolmandiku võrra, talude arv aga koguni 66%.²² Võib arvata, et see vähendas võimalikke sotsiaalseid pingeid ja lõi eeldusi omavaheliseks paremaks koostööks.

Tori valla elu mõjutas kindlasti ka läheduses asuv suur tööstusettevõte – Sindi Vabrik. See rajati 1833. aastal ja kuni 1857. aastani oli see suurim tööstusettevõte Balti kubermangudes. 1858. aastal on Tori kroonumõisa talupoegade rendi tõstmisel 20% võrra üheks põhjuseks toodud just talupoegade soodsad lisisissetuleku võimalused naabruses asuva suure vabriku näol.²³ Ka järgnevalt vaadeldavates vallakohtu protokollides on korduvalt juttu Sindi vabrikus töötavatest torilastest. 1881. aasta rahvaloenduse andmeil elas Sindi vabrikuasulas 2020 inimest,²⁴ kes ametlikult olid küll ümbruskonna valdade hingekirjas.

Oma looduslike olude poolest sobis Tori kant rohkem loomakasvatuseks kui põllunduseks. Piirkonna üheks eripäraks oli looduslike karjamaade rohusus. Torilased olid juba enne hobusekasvanduse rajamist tuntud oma heade hobuste poolest. 1856. aastal loodi Tori kroonumõisa Liivimaa rüütlikonna hobusekasvandus, tähtsaim hobuste tõuaretuskeskus Balti kubermangudes. Siin aretati välja tori hobusetõugu. Selle üheks aluseks said just kohalikud hobused.²⁵

1870. aastal loodi Eesti Põllumeeste Seltsid Tartus ja Pärnus. Neil selsidel oli järgnevate aastate Eesti avalikus elus väga tähtis koht. Põllumeeste

seltside idee algatajaks oli Tori valla taluperemees Sikana Jaan Tammann,²⁶ kes osales aktiivselt ka Tori vallaomavalitsuse töös, olles vallavolikogu liige ja aastatel 1883–85 peakohtumees.

Väga aktiivne oli ka kohalik kultuurielu. Tori meeskoor osales I Eesti üldlaulupeol. Aleksandrikooli liikumises oli Tori kihelkond üks aktiivsemaid, kogudes ühe elaniku kohta 18 kopikat. See oli Pärnumaal parim tulemus.²⁷ Sellest tekkis torilastel mõte rajada ka oma kihelkonda üks kõrgem kool – reaalkool. Ka selle ürituse eestvedajaks sai Sikana Jaan Tammann. Kuigi reaalkooli asutamiseks luba ei saadud, hakkas 1874. aastal valminud koolis töötama Tori kihelkonnakool. See hoone olnud ajakirjanduse andmeil üks kaunimaid koolihooneid kogu Liivimaal.²⁸

1878. aastal loodi Toris raamatukogu, mis 10 aastat hiljem oli suurim maaraamatukogu Eestis. 1883. aastal alustas siin tööd laulu- ja mänguselts *Salme*, mis jätkas aktiivset tegevust kuni 1940. aastani. 1889. aastal asutati siin aga esimene Eesti karskusselts *Täht*.²⁹ Mitmete torilaste lapsed on juba möödunud sajandil jõudnud Tartu ja Moskva ülikooli. 1889. aastast on teada, et Toris töötas professionaalne arst, asutati kliinik ja apteek.³⁰

Tori kuulus vaadeldaval perioodil vaieldamatult Eesti aktiivsemate ja kultuurilembelisemate maakeskuste hulka.

TORI VALLAKOHTU TEGEVUSE ÜLDJOONI. KOHTU KALENDER

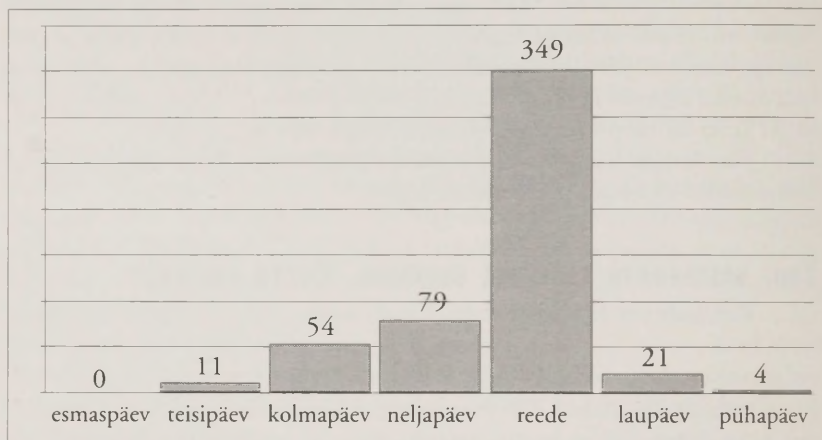
Tori kohtumaja asus Tori aleviku südames, suure maakivist kõrtsihoone ja kiriku vahel. See üsna pisikene punastest telliskividest majakene on tänaseni säilinud. Kuivõrd kohtumaja kõrtsi õues asumine kohtupidamist mõjutas, võib ainult oletada. 1885. aastal tegi J. Tammann peakohtumehena ettepaneku Torisse uus vallamaja ehitada, kuna Tori kohtumaja kohtupidamiseks *kõlvatu koht* olevat – kohturuumis kohtulistel ootamiseks üliväga kitsas ja rahvas mõnikümmend meetrit eemal seisvas kõrtsis aega parajaks pidi tegema. Nii olevatki ette tulnud, et mõned joobnud peaga ette tulevad ja asjade arutamine pikale kippus venima.³¹ Seda, et mõnikord asi päris tõsiseks läks, kinnitavad ka kohtuprotokollid. Üks selline pärineb 30. novembrist 1873, mil *ette kutsuti abikohtumees* (minu rõhutus – K. M.) *Endrek Ollino ja sai tema seepärast, et juba mitu päeva [...] kõrtsis joob ja joobnud maas olnud 24 tunni peale vanggi pantud*.³²

Tori vald oli suur vald ja seepärast oli kohtu koosseisus kaheksa inimest. Peakohtumees oli Jaan Saal, kohtumehed Jaan Ollino, Jüri Ostrov, Mart Tohv, Mihkel Tilk, Madis Martin, Mihkel Kukk ja Tõnis Jürvetson. Korraga on istungil kohal olnud kolm kuni kaheksa kohtumeest. Võib-olla vahetasid kohtumehed üksteist päeva jooksul välja, sest kohtumaja oli pisike ja kohtuasju palju. Sellele näib viitavat kohtuistungil osalenud kohtumeeste nimede ja protokollide lõpus olevate allkirjade võrdlemine – nendes on erinevusi.

1874. aastal muutus kohtu koosseis. Uus koosseis asus ametisse 29. mail. Peakohtumeheks oli nii vanas kui uues koosseisus Jaan Saal. Kui Jaan Saal puudus, siis asendasid teda kas Jaan Ollino või Mart Tohv. Kõige kohusetundlikumaks kohtumeheks ongi olnud Jaan Ollino, kes 38st istungist oli

kohal 28 korda. Uue koosseisu kaheksast mehest kuus olid uued ja kõik nad paistsid silma tunduvalt suurema kohalkäimise agarusega kui lahkunud koosseisu mehed. Lehitsedes hilisemaid kohtuprotokolle näeme, et ka selle kohtukoosseisu agarus kippus nende tegevuse lõpuperioodil vähenema.

Kahjuks puuduvad andmed, kuidas kohtupäevi planeeriti ja kas lisaks korralistele istungitele on peetud ka erakorralisi istungeid. Kohtu praktilise tegevuse uurimine näitab, et üldse toimus 1874. aastal 38 kohtuistungit. Kõige korralisemaks kohtupäevaks oli reedene päev. Reedestele istungitele langes kaks kolmandikku 1874. aastal arutusel olnud kohtuasjadest (vt tabel 1). Reedeti on ka kõige tõsisemalt tööd tehtud – lahendati keskmiselt 15 kohtuasja päevas. Laupäevaste istungite keskmine oli 7, ainsal pühapäeval istungil oli aga arutusel 4 kohtuasja.

Joonis 1. Kohtuasjade jaotumine nädalapäevade lõikes.

Huvipakkuv on jälgida ka kohtuistungite jagunemist kuude lõikes. Nähtavasti oli kohtuskäimisteks aja leidmine seotud ilmastiku ja põllutööde kalendriga. Märtsis käidi vähem kohtus kui veebruaris või aprillis. See võib olla seotud kevadiste teedelagunemisega ja eriti raskustega üle jõgede pääsemisel (jääminek, suurvesi). Mais olid talupojad hõivatud külvitöödest. Juunis, enne heinatööde algust oli jälle tore kohtus käia – ilm oli ilus ja teed kuivad. Jaanipäevast läks lahti heinategu ja siis polnud taluinimesel enam aega kõrvaliste asjadega tegeleda. Juulis on toimunud vaid üks kohtuistung ja sealgi on arutatud vaid nelja asja. Nähtavasti olid need väga pakilised asjad, millega kohtumehi sellisel kibekiirel ajal tülitati. Näiteks Tori pastor Offe on nõudnud, et tema poolt ülesöeldud rentnikul keelataks seni veel tema valduses olevatelt maadelt heina teha (peale heinatööde lõppu oleks olnud seda juba hilja teatada). Kõige aktiivsemaks kohtuskäimiste ajaks oli november: saak oli salves ja oli aega aktiivselt suhelda – käidi kosjas ja kohtus.

VALLAKOHTU PROTOKOLLIDE TEMAATIKA

Vallakohtu asjaajamine (8,4%). Asjaajamistoimikud pole vahetult seotud kohtupidamisega, vaid otsuste täitmisega: fikseeritakse väljamõistetud trahvide, võlgade ja kahjutasude äramaksmine. Samuti võisid võlausaldaja ja võlgnik kokku leppida laenu tasumise tähtaja pikendamises. Sedagi oli vaja kohtu ees teha, sest muidu poleks samas asjas hiljem enam kohtu toetusele loota saanud. Samasse rubriiki kuuluvad ka protokollid, kus juba väljamõistetud karistus on asendatud teisega. Üsna sageli on ihunuhtlus asendatud rahatrahviga. Kohtumeeste tegevus on olnud pragmaatiline: kui süüdlasele vitsu anda või ta 24 (või koguni 48) tunniks vangki panna, ei saa vald sellest mingit kasu. Aga kui see karistus rahatrahviga asendada, läheb raha vaestelaekasse ja korralikel vallaliikmetel tuleb sedajagu vähem maksta. Vallakohtu poole pöörduti ka hoonete hindamise taotlusega, registreeriti volikirju ning seletati keerulisi rahaasju.

Talude ja maade rentimine, hoonestamine ja peremeheõiguste ülevõtmine (4,2%). Nagu protokollidest selgub, oli Toris kui kroonuvallas vallakohtul rendiasjades suur kaasaraäkimise õigus. Vallakohus on peremehi, kes oma talu majandamisega korralikult hakkama ei saanud, tõsiselt manitsenud. Kui see ei mõjunud, võis kohus pöörduda riigivarade ringkonnavalitsuse poole ettepanekuga lohakale talupojale rendileping üles öelda. Sellega ei tahtnud ükski talupoeg riskida.

Maade rentimisega seoses ilmub kohtukirjadesse ka torilaste hariduselu suurprojekt – maade rentimine Tori elementaarkooli tarvis.³³

1870. aastatel toimus Toris maade reguleerimine ja senise asustuspildi ümberkujundamine. Nöörimaade süsteem kaotati. Uusi talusid ei lubatud enam ehitada endisesse kohta, küllana kokku, vaid talu pidi asuma oma maade keskel. Majanduslikus mõttes oli see mõistlik ettevõtmine – mitmesuguste vedude (sõnnikuvedu, põhuvedu jne) puhul hoiti nii rohkesti aega ja energiat kokku. Vallakohus on sellele protsessile tugevasti kaasa aidanud, kusjuures kasutati positiivset mõjutamist, mitte karistusi. Vallakohtu protokoll jutustab, kuidas Tohera peremeestele teatati, et kui nad tahavad oma hooned endise koha peale ehitada, peavad nad seda tegema omal kulul. Hoonete külast välja ehitamise korral võisid nad aga valla abi nõutada.³⁴

Töö- ja teenistusuhted (5,7%). Peamiselt on tegemist töölepingu rikkumistega: peremehed nõuavad enne õiget tähtaega või tüli tõttu lahkunud sulaseid tööle või võlguolevate töönädalate järeleteenimist; teenijarahvas nõuab saamata raha ja asjapalka. Ajaloolastele võivad need protokollid huvi pakkuda selle poolest, et nende järgi on võimalik rekonstrueerida teenijarahva palga sortiment. Vaadeldaval perioodil on asjapalk taganemas rahapalga ees.

Talupoegade varalised tehingud ja võlad (18,1%). Sellesse rubriiki kuulub kõige rohkem kohtuasju – ligi viiendik nende üldhulgast. Võlad on tekkinud tasumata jäänud vankrite, heinte, kartulite, rukki, laudade vms tõttu. Sagedased on kõrtsi-, magasi- ja tulelaekavõlad (tulelaegas oli vastastikune tulekahjude vastu kindlustamise kassa).

Mõni leiab, et nagu ei tahakski võlga tagasi maksta. Lesknaine, kes mehe matuseks naabrimehelt õlut saanud ja seda hiljem õlleodraga lubanud

kompenseerida, arvab tagantjärele, et ega seda õlut tegelikult vaja olnudki. Mehe oleks võinud ka ilma matta. Seetõttu on laenaja ise süüdi, et oma õlut pakkus.

Protokollidest jääb mulje, et naabritelt vajaliku kraami laenamine oli väga igapäevane nähtus. Ega selle üle vist väga täpset arvestust peetudki – saageli käis tasumine nähtavasti igapäevase tasaarvelduse korras – üks laenas teisele kartuleid, teine lubas selle eest hobust kasutada. Vanad võlad meenusid aga siis, kui omavahelised suhted millegipärast väga pingelisteks muutusid. Millega muidu seletada, et Mari Jürgetsile meenus äkki 20 aastane viljavõlg³⁵ või Andres Juriksonile tuli meelde, et oli 18 aastat tagasi Jaan Volmrile 20 kubu õlgi ja 2 naela võid laenanud?³⁶

Esines ka ostja petmist – Jüri Kaufeld näiteks kuulutas oma hobuse neli aastat nooremaks kui see tegelikult oli.³⁷

Mitmesuguste summade intressi peale panemine oli vallakohtu praktikas vana ja tuntud asi. Uueks nähtuseks tundub 1873. aastal olevat omavaheliste võlgade puhul intresside sissenõudmine.³⁸ See tekitab kohtumeeste seas tõsisaid vaidlusi.

Kahjutasu (7,8%). Väga sagedaseks kahjutasu nõudmise põhjuseks olid ärasöödetud põllud ja heinamaad. Mõni oli vihaga teise inimese sea või koera maha löönud ja pidi seda kahju korvama.

Omapäraseks probleemiks oli kahjutasu nõudmine *märade äraraiskamise* asjas. Jaan Pärn kaebas, et Peet Kiisk oma täku tema mära juurde karjamaale lahti lasknud ja nõudis siis, kui midagi peaks juhtuma, süüdlaselt kahjutasu.³⁹

Perekonna- ja pärimisasjad (8,2%). Valla omavalitsuse üheks ülesandeks oli töövõimetute vallaliikmete inimväärse äraelamise kindlustamine. Kohus seisis hea selle eest, et lapsed toidaksid oma vanu vanemaid ning vaeslapsed saaksid kätte nende vanematest järelejäänud vara. Leseks jäänud vanemad pidid abiellumisloa saamiseks laskma lastele jääva varandusosa täpselt kirja panna. Surnud peremeeste vara loetelud on olmeajaloo uurijatele väga väärtuslikuks allikaks – siin on kirja pandud kariloomad, tööriistad, majatarbed, riitusesemed ja muu talus leiduv kraam. Ülimalt huvitav on lugeda kõrtsinaise Mari Tohverit teistkordse abiellumise puhul koostatud vara loetelu.⁴⁰ See täidab kolm lehekülge ning kirjeldab kõrtsmiku pärandust, mille koguväärtuseks on 6000 rubla.

Üleastumised (15,8%). Küllaltki palju on protokolle varguste kohta. Minu arvates kõige omapärasema ja huvitavama osa nendest moodustavad Tori puhul metsavargustega seotud lood, mis võimaldaksid kirjutada selle teema kohta spetsiaalse uurimuse. Protokollides on hästi kirjeldatud omaaegset metsa järelvalve süsteemi – metsavahte ja nende tegevust. Jääb mulje, et kõik kroonumetsade puud olid täpselt arvel. Kui kellelgi ilmus kusagilt välja palke või isegi latte ja teibaid, pidi tal olema oma maa peal ette näidata see koht, kust ta need on raibunud või nimetada isik, kellelt ostnud. Metsavargus põimus teise põneva ja Torile iseloomuliku teemaga – palgiparvetusega. Andres Lossmanni metsavarguse ja puude Pärnusse parvetamise asjast on kirjutatud tõeline järjelugu: asja arutati 1874. aasta 10. aprillist kuni 7. juunini pikalt-laialt tervelt viiel kohtuistungil.⁴¹

Palkide (ja eriti veel kroonumetsast varastatud palkide) Pärnusse parvetamine oli väga tasuv töö. Parvepoisi päevapalk ületas tavalise töömehe päevapalga enam kui kümnekordselt. Veelgi enam kasu sai kogu ettevõtmise juht. Kahjuks valitsesid selle töö juures omad ohud (mõni parvepoiss on upunud Sindi paisu) ja seda sai teha vaid kevadise suurveega.

Teiseks 1870. aastate kuumaks teemaks oli hobusevargus. 1873. aastal tabati ka esimene Tori vallast pärit hobusevaras. Nii ränk kuritegu anti üle sillakohtule. Nagu hilisematest protokollidest selgub, on hobusevaras Jaan Ostrov kaheksa kuud Viljandi vanglas istunud ja siis välja saanud. Pärast seda on ta valda tagasi võetud, kuid on ilmselt väga kardetud inimene. Jaani ema kutsub oma mehe kodust ära olles naabrimehe endale ööseks julgestuseks – pojaga ühes majas olla hirmus viibida. Poiss aga omalt poolt räägib inimestele hirmulugusid sellest, kuidas tal kuhugi selline püss olevat ära peidetud, mis laseb 60 lasku minutis!⁴² See on tõeline üllatus, et üks külamees oskas rääkida relvadest, mis mõeldi välja alles umbes pool sajandit hiljem.

Esines ka raha, pastelde ja muu kraami vargust.

Huvitav teade pärineb valeraha valmistamisest. Jaan Lossman olevat levitanud tinast järele tehtud *höberaha*. Aga seegi on nii tõsine asi, et süüdistatav pidi astuma sillakohtu ette ning vallakohtus asja edasisest käigust andmeid ei ole.⁴³

Lõõmine, peksmine ja kaklemine on suures osas seotud kõrtsi ja purjus peaga. Hulkuritest on üks mees passita Riiga jõudnud, sealt tapikorras tagasi toodud ja pidi selle eest keretäie vastu võtma.⁴⁴ Mõisasulane Andres Link on aga lubanud hakata naist võtma, vabad päevad saanud ja pikaks ajaks Pärnusse kadunud.⁴⁵

Kohtu ees valetamine või kohtu solvamine leidis alati karmi karistamist. Harva kui süüdlane sellest ihunuhtluse või arestita pääses.

Haridus- ja kooliasjad (1,3%). Sellesse seeriasse kuulub pikk järjelugu Selja koolimaja ehitamise käigust, kus koolivanem Sikana Jaan Tammann sunnib ehitusmeistrit halvasti tehtud tööd ümber tegema ja kahjud enda kanda võtma.⁴⁶

Riiklikud, kiriklikud ja kogukondlikud koormised (13,7%). Üheks rängemaks koormiseks oli nekrutivõtmine. 1874. aastaks olid kõige hirmsamad ajad siiski möödas – mitmed nekrutiks võetud mehed olid elusalt kodukülla tagasi jõudnud. Tori oli tuntud selle poolest, et suur osa oma liisu alla langenud poistest osteti nekrutist vabaks. Üllatuslikult aga selgub, et leidis isegi neid, kes ennast ise on nekrutiks müünud. Üheks selliseks oli Jaak Haas.⁴⁷

Suhted kõrgemate kohtutega. Kriminaalasjade algatamine. Sillakohtu ülesandel on vallakohtul tulnud tunnistajaid üle kuulata.⁴⁸

Maakäsitöölise, vallaametnike, erusoldatite ja soldatinaiste, mõisateenijate jt olukord (1,9%). Suur osa selle rubriigiga seotud protokollidest on avatud teiste rubriikide all – kui valla ametimees kellelegi võlgu jäi, on protokoll kantud võlgade rubriiki. Siiski leidub siin andmeid mõnede ametimeest üleastumiste kohta: postimees on *unustanud* edasi toimetada temaga ärasaadetud pearahavõla,⁴⁹ unepaalt häiritud lodjasulane saab üle jõe sõita soovijat lontruseks sõimamise eest nahatäie vitsa.⁵⁰

VALLAKOHTU KOMPETENTSUSEST

Lugedes vallakohtu protokolle, jääb Tori valla kohtumeestest mulje kui elutarkadest ja tasakaalukatest meestest, kes on küllalt oskuslikult tüliküsimusi lahendanud, vastaseid lepitanud ning õigusmõistmisel oma südame-tunnistust ja kohalikke tavaid arvestanud. Kindlasti oli ka kirikul suur mõju kohtu tegevusele ja kohtunike mõttelaadile. Lugedes protokollid Peet Lossmani ja Eeva Kase tülist hanepoja pärast, meenusid tahtmatult Piiblist tuntud lugu Saalomoni kohtust.

Lugu ise oli järgmine:

Ette tuli Peet Lossmann ja kaebas, et Mart Kase naene Eeva olla teda söimand ja teutand ühe ani poea pärast, üttelnd, et ani poea olla varastand ja 7 hoora last olla valmis teinud. [...] Kohtumees Tõnis Jürvetson tunnistab, et Peet Lossman olla Mart Kase käest ühe ane poea lasknud äratua, mis ta ütteld oma olevad, aga Mart Kask üttelnd, et see tema jagu olla. Et seda näha kelle jagu see olla, lasknud ta aned segamine aeada, et nähe, kelle jagu see on. Ja on siis selgeste näha olnud, et ane poeg Mart Kase anede juure hoidnud ja jäänud siis see ane poeg Mart Kase kätte. Söimamisest ei tea tema midagi.⁵¹

VALLAKOHTU PROTOKOLLID KEELEAJALOO ALLIKANA

Vallakohtute protokollid on piirkonniti ning ajas väga erinevad. Vallakohtute materjalidele pühendatud seminaris selgus, et mõned protokollid on üsna napisõnalised ja kirja pandud väga konarlikus keeles. Võis juhtuda, et sellistest protokollidest said aru vaid kohtumehed ise. Mõnes teises piirkonnas on aga protokollid päris detailsed ja ladusas keeles. Sellised protokollid on huvitavaks ajalooallikaks ning võimaldavad uurida ka keele ajalugu. Õnneks kuuluvad Tori vallakohtu protokollid just viimatinimetatute hulka.

Oma töö käigus sisestas ma arvutisse 126 Tori vallakohtu protokollid. Need protokollid on leitavad ka Internetis.⁵² Vormistasin need arheograafia reegleid silmas pidades – tekstid on puhastatud vana kirjaviisi mõjudest. Nii näiteks on *dd*, *bb*, *gg* kirjutatud ühekordselt. Sõnavara ja grammatika isärasused on aga säilitatud.

Käesoleva artikli eesmärgiks ei olnud teha spetsiaalset keeleajaloolist uurimistööd, vaid vaadelda vallakohtu protokolle kui ajaloo allikat. Sellepärast esitan järgnevalt ainult põgusa tutvustuse *tori keele* nende joonte kohta, mida ma oma töö käigus kohtasin.

Kohtuprotokollide sõnavaras esineb omaaegset administratiiv-territoriaalset jaotust ja asutusi kajastav sõnavara: *kihelkond*, *kihelkonnakohus*; *kirikuvald*, *vallakohus*, *magas* ehk *magasin* (magasiit). Kirikumõisa on kutsutud ka *kirimõisaks*.

Asjaajamise ja kohtupidamisega seonduvad *tulelaegas*, *tulelaekaraha* (= valla tulekahjude vastu kindlustuse kassa), *kohtutuba* (-tua) (=kohtumaja), *vangihooone* (kohalik arestikamber), *pearaha* (kõigil 15–60 aastastele töövõimelistele meestele kehtestatud maks); *takseerimine* (maade mõõtmise juures nende kvaliteedi määramine) ja *renterei* (maakonnakassa).

Terminid *sillasõitja* ja *sillasõitmine* olid seotud talupoegade teetegemiskohustuse ülevaatamisega – peale esitatud tähtaega sõitis sillakohtunik või

tema volitatud isik (=sillasõitja) teed läbi ja nõudis halvasti tehtud teelõikude ümbertegemist ja süüdlaste karistamist.

Riigiametnikest puututi kokku *metsaherraga* (metsäülem) ning kubermangu peametsäülemaga, keda nähtavasti tema uhke mundri ja tähtsuse tõttu *metsakindraliks* kutsuti. Kroonumeesteks olid ka soldatid, kes kohalikus pruugis on *soldak* või *soldan*.

Kohalikud ametimehed (*ametmehed*) olid *talitaja* (vallavanem), *peakohtumees*, *kohtumees*, *abikohtumees*, *koolivanem*, *külakubjas* ja *tohter*. *Koolivanema* määras kihelkonna koolikonvent ja tema ülesandeks oli järelevalve kooli majandusasjade üle. *Külakubjas* oli vallavalitsuse volinik oma külas, kelle ülesandeks oli valla käskude teatavakstegemine. *Tohtreid* oli Tori vallas koguni kaks. Üks neist oli hobusekasvanduse juhataja loomaarst Hardwick, teine aga lepingu alusel vallaarsti kohuseid täitev Sindi vabriku arst dr Jürgens. Looma- ja inimesearsti vahel vallakirjades vahet ei tehtud ja teisele kogemata viga teinud koolipoiss on kannatanu loomatohtri juurde toimetanud – tuli natuke odavam ka. Mitteametlikuks autoriteediks oli *maa-arst*.

Rahva hulgast eristati mitmesuguseid elanike grupe: *Murepidaja*, *käemees*, *peimees* (=peigmees), *ätt* (=vanaisa), *kälimees*, *teender*. Murepidajaks nimetati seda pere liiget, kes peale peremehe surma ajutiselt tema kohustused üle võttis. *Teender* oli üldnimetusiks sulase ja teenijatüdruku kohta.

Kohtuprotokollidesse jõudis ka mitmeid inimeste kohta kasutatavaid halvustavaid nimetusi. Levinumad olid *sohenaine* (=armuke), *lits*, *hoor* ja *hooralaps* (=vallaslaps). Vallaslapse isana esinev *lugemata poiss* oli leerist läbikäimata noormees.

Rohkesti esines saksa mugandusi (mitmed neist püsivad jätkuvalt lihtsustunud kujul tänagi eesti keeles): *luhtaken* (=õhuaken), *jaarmark* (=aastalaat), *schliftud klaasid* (=lihvitud klaasid), *kontraht* (=leping), *vollmaht* (=volikiri), *vöörus* (=eeskoda), *vogtei* (foogtikohtu tähenduses).

Vene mugandustest esines vaid sõna *prostoi* (=lihtne, labane).

Maja asemel kasutasid torilased sõna *tuba*, toa asemel aga sõna *kamber* või *kammer*. Rehealuse asemel räägiti *rihalusest*. Majaümbruse kirjeldustes esinevad sellised mõisted, nagu *mesipuuaed*, *nuumabeinamaa*, *leu* (linaleo koht) ja *raav* (kraav).

Etnoloogilist sõnavara. Esitan ka valiku majapidamis- ja tööriistadest, ehkki nende nimetused ei paku niivõrd keelelist kui etnograafilist huvi. Loetelust näeme, et Toris olid 1870. aastatel kasutusel järgmised tööriistad ja majakraam. Mööbliesemetest leiab lisaks *sängile* mainimist *järi*, *kirst riiete jaoks* ja *kast*. Samas, nagu selgub, on kasutusel ka juba uuemaegsed mööblitükid: *kapp*, *kummut*, *kummutkapi* (Toris on tööd alustanud oma mööblitöölised, kes varustab majakraamiga ka Sindi vabrikuasulat). Nõudest on kirjas *aam*, *tünn*, *pütt*, *kirn*, *lass*, *taari asten* (=astjas), *taris* (kapsta taris), *ummik*, *vaat*, *kirst*, *ankur*, väiksematest nõudest ja söögiriistadest aga *taldrek* ning *nuad* ja *kahvred*, viimaste all mõeldi muidugi kahvleid. Kõrtsi inventaris olid veel *viinaheber* ja *teebrett*. Tööriistadest on jutuks *atter*, *aranges*, *brenner*, *mörser*, *aksid*, *suga*, *sõel*, *lükipakk* (suur hõövel), *krui* (kruvi), *maakirves*, *oherdi*, *peitel*, *linasari*, *hang*, *bark*, *äksi* (=äke), *leht sahad* ja *voki*.

Suhteliselt tihti esines protokollides hoburakendiga seotud termineid:

rangid, regi, resla (reetaoline sõiduvahend), *sedelka e telka, valjad, look, ohjad, hobuse linamasin*.

Torilaste veesõidukiks oli *lootsik* – ühest puust valmistatud paat. Mainimist leiavad ka *rajad*. Lisaks sissetallatud jälgedele tähendasid need soisel maal käimiseks jalgade külge kinnitatavaid vitstraame.

Tänapäevaks unustuse hõlma vajunud riietusesemete ja jalanõude nimetusest oli levinud *kört, rüü, kuhta, pastlid ja suipüksid*. Neist viimasega märgiti meeste linaseid suvel kantavaid pükse.

Metrooloogilisest sõnavarast oli vallakohtu protokollides esindatud omaaegsed mõõdud ja mõõduriistad: *kuppik* (=kuupsüld, ca 9,71 kuupmeetrit), *külimit e külmit* (mahumõõt, ca 66 liitrit), *toop* (1,32 liitrit), *tsetvert* (Venemaalt ülevõetud mahumõõt, ca 210 liitrit), *leisik* (ca 8,4 kg), *küünar* (pik-kusmõõt, ca 53 cm), *vakamaa* (ca 0,37 ha), *vakk* (ca 66 liitrit), *pooltosin* (= 6) ja *margapuu*. Vedelikumõõdu *kortli* tähenduses on torilased kasutanud sõna *korter* (pärast pärimõõtsimees tema käest poole korteri viina eest 8 kop).⁵³ See ei olegi väga ootamatu, sest kirjanduse andmetel ongi kortel tuletatud sõnast *quartier*, s.o veerandik. Nii peaks ka praegu eluruumi tähenduses kasutatav sõna *korter* tähistama veerandikku, veerandit majast.

Ka ajaarvamise tähistamisel kasutati huvitavaid sõnu. Jooksva aasta tähenduses kasutasid torilased sõna *tämmudi* (Jõe Jaak Jõgis olla 23 palki parvega *tämmudi* aasta Pernu viinud).⁵⁴ Millestki möödunud aja tähistamiseks oli sõna *saanik* (*Peet Lekstein on märtsi kuu esimeste päevadest saanik surnud, jäi metsas puu alla*;⁵⁵ samuti *sestsanik* (*sestsanik kui ta kohtu poolest maja murpidajaks seatud, peab ema teda vihkama...*).⁵⁶

Modernse majanduse ja linnakaupade sissetungi külasse tunnistavad sellised kohtuprotokollides esinevad sõnad, nagu *intress, kivisool, papiros* (=pabeross), *ernejahu*. Huvitav on ka see, et talupojad teadsid 1874. aastal täpselt, millist välismaise päritoluga linasorti nad kasvasid (*olnud Dreihand linad...*).⁵⁷

Mitmesugused omapärased tegevused. Vähetuntud tegusõnadest on kohtuprotokollides kirjas *kaltsama* (=kerjama), *augeldama* (=tänitama, näägutama), *putsetama* (=koera kallale assetama). *Taplemine* käis sõnade, mitte relvadega (vastastikune sõimlemine). Ebamääraseks jääb sõna *müssamine* tähendus. Väikese murdesõnastiku andmetel tähendas see *müksima*. Võib-olla oli sellel sõnal torilaste pruugis veidi teine tähendus (*seal olnud siis ka poisid üleval ja seal müssamine*).⁵⁸

Sõna *narrima* on kasutatud eelkõige võrgutamise tähenduses (*juba mitu aastat aega hakand Mihkel Lamstern teda narrima... nenda, et tal 1873 kaks nädalid enne Mihkle päva laps olnud*).⁵⁹ Sõna *äranaerma* tähendas umbes sama – võrgutamist ja lapsega mahajätmist (*Tõnis Jürs olla teda luband naeseks võtta ja teda äranaernud, nenda et tema lapse saanud*).⁶⁰ Ka *äraraiskama* tähendas tüdrukule lapse tegemist (*see üks Võlli poiss on olnud, kes teda nääri öösel on äraraiskand...*)⁶¹ Samal ajal oli ka tüdrukule lapse teinud poiss *raiskus* (*et tema Jaan selle tüdrukuga raiskus olla*).⁶² *Nuiama* esines lunimise tähenduses. Nii võis mõni poiss ennast tüdruku juurde aita või lakkata *nuiata* või kosilased mõnelt tüdrukult mehelemineku nõusoleku välja *nuiata* (*tema ei tahtnud Tõnis Poolile koguniste minna, aga Tõnis Pool olla oma*

*kosilastega teda niikaua nuiand kuni ta viimate luband...).*⁶³ Libalikult kokku elamine tähendas intiimsuhetes olemist. Korduvalt on juttu *lahtiostmisest*. See termin tähendas tsaaririigi seadustega antud võimalust poisse nekrutist vabaks osta. Tori vallas on seda võimalust ka harukordselt laialdaselt kasutatud.

Ärariisumine tähendas millegi, näiteks maksude või võla, väevõimuga sissenõudmist (*kui ta vangi võetud olla Veske kõrtsimees Jaan Ollino tema saapad ühe rubla võla eest tee peal ärariisund*).⁶⁴

Lisaks naabrite põldude karjale *ärsöötmisele* esines sageli *rajastamist* – vilja loomade poolt äratallamist (*Andres Tamm magand ja 25 hobust kaera läind ja seal 2 vakamaad rajastand ja 3 külimitu jagu üsna ära söönud*).⁶⁵ Sõna *tallama* näis aga omavat kõlvatut kõrvalmaiku – keegi oli *kellegi selgas talland...*⁶⁶

Metsade rüpes suurte jõgede kallastel asuvas Toris oli populaarseks tegevuseks *parvitsemine* – *mitmes kihes* palgiparvede suurveega Pärnu toimetamine.

Torilased on *teinud teadust* või *andnud teadust*, aga selle all mõeldi valakohtu ees tunnistuse andmist.

See on vaid pealiskaudne valik torilaste 1873.–74. a vallakohtu protokollides esinevast sõnavarast. Suurema hulga kohtuprotokollide läbitöötamise korral lisanduks kindlasti veel rohkesti huvitavat sõnavara. Küllap saaksime veel parema ülevaate, kui kasutaksime ka vallavalitsuse protokolle, sest kohtuprotokollide sõnavara on ju paratamatult piiratud ja ühekülgne.

Vallakohtu protokollid torilaste grammatikast. Mistahes maanurga keeleajaloo uurimine on suur töö. See käib ka grammatika kohta. Tegin oma töö käigus ainult ühe katse vaadelda torilaste sõnakasutuse mõnda aspekti.

Vallakohtu protokolle lugedes jäi mulle mulje, et Toris valitses *-nud* ja *-nd* lõppude kasutamisel täielik segadus. Selleks, et asjast selgust saada, lasin arvutil sisestatud tekstist eraldada kõik vastavate lõppudega sõnad.

Vallakohtu protokollidest arvutisse viidud tekst sisaldas kokku 20 284 sõna. Neist 1615 olid *-nd* ja *-nud* lõpulised tegusõnad; *-nud* lõpulisid erinevaid sõnu oli 63 ja neid esines kokku 1023 korral, *-nd* lõpulisid erinevaid sõnu oli rohkem – 110, aga need sõnad ei olnud nii populaarsed – kokku esines neid 592 korral.

Töötlemise käigus polnud otstarbekas *kaasa vedada* liitsõnu. Neist on üldreeglina alles jäetud vaid tegusõna.

(*Äraläind – läind, järelevaatand – vaatand, ülesräakind – rääkind, pooljoobnud – joobnud, mahalükkand – lükkand, jne*).

Arvutitöötuse käigus ilmsesid järgmised seaduspärasused:

1. Lühikese vokaali järel kasutati Toris *-nd* lõppu.
2. Pikale vokaalile järgnes aga *-nud* lõpp: (*joonud, lõonud, müünud, söönud, viinud*).
3. Tähe *l* järel esines nii *-nd* kui *nud* lõppe: (*tappelnd, üttelnd, õmmelnd; kuulnud, keelnud, olnud, polnud, tulnud*).
4. Konsonandile järgnes reeglina *-nud* lõpp.
5. Kui sõna tüvi lõppes *-äi-ga*, võis esineda nii *-nud* kui *-nd* lõpp. Arvuliselt olid need enam-vähem tasakaalus.

6. Mitmete sõnade puhul esines reeglitest kõrvalekaldumisi; mõningal juhul (*saanud – saand*) näib küll tegemist olema pigem kirjaveaga, kui arvestatava erandiga reeglist.

Eelöeldud analüüsi põhjal tekkis mul mulje, et vallakohtu protokollid võiksid olla huvitavaks keeleajaloo allikaks. Protokollide üheks plussiks on see, et nad on hästi dateeritud ja käsitlevad erinevaid eluvaldkondi. Vallakohtu protokolle on koostatud umbes saja aasta jooksul ja tänu sellele peaks nende alusel saama hästi jälgida ka ühe või teise maakoha keele arengu iseloomulikke jooni.

Pärisnimed ja lisanimed. 1826. aastaks said kõik Lõuna-Eesti talupidajad endale perekonnanimed. See käib ka Tori talupoegade kohta. Uued nimed ei juurdunud kohe ja paljudes Eesti kohtades kutsuti taluperemehi veel käesoleval sajandil mitte perekonnanime, vaid talu nimest tuletatud liignime järgi.⁶⁷ Mõnes allikas võis esineda Mihkel Jürvetson, teises allikas aga nimetati sama meest Murru Mihkliks. Paljud suguvõsa ajaloo uurijad ja kodu-uurijad on näinud ränka vaeva perekonnanimede ja lisanimede kokkuviiamisega. Mõnikord oli erinevatel peremeestel sama ees- ja perekonnanimi. Tori kohtuprotokollides esitati asjaosaliste kohta tavaliselt kõik nende nimed, s.o nii ees-, perekonna- kui lisanimed. Nii võimaldab vallakohtu protokollide arvutitöötlus koostada hea perekonna- ja lisanimede registri.

* * *

Vallakohtud olid 19. sajandi 70.–80. aastateks saanud eesti küla harjumuspäraseks ja loomulikuks koostisosaks: siin klaariti omavahelisi suhteid, sõlmiti lepinguid, arutati üleastumisi, korraldati vaeslaste eestkostet. Vastavalt seadusele tuli vallakohtu istungid detailselt protokollida ja tavaliselt olidki kohtukirjutajad piisavalt kirjaoskajad, et sellega hästi hakkama saada. Sellest tulenevalt annavad vallakohtu protokollid meile haruldaselt mitmekülgse ülevaate talupoegade argielu erinevatest detailidest ja on asendamatuks allikaks talurahva olme ja mentaliteedi ajaloo uurimisel.

VIITED JA KOMMENTAARID

¹ Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание второе (=ПСЗ, II). Т. 38. № 39849.

² ПСЗ, II. Т. 41. № 43034.

³ Makoggonna Seadus Baltia-merre kubbermangudele: Ria-, Tallinna ja Kuramale. Rmt: Patente der Livländischen Gouvernements-Verwaltung vom Jahre 1866. Riga, 1866. Lk 84–100.

⁴ Сборник Узаконений и Распрязжений о крестьянах Прибалтийских Губерний. IV. Положение о волостном общественном управлении в Прибалтийских Губернях 19. февраля 1855. г. Составитель А. П. Вассилевский. Ревель, 1894. (=Сборник). С. 520–544.

⁵ Сборник. С. 34.

⁶ Сборник. С. 41.

⁷ Сборник. С. 90.

⁸ Vallakohtute tegevusest kuni 1866. aasta kohtureformini vt: August Traat. Vallakohtus Eestis 18. sajandi keskpaigast kuni 1866. aasta reformini. Tln, 1980.

⁹ Сборник. С. 468.

¹⁰ Сборник. С. 435.

¹¹ Сборник. С. 543–544.

¹² Pärnumaa tegelaste biograafiad. Toimetanud J. Andreller ja A. Leetmaa. Pärnu,

1937. Lk 34.
- ¹³ Eesti Ajalooarhiivi fondide loend. Koostanud Malle Loit ja Jüri Hellat. Trt, 1992. Lk 53.
- ¹⁴ Jüri Linnus. 19. sajandi talurahvakohtute materjalid rahvakultuuri uurimise allikana. // Emakeele Seltsi Aastaraamat. 16. Tln, 1970. Lk 231–242.
- ¹⁵ Hilje Saag. Sikana Jaan Tammann eesti rahvuslikus liikumises. Diplomitöö. Juhendaja dots A. Must. Trt, 1987. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.
- ¹⁶ Samas. Lk 58.
- ¹⁷ Vt viide 4.
- ¹⁸ Pärnumaa. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Toim. A. Tamme-kann jt. Trt, 1930. Lk 544.
- ¹⁹ EAA. 3349-1-198. Siin ja edaspidi tähendab kriipsudega eraldatud esimene number arhiiviviites fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku numbrit. Lehe numbri järel esitatakse kooloniga eraldatuna protokoll number.
- ²⁰ Aleksander Loit. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. // Kleio. Ajaloo ajakiri. 1996. 1. Lk 7 jj.
- ²¹ Aleksander Loit. Suuline esinemine kollokviumil "Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal" 29. aprillil 1996. a Tartu Ülikooli Ajaloomuuseumis.
- ²² Aadu Must. Kroonumõisate kataster Liivimaal XIX sajandi algul. // Kleio 3. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Trt, 1991. Lk 34.
- ²³ Aadu Must. Sindi linn ja 1. Detsembri nimeline Vabrik. 1833–1983. Tln, 1985. Lk 30, 34.
- ²⁴ EAA. 3349-1-198.
- ²⁵ Mihkel Ilmjärv. Tori hobune. Tln, 1957. Lk 11.
- ²⁶ H. Saag. Lk 83.
- ²⁷ Samas. Lk 66.
- ²⁸ Juta Must. Tori kooli algusajad. Trt, 1995. Lk 8–10.
- ²⁹ Pärnumaa. Lk 545.
- ³⁰ H. Saag. Lk 67.
- ³¹ Samas. Lk 52.
- ³² EAA. 4527-1-4. 57:336.
- ³³ EAA. 4527-1-3. L 176:5.
- ³⁴ EAA. 4527-1-4. L 214:432.; 4527-1-4. L 214:433.
- ³⁵ Samas. L 64:362.
- ³⁶ Samas. L 58:341.
- ³⁷ Samas. L 48:307.
- ³⁸ Samas. L 58:341.
- ³⁹ Samas. L 63:360; 46:294.
- ⁴⁰ Samas. L 48:234.
- ⁴¹ Samas. L 109:124; 117:141; 125:166; 128p:176; 111:126.
- ⁴² Samas. L 151:237.
- ⁴³ Samas. L 112p:129.
- ⁴⁴ Samas. L 94:77.
- ⁴⁵ Samas. L 95:80.
- ⁴⁶ Samas. L 174p:314; 183p:340; 187p:353.
- ⁴⁷ Samas. L 40p:286.
- ⁴⁸ Samas. L 105:114.
- ⁴⁹ Samas. L 70:11.
- ⁵⁰ Samas. L 90p:65.
- ⁵¹ Samas. L 7:192.
- ⁵² <http://www.history.ee/kohus.htm>. 4. aprill 1999. (Tartu Ülikooli ajaloo osakonna kodulehekulgu).
- ⁵³ Samas. L 131:177.
- ⁵⁴ Samas. L 158:260.
- ⁵⁵ Samas. L 112p:129.
- ⁵⁶ Samas. L 23:248.
- ⁵⁷ Samas. 162:273.
- ⁵⁸ Samas. L 20p:239.
- ⁵⁹ Samas. L 20p:239.

⁶⁰ Samas. L 154p:246.

⁶¹ Samas. L 142:207.

⁶² Samas. L 8p:196.

⁶³ Samas. L 144p:216.

⁶⁴ Samas. L 35:274.

⁶⁵ Samas. L 22p:246.

⁶⁶ Samas. L 8p:196.

⁶⁷ Aadu Must. Eesti ajalooline onomastika: perekonnanimed 19. sajandil. Trt, 1995.
Elektrooniline publikatsioon (CD-ROM).

RETSENSIOONID JA PUBLIKATSIOONID

UUS RAAMAT KRIMINAALÕIGUSE AJALOOST

Jaan Sootak. Veritasust kriminaalteraapiani. Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost. 2., ümbertöötatud ja täiendatud väljaanne. Tallinn/Tartu: Õigusteabe AS Juura 1998. 269 lk.

Tartu Ülikooli kriminaalõiguse professor Jaan Sootak on seni ainus õigusteaduskonna professor, kes kehtivat õigust käsitlevate õigusdogmaatiliste ainete kõrval loeb ka vastava õigusharu ajalugu. Kriminaalõiguse ajalugu oli aastail 1992–96 õigusteaduskonna õppekavas koguni iseseisev põhiaine (pärast õppekava reformi on see lülitatud kriminaalõiguse üldkursusesse). Käsitletav teos ongi mõeldud selle õppeaine ajaloolise osa õpikuks. Samas näitab juba raamatu maht (269 lk), et tegemist on enama kui pelgalt loenguid toetava õppevahendiga.

Esimese väljaandega¹ võrreldes on raamatu ülesehitust on oluliselt muudetud. Märkimisväärseks lisanduseks on väljavõtted kriminaalõiguse allikatest (osa neist oli varemgi lugejale kättesaadav J. Sootaki koostatud tekstikogumikes²). Ühelt poolt teenivad samas raamatus leiduvad allikakatked autori teksti illustreerimise huve, teisalt võimaldavad need lugejal kohe ka autori väiteid allikate varal kontrollida. Paraku võib siinkohalt teha ka esimese väikese etteheite: toodud näiteid on põhitekstist raske eristada (miks ei ole allikad esitatud nt teistsuguses šriftis). Ent kokkuvõttes tundub vaadeldav redaktsioon õnnestununa.

Uus väljaanne on eelnevaga võrreldes tükk maad süstemaatilisem ja õpikulikum ning on suunatud kindlale sihtgrupile. See muidugi ei tähenda, nagu peaks mittetudengist lugeja raamatust eemale hoidma. Autori ladus kirjutamisviis ei ole süstemaatilisuse ohvriks langenud. Sisulises käsitluses toimunud muutusi on esile kutsunud vahepeal eesti keelde tõlgitud õigusajaloo üldkäsitlused³ ja välismaiste raamatukogude kasutamise kasvanud võimalused. Samas tuleb märkida, et ega mujal maailmaski ole viimastel aastakümnetel kriminaalõiguse ajaloost kuigi palju üldkäsitlusi ilmunud. Saksa vastavaks standardteoseks on ikka veel E. Schmidt'i juba 1947. a ilmunud *Sissejuhatus saksa karistusõiguse ajalukku*⁴ – õigusajaloolaste põhitähelepanu on ligi pool sajandit kuulunud eelkõige eraõiguse ajaloole. Nii pole selles midagi imelikku, et J. Sootak saab oma raamatus viidata enamasti vaid eelmise sajandi lõpupoole ja käesoleva sajandi alguses ilmunud kapitaalsetele kriminaalõiguse ajaloo käsitlustele. Üksikuurimusi on siiski pidevalt publitseeritud ja nende vähest kasutamist võiks autorile küll ette heita.

Territoriaalselt haardelt on raamat üles ehitatud põhimõttel, mida kõige paremini väljendab sama raamatu esimese väljaande üks alapealkiri: *Germaanlaste ja slaavlaste vahel*. Autor annab kõigepealt ülevaate kriminaalõiguse arengust *meie ümber* ja vaatleb siis, kas midagi sellest jõudis ka *meieni* või

oli meil siin kriminaalõiguse vallas midagi hoopis isesugust (enamasti ei olnud). Eestit puudutavate osade puhul annab küll tunda vajalike üldiste õigusajalooliste eeltööde nappus. Viimane osutab õigusajaloolaste endi tegematajätmistele, seda eelkõige *välise* õigusajaloo vallas. Eestlaste varasema kriminaalõiguse kohta aga kirjalikud allikad peaaegu puuduvad ja nii jäävad vastavad osad võrdlemisi nappideks. Mis puudutab germaanlasi, siis neist on autori põhitähelepanu suunatud eelkõige saksa kriminaalõiguse ajaloole. Eesti kriminaalõiguse ajaloos on aga peale sakslaste mõningast rolli mänginud ka taanlased ja rootslased. J. Sootak küll räägib Rootsi kriminaalõigusest, kuid alles seoses 19.–20. sajandi vahetusel esilekerkinud kriminaalteraapilise suunaga. Küllap oleks tähelepanu väärinud ka varasemad Rootsi ja Taani kriminaalõiguslikud allikad, mille mõjutusi Eestis kehtinud õigusele ei tohiks välistada (ehkki seni puuduvad vastavad uurimused, mis seda kinnitaksid). Ka slaavi mõjutuste puhul tuleks silmas pidada, et need ei taandu Eesti puhul ainult Vene õigusele, sest Lõuna-Eesti kuulus 16.–17. sajandil enam kui pool sajandit Poola riigi koosseisu. Tõsi – ka Poola õigusstruktuuri mõjutuste kohta puuduvad seni kasutamiskõlblikud eeltööd ja üksikuuriimused.

Kriminaalõiguse üldistest arengutendentsidest Öhtumaa ajaloos on autor andnud kahtlemata väga hea ülevaate. Esimene peatükk on pühendatud arhailisele õigusele, kus küll puudub tänapäevases mõistes kriminaalõigus, kuid on juba olemas nii kuriteo kui karistuse alg- või eelvormid. Kriminaalõigus kui karistusõigus võib oma olemuselt olla era- või avalik-õiguslik ja sedagi tendentsi võib täheldada juba arhailises õiguses eksisteerivate karistuse algvormide puhul. Sama olukord jätkub rooma õiguses, mida üldjuhul samastatakse peamiselt tsiviilõigusega (sellele on pühendatud raamatu teine peatükk). Ka kolmandas peatükis käsitletaval keskajal on karistusõigus veel suurelt jaolt eraõiguslik. Alles hiliskeskajal ja uusaja alguses võib rääkida tänapäevase, olemuslikult avalik-õigusliku ehk riikliku kriminaalõiguse läbimurdest. Eraldi peatükis vaadeldakse valgustusajastu kriminaalõigust ja valgustusideede mõju sellele. Viimasel peatükis on vaatluse all eelkõige kriminaalõigusteaduse erinevate koolkondade väljakujunemine 19. sajandil ja nende mõju riiklikus kriminaalpoliitikas. Teatud mõttes jätkuna sellele peatükile võib käsitada J. Sootaki 1997. aastal ilmunud raamatut *Kriminaalpoliitika*, kust huviline lugeja võib leida erinevate kriminaalpoliitiliste suundumuste süstemaatilise analüüsi.

Viimased kolm peatükki on vene, eesti ja nõukogude kriminaalõigusest. Neist esimene püüab anda ülevaate vene kriminaalõiguse arengust kõige varasematest teadaolevaist kirjalikest allikatest kuni 19. ja 20. sajandi kodifikatsioonideni. Autori mõneti napile originaaltekstile pakuvad siin tõhusat tuge allikakatked. Samas näib, et vanimaid vene õiguse allikaid oleks siiski võinud käsitleda juba keskaegse ja uusaja alguse kriminaalõiguse kontekstis. Muidu jääb mulje, et kui Euroopa kriminaalõigus oli juba 20. sajandini *ära elatud*, siis venelased alles alustasid oma 11. sajandi Vene Õigusest (*Russkaja Pravda*) ja 15. sajandi kohtukirjadest. Ka seitsmendas peatükis käsitletud eesti kriminaalõiguse ajaloo puhul kipub tekkima kõigepealt sama mulje. Siin on küll põhitähelepanu Eesti Vabariigi (1918–40) kriminaal-

õigusel ja tekstile lisatud allikaväljavõttedki pärinevad sellest ajast. Võrdlemisi väikese mahuga on ka teose viimane peatükk nõukogude kriminaalõigusest. Ometi annab see hea ülevaate selle kujunemisetappidest ja olulisematest allikatest.

Kokkuvõttes võib öelda, et J. Sootaki uue raamatu puhul kriminaalõiguse ajaloost on tegemist tänuväärse panusega nii eestikeelsesse õigusajaloolisse kirjandusse üldse, eriti avaliku õiguse poole pealt, kui ka eesti dogmaatilise õigusteaduse toimimisviisi teaduslikustamisest. Tegelikult on antud raamat veelkordseks üles- kui väljakutseks kõigile õigusajaloolastele. Ühtlasi peaks see raamat oma aine ja käsitlusviisi poolest olema huvitav ning hästi loetav laiemalegi lugejaskonnale.

Toomas Anepaio, Marju Luts

VIITED, KOMMENTAARID

- ¹ Jaan Sootak. Veritasust kriminaalteraapieni. Peatükke kriminaalõiguse ajaloost. Trt, 1994.
- ² Jaan Sootak. Tekste kriminaalõiguse ajaloost. I–II osa. Trt, 1991, 1993.
- ³ Vt nt: Erik Anners. Euroopa õiguse ajalugu. Trt, 1995; Hans Hattenauer. Euroopa õiguse ajalugu.
- ⁴ E. Schmidt. Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege. Göttingen, 1947.

SOOMES ILMUS ÜLEVAADE PROTSESSIÕIGUSE AJALOOST

Heikki Pihlajamäki. Evidence, Crime, and the Legal Profession. The Emergence of Free Evaluation of the Evidence in the Finnish Nineteenth-Century Criminal Procedure. (Serien I: Rättshistoriskt bibliotek. 54). Lund: Nerenius & Santérus Förlag AB, 1997. 284 S.

Soome õigusajaloo teadus on olnud oma põhiolemuselt ikka tugevalt rahvuslik-traditsionalistlik. Eesti lugeja sai esmakordselt selle tasemest ülevaate naabermaa kolleegide 1991. a avaldatud kollektiivset tööst, mis eesti keeles ilmus pealkirja all *Soome õigusajaloo põhijooned* (1993).¹ Selles jõudis eesti lugejani ka Heikki Pihlajamäki ülevaade Soome kriminaalõiguse ajaloost 20. sajandil.²

Käesoleval ajal on meie naabermaa õigusajaloo teaduses on aimatavad uute suundade alged. Selle põhjuseks on Soome õigusajaloolaste viimastel aastakümnetel tihe koostöö Lääne-Euroopa (aga ka Ladina-Ameerika) kolleegidega. Helsingi Ülikooli õigusajaloo õppejõud *dr jur* H. Pihlajamäki³ vaadeldav monograafia protsessiõiguse ajaloost (mis põhineb tema Helsingi ülikoolis 15. juunil 1996. a kaitsitud doktoriväitekirjal⁴) on selle protsessi ilmekaks näiteks. Noore uurija töö ilmus Skandinaavia õigusajaloo uurimist toetava Olini fondi sarja *Õigusajaloo raamatukogu (Rättshistoriskt bibliotek)* 54. köitena.

Monograafias on vaatluse alla võetud üks õigusemõistmise moderniseerumise olulistest ilmingutest – üleminek kohtutes pikka aega domineerinud formaalselt tõendamisteorialt tõendite vabale hindamisele. Ehkki

Pihlajamäki eesmärgiks oli kirjutada Soome ajaloost, on ta püüdnud samal ajal tabada Euroopa konteksti. Tahaks uskuda, et kunagi tuleb Soome (ja ka meie) õigusajaloolastele aeg, kus 19. sajandi kohta käivaid uurimusi ei pea enam sisse juhatama mitu sajandit ettepoole ulatuvate üldiste ülevaadetega, kuid täna on see uurimistöö üldist seisu arvestades probleemi üldise fooni mõistmiseks hädavajalik.

Töö esimeses osas (1.–4. ptk) kirjeldab autor formaalse tõendamisteooria (*statutory theory of proof, gesetzliche Beweisstheorie*) olemust ning annab selle suuna olulisematest arengutest Euroopas, keskendudes eelkõige mandri-Euroopa – Prantsusmaa ja Saksamaa näidetele, jättes kõrvale Inglismaa. Viimast asjaolu pidas prof John H. Langbeini (USA) dissertatsiooni kaitsmisel töö puuduseks. Ka Rootsit ja Soomet ei puudutata, kuna formaalne tõendamisteooria polnud enne 17. sajandit siinsetesse kohtutesse veel jõudnud. Ülevaate koostamisel on autor tuginenud väga erinevate enam või vähem tuntud erialateadlaste erinevatest aspektidest lähtuvad ja erinevate piirkondade kohta kirjutatud uurimused (R. C. Caenegem, P. Fiorelli, S. Kuttner, J. H. Langbein, J.-H. Lévy, B. Schnapper jt) töödele, sest kogu Euroopat haarav üldistav ülevaade protsessiõiguse ajaloost tänaseni puudub.

Teine osa (5. ja 6. ptk) käsitleb formaalse tõendamisteooria retseptiooni Rootsis (ja kuni 1809. aastani selle koosseisu kuulunud Soomes). Võrreldes muu Euroopaga jõudis see teooria siia suhteliselt hilja – alles 17. sajandil – ning saavutas oma kõrgpunkti 1734. aasta seadustikus, jäädes seejärel formaalselt kehtima enam kui kaheks sajandiks ja ulatudes seadusandliku sättena käesoleva sajandi keskpaigani (1948). Rootsi protsessiõiguse ajaloo käsitlemisel olid autorile toeks prof Göran Ingeri monograafiad (1976, 1994).⁵

Eraldi uurimist vajab veel see, millal toimus üleminek tõendite vabale hindamisele (*free evaluation of evidence, freie Beweiswürdigung*) kohtupraktikas. Monograafia autorit huvitas eriti professionaalsete juristide roll õigusemõistmise moderniseerumisel. 19. sajandi Soome oli Vene impeeriumi provints, kus kehtis jätkuvalt rootsi seadusandlus. Mõneti on uurimissituatsioon sarnane Eesti omale – ka meie territoorium kuulus Vene impeeriumi koosseisu ning siin kehtis samas Balti erikord. Nagu meil, nii peaks ka Soomes kerkima küsimus, kas saab kirjutada kohalikku ajalugu ilma Vene impeeriumi (nii keskuse kui ääremaade) arenguid arvestamata? Tuleb tunnistada, et viimane tasand vaadeldavas monograafias praktiliselt puudub.

Monograafia kolmas osa (7.–10. ptk) on pühendatud tõendite vaba hindamise teadusliku teooria ajaloole. Autor annab võrdleva ülevaate uue tõendamisteooria levikust 19. sajandi Prantsusmaal, Saksamaal ja Rootsis. Eraldi peatükk (11.) on pühendatud selle teooria ilmumisele soome juriidilisse kirjandusse. Autor leiab, et esimesed selged märgid uue teooria retseptioonist ilmnevad teaduskirjanduses alles 1890. aastatel avaldatud Rabbe Axel Wrede töedes.⁶ Arvustajal tekkib taas kiuslik küsimus – kas Helsingi Imperaatorliku Aleksandri Ülikooli õigusteaduskonda tõesti ei jõudnud Vene impeeriumi teiste ülikoolide mõjutused? See tundub uskumatu. Seda enam, et Helsingi ülikooli raamatukogu on tänaseni kuulunud oma *Rossica* koguga, mis on komplekteeritud aastatel 1828–1917 kõigest Vene impeeriu-

mis ilmunud trükistest saadud sundeksemplaridest.

Autor näitab ilmekalt soome õigusteadlaste sidemete tihenemist Lääne-Euroopa õigusteadusega ja eriti (arvestades ühist seadusandlus- ja teoreetilise kirjanduse paralleelset arengut) endise emamaa Rootsiga. Kuid ka *impeeriumitasand* vajab arvestamist.

Teose neljas osa (12. ja 13. ptk) on kogu uurimuse kõige originaalsem ja huvitavam. Selle kirjutamiseks on autor läbi töötanud Soome 19. sajandi kõrgeima kohtuinstantsi – Senati juriidilise osakonna (*Senaatin oikeusosaston*) arhivaalid aastatest 1820–1900. Tuginedes eelnimetatud soliidsele allikalisele baasile näitab autor, et Soome kohtupraktikas toimus üleminek tõendite vabale hindamisele juba 1850.–60. aastatel, seega märksa varem kui leidis aset selle printsiibi võidukäik seadusandluses või õigusteaduslikus kirjanduses.

Töö viiendas osas (14.–16. ptk) analüüsib Pihlajamäki tõendamisteoorias toimunud murrangu seoseid kriminaalõiguse reformi ning Soome professionaalse juristkonna tekkimisega.

H. Pihlajamäki ingliskeelset monograafiat lugedes tekkis veel üks üldisem küsimus – kes ikkagi on teose adressaadiks? Inglisekeelne monograafia (kui see on ilmunud näiteks Harvardis, Yale'is, Oxfordis, Cambridge'is jne) omab väga kindlat lugejaskonda ja põhineb alati ka teatud kindlal teaduslike tekstide kirjutamise traditsioonil. Vaadeldav uurimus on kirjutatud Helsingis ja jääb mulje, et see on adresseeritud siiski Soome (ehk ka Skandinaavia) lugejale, autorit on kammitsenud Helsingi ülikooli õigusteaduskonna doktoriväitekirjade traditsioon (mis seni olnud selgelt vaid Soome auditooriumile suunatud). Arvustaja ei tõstata seda probleemi mitte kolleegi tööst puuduste otsimise kontekstis – pigem on oluline varakult osundada probleemidele, mis ka meie ajaloolastel kohalikus traditsioonis kirjutatud teadustööde tõlke kaudu üle keelebarjääride upitamisel võivad ette tulla.

H. Pihlajamäki suunamisel antud valdkonna juurde oli oluline vanemate kolleegide töödel: prof Heikki Ylikangase raamatul *Puukkojunkkarieitten esiinmarssi* (1976),⁷ mis püstitas probleemi (kuid ei andnud veel vastust) ja P. Letto-Vanamo uurimustel varasemast protsessiajaloost Soomes (kuni Gustav I valitsusajani).⁸ Viimase töödest olid teedrajavad ka uuema aja käsitlused, milles tõstatati vajadus uurida ka nn Soome europiseerumist.⁹ Sel foonil oli loomulikult ka juristide üldise professionaliseerumise ja õigusteaduse emantsipeerumise¹⁰ jälgimine väga oluline. Eelöeldust tingituna paigutub H. Pihlajamäki töö Soome uuemas õigusajaloo historiograafias väga kindlalt oma kohale – õigussüsteemi (kohtusüsteemi) moderniseerumise uurimuste seeriasse, mida *dr jur* Pia Letto-Vanamo tutvustas üheksakümnendate aastate alguses Saksamaal pealkirja all: *Vom archaischen Gerichtsverfahren zum staatlichen Prozess*.¹¹ Soome kolleegid on juba aastaid uurinud just kohtuprotsessi(õigust), kui üht olulist indikaatorit ühiskonna moderniseerumisel.

Tänu 1991. a alanud tihedale koostööle Soome õigusajaloolastega oleme olnud aastaid informeeritud kolleegide tegemistest. Tingituna poolsajandi pikkusest pausist meie ajaloo süstemaatilisel uurimisel astuvad põhjanaabrid tänagi mitu pikka sammu meist eespool. Ilma tavalise naabritele omase

kadeduseta tahaksin tehtud kiita ja loota, et juba lähemas tulevikus saavad arhiivide riulistele kogunenud tuhanded kohtutoimikud ka Eesti õigusajaloolaste uurimisobjektiks.

Peeter Järvelaid

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Soome õigusajaloo põhijooned. Koostaja Pia Letto-Vanamo. Tartu: Fontes Iuris, 1993.
- ² Heikki Pihlajamäki. XX sajandi kriminaalõigus. Klassikalisest kriminaalõigusest uusklassikaliseni. // Soome õigusajaloo põhijooned. Koostaja Pia Letto-Vanamo. Tartu: Fontes Iuris, 1993. Lk 275–292.
- ³ Heikki Pihlajamäki (sünd. 1961, Lammis). Õppis Helsingi ülikooli õigusteaduskonnas 1982–87. Litsentsiaat (1991). Olnud stipendiaadiks ka välismaal: Argentiinas (1992) ja lühemat aega Saksamaal (Frankfurt am Main, MPI). *Dr jur* (1996).
- ⁴ Väitekirj, mis valmis Helsingi Ülikooli õigusteaduskonnas dots *dr jur* Pia Letto-Vanamo juhendamisel leidis 15. juuni 1996. a toimunud promotsoonil oponentide poolt kiitva hinnangu. Oponentide prof John H. Langbeini (Yale University, USA) ja prof Kevät Nousiainen (Turu/Helsinki) arvamused on tänaseks juba ilmunud ka ajakirjas *Lakimies*. 1997. 3. S. 481–495.
- ⁵ G. Inger. Das Geständnis in der schwedischen Prozessrechtsgeschichte. I. Bis zur Gründung des Svea Hofgerichts 1614. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 1976; G. Inger. Erkännandet i svensk processrätthistoria. II. 1614–1948. Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 1994.
- ⁶ R. A. Wrede. Grunddragen af bevisrätten enligt gällande lag. Helsinki: Söderström & Co, 1894.
- ⁷ Heikki Ylikangas. Puukkokunkareitten esiinmarssi. Väkivaltariikollisuus Erelä-Pohjanmaalla 1790–1825. Helsinki: Otava, 1976.
- ⁸ Vt Pia Letto-Vanamo. Käräjäyhteisön oikeus. Oikeudenkäyttö Ruotsi-Suomessa ennen valtiollisen riidanratkaisun vakiintumista. Helsinki: Yliopistopaino, 1995.
- ⁹ Vt Pia Letto-Vanamo, Ditlev Tamm. Eurooppa ja oikeus – oikeushistoria ja oikeuden eurooppalaistaminen. // Oikeus. 1994. S. 233–244; Pia Letto-Vanamo. Oikeuden Eurooppa. Luentoja oikeushistoriasta. Helsinki, 1995.
- ¹⁰ Vt Heikki Pihlajamäki, Anu Pylkkänen. Suomalainen oikeustiede eurooppalaisessa traditiossa. Luentoja oikeustieteen historiasta. Helsinki, 1996.
- ¹¹ Pia Letto-Vanamo. Vom archaischen Gerichtsverfahren zum staatlichen Prozess. Bericht über zwei finnische Forschungsprojekte. // Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie. Hrsg. Heinz Mohnhaupt, Dieter Simon. Frankfurt am Main, 1993. Bd. 2. S. 97–130.

UUT ÕIGUSAJALOOLIST KIRJANDUST SAKSAMAALT

HANS SCHLOSSERI ERAÕIGUSE AJALOO ÕPIK

Hans Schlosser. Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte. 8., völlig neubearbeitete und erweiterte Auflage. Heidelberg: C. F. Müller Verlag, 1996. 285 S; Bürgerliches Gesetzbuch 1896–1996. Ringvorlesung aus Anlass des hundertjährigen Jubiläums der Verkündung des Gesetzes sowie des Fünfundzwanzigjährigen Bestehens der Juristischen Fakultät der Universität Augsburg. /Hrsg. von Hans Schlosser. Heidelberg: C.F. Müller Verlag, 1997. 237 S. (Augsburger Rechtsstudien, Bd. 27).

Kui otsida Saksa õigusajaloost tõeliselt suuri murrangudaatumeid, siis kuuluvad nende hulka kindlasti 24. august 1896 ja 1. jaanuar 1900 – Saksa tsiviilseadustiku (*Bürgerliches Gesetzbuch*, BGB) vastuvõtmise ja jõustamise päev. Neid päevi võib lugeda murranguteks mitte ainult eraõiguse ajaloos, vaid kogu jurisprudentsi ja õigusteaduse ajaloos tervikuna. Augsburgi ülikooli õigusajaloo professor Hans Schlosser, kes on just tänu oma eraõiguse ajaloo õpikule kujunenud viimastel aastakümnetel üheks kõige tunnustatumaks eraõiguse ajaloo tutvustajaks saksakeelses maailmas üldse, ei saanud muidugi BGB 100 aastapäevast vaikides mööda minna.¹ Koostöös kolleegidega Augsburgi ülikoolist püüti vastava loengutsükliliga mõtestada Saksa tsiviilseadustiku pikaealisuse fenomeni. Nii kehtiva õiguse spetsialistidel kui ka õigusajaloolastel pole tänaseni lihtne seletada, mis on ikkagi andnud sellele seadusele nii pika eluea. BGB puhul on toiminud isegi omamoodi paradoks, sest normatiivakt, mis pidi nagu vähendama õigusajaloolaste rolli eraõiguses, on nüüdseks juba ise nii pika ajalooga, et vaid selle akti enda kehtimise ajal tekkinud ajaloolise ladestuse mõistmiseks vajavad kehtiva õiguse spetsialistid juba pikemat aega jälle õigusajaloolaste abi. Kui me tahame leida mingit paralleeli Eesti õigusajaloos, siis on meilgi olemas BGB vastuvõtmisega võrreldavaid tähtpäevi. Eraõiguse valdkonnas on meie ajaloos selleks daatumiks Balti eraseaduse kehtestamine 1864 ja jõustamine 1865. See on ka momendil ainuke daatum, millega me seisame eraõiguse ajalugudes sees. Prof Hans Schlosser kirjutab oma *Grundzüge der Neueren Privatrechtsgeschichte* (1996) et, prof F. G. von Bunge (1802–97), kes sarnaselt J. C. Bluntschliga (1808–81) töötas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangude kehtinud eraõiguse ajalooliselt (ajaloolise koolkonna vaimus) läbi ja formuleeris Balti eraseaduse teksti, mis kehtis Lätis kuni 1937 ja Eestis kuni 1945 (lk 144).

Professor H. Schlosseri eraõiguse ajaloo õpik on tänaseks juba tõlgitud hispaania (1980) ja jaapani keelde (1993). Ehk tuleks ta tõlkida meie ajaloolaste ja eelkõige juristide ajaloolise silmaringi avardamiseks ka eesti keelde? Seda enam, et õpik on alates selle viimasest (8. väljaandest, 1996) aja nõudel tõsiselt avardanud oma üldistuse taset, püüdes enam rõhku panna Öhtumaa ühtsuse algete mõtestamisele ja samas haarata võimalikult ammendavalt ka Euroopa geograafilist õigusruumi.

RAAMAT SAKSA ÕIGUSTEORIA AJALOOST

Annette Brockmöller. *Die Entstehung der Rechtstheorie im 19. Jahrhundert in Deutschland*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1997. 297 S. (Studien zur Rechtsphilosophie und Rechtstheorie, Bd. 14).

Sajandilõpu lähenemine ahvatleb paljude erialade inimesi kokkuvõteteid tegema. See tähendab seda, et õigusajalooliste teemade juurde tulevad paratamatult ka teiste valdkondade uurijad. Nii on prof R. Dreieri juhendamisel Göttingeni ülikooli õigusfilosoofia õppetoolis valminud A. Brockmölleri doktoritöö (kaitstud 1996) eelkõige õigusfilosoofide pilk oma noorema naabereriala sünniloole. A. Brockmöller märgib, et õigusteooria selge eraldumine õigusfilosoofiast saab Saksa teaduses alguse alles 20. sajandil. Selles viimases faasis olid oluliseks roetuseks 1907. a asutatud ajakirja *Öigus- ja majandusajaloo arhiiv* (*Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*) suunitlus, mis viis 1926. a *Rahvusvahelise õigusteooria ajakirja* (*Internationale Zeitschrift für Theorie des Rechts*) asutamiseni. Kui me tahame selle 20. sajandi teaduse iseseisva tee alguse märgiks mingit tuntud õigusteadlase nime, siis seisab A. Brockmölleri arvates õigusteooria iseseisvumise juures 20. sajandil kindlasti Hans Kelsen (lk 277), mees kelle õpetus mõjutas väga tugevalt ka kahe Maailmasõja vahelise perioodi Eesti õiguslikku mõtet (A.-T. Kliimann, tema mõttekaaslased ja õpilased). Kuid igal teadusharul on kindlasti oma eelugu ja sellele eelloole (mis kestis praktiliselt kogu 19. sajandi) ongi pühendatud vaadeldav monograafia. Eesti teadusajaloo jaoks on eriti põnevad selle monograafia viimases osas käsitletud endise Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõu, hilisema Bonni ülikooli professori Karl Bergbohmi (1849–1927)² roll õigusteooria kui teadusharu emantsipatsioonis õigusfilosoofiast (lk 256–272). Siin on nii K. Bergbohmi kui veelgi enam H. Kelsenil oluline osa, et tänase päevani on see teadusharu säilitanud väga tiheda seose õiguspositivismiga (H. Kelsen ise nimetas oma õigusõpetust *õiguspositivismi teooriaks* (*die Theorie des Rechtspositivismus*) (lk 272). A. Brockmölleri monograafia (mida on nõustanud ka prof. R. Alexy ja O. Behrens) võiks olla meie õigusteoreetilise mõtte uurijatele üheks näidiseks, kuidas ajalooliselt käsitleda 19. sajandi õigusteaduse mõtet. Samas on ta ka meie üha enam rahvusvahelisemaks muutuvast õigusteaduses kindlasti üheks heaks näiteks, millistele kriteeriumidele peaks üks õigusteoreetilise mõtte ajaloo alaline doktoritöö vastama. See on tegemist igati õpetliku raamatuga. Ajaloolastel (eriti teadusloolastel), kes tegelevad eriti 19. sajandi ajaloo, tasuks lugeda seda tööd mõistmaks ka ajalooteaduses toimunud diferentseerumise sügavamaid tagapõhju.

Peeter Järveldaid

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Vt Hans Schlosser. *Zivilrecht 100 Jahre? Das janusköpfige Bürgerliche Gesetzbuch*. (lk 5–33).
- ² Karl Bergbohmi õigusfilosoofia uurimisele on ka varem pühendatud väitekirju, näiteks R. Kass. *Karl Bergbohms Kritik der Naturrechtslehre des ausgehenden 19. Jahrhunderts* (Kiel, 1972). Vt: Peeter Järveldaid. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda (III). // *Eesti Jurist*. 1992. 3/4. Lk 245.

KROONIKA

ÕIGUSAJALOOLASTE TEADUSELUST SAKSAMAAL

42. SAKSA AJALOOPÄEVAD (*DEUTSCHER HISTORIKERTAG*) FRANKFURTIS MAINI ÄÄRES.¹

8.–11. septembril 1998. a olid oma kongressil (*Deutscher Historikertag*) koos Saksamaa ajaloolased ja ajalooõpetajad. Iga kahe aasta järel toimuvaid ajaloolaste päevi korraldavad kaks sösarkutseühingut: ajaloolaste ühing (esimees prof Johannes Fried) ja ajalooõpetajate ühing (esimees Rolf Ballof), kelle kutsel oli seekord Frankfurti oodatud enam kui 4000 ajaloolast ja ajalooõpetajat.² Sellise arvu ajaloolaste kogunemisel on tegelikult üldsuse jaoks suur mõjujõud. Paistab, et seetõttu oodati ajaloolaste suurokogu ka Frankfurdis ja püüti oma linna ajalugu (ka 1848. a eelkonstitutsiooni sünni ümmargust aastapäeva) konverentsist osavõtjatele võimalikult hästi tutvustada. Ajaloolaste ja ajalooõpetajate ühiskonverentsid on järgimist vääriv ettevõtmine, kuid Saksamaa mõõdukas (ajaloolaste ja ajalooõpetajate arv) muudavad sellise ürituse osalejate jaoks raskesti hoomatavaks.

Saksa ajaloolaste päevadel pakutav hõlmas kronoloogilised raamid ulatusid vanimast ajaloost kuni tänase päevani. Väga raske on välja tuua ajaloolaste päeva juhtivat ideed. Allakirjutanule arvates võiks selleks sobida avapäeval professor Friedi sõnavõtus kõlanud (ja paljusid kuulajaid šokeerinud) üleskutse ajaloolaste enesepuhastumisele. Ta rõhutas, et on vaja veelkord teaduslikult vaadata üle professionaalsete ajaloolaste (nende hulgas ka 20. sajandi tuntumate ajalooeaduse korüfeede-klassikute) seotus natsistliku režimiga. Kui vanemate ajalooperioodide puhul valitseb üldiselt teatud *teaduslik rahu*, siis meie sajand ja eriti Teise Maailmasõja periood paistab Saksa ajalooeaduse jaoks olevat ikka veel lõpuni läbivaidlemata teema. Ka professionaalsete ajaloolaste reageeringud on kohati äärmiselt valulikul. Nimetatud probleemiga haakus väga hästi sektsioon

ajaloolased kui kohtunikud ja kohtunikud kui ajaloolased.

20. sajandi lõpus on taas kujunenud olukord, kus ajaloolase professionaalset oskusi tahetakse erinevate poliitiliste jõudude poolt ära kasutada, sest ajalooline argument võib muutuda väga tugevalt relvaks. Sektsioon, mida kandsid suures osas noorema põlvkonna ajaloolased Dirk van Laak (Jena), Norbert Frei (Bochum), Irmitrud Wojak (Frankfurt am Main), Dieter Gosewinkel (Berlin) ja Raphael Gross (Bochum) esindasid ka oma diskussioonitüübilt täiesti uut, enam rahvusvahelise tagapõhjaga Saksa ajaloolaste põlvkonda. Koos sektsiooni tööd kommenteerinud õigusajaloolase prof M. Stolleisiga suudeti kuulajatele päris hästi selgitada neid ohtusid ja probleeme, mida võib kätkeada endas ajaloolaste ambitsioon olla kohtunik. Ajaloolane

peab jääma teadlaseks ja mitte mingil juhul püüdma olla kohtunik. Samas ei tohi ta taganeda oma eetilistest tõekspidamistest. Sektsioonis peetud ettekanded selgitasid veenvalt, kuidas 20. sajandi üldsuse jaoks suurt poliitilist tähendust omanud protsessid said alguse tegelikult professionaalsete ajaloolaste poolt tehtud arhiivileidudest. Näidati ka seda, kuidas natsistlike kurjategijate üle peetud kohtuprotsessides tegid professionaalsed ajaloolased riikliku süüdistaja tellimisel ekspertidena ära väga suure arhiivimaterjalidel põhineva uurimistöö, sest juristid (kohtunikud) polnud oma ettevalmistuse tõttu võimelised seda tegema.

Ajaloolase kui eksperdi roll on loonud Saksa ühiskonnas omamoodi pildi ajaloolasest kui professionist, keda teatud poliitilistes ringkondades kui mitte ei kardeta, siis vähemalt ka suhtutakse arvestatava respektiga. Ehk on selle fenomeniga seletatav ka asjaolu, et selle aastatuhande lõpus on Saksamaal ajaloolaste tegemisi väga tähelepanelikult hakanud jälgima ka juhtivad poliitikud. Korraldajate sõnul polnud veel kunagi varem taolise konverentsi töös osalenud sellisel hulgal tipp-poliitikuid – Frankfurtis esines avaettekande Saksamaa Konstitutsioonikohtu president prof Jutta Limbach ja konverentsi lõpetamisel esines Poola Vabariigi välisminister prof Bronislaw Geremek. 43. Saksa Ajaloolaste Päevad toimuvad aastal 2000 Aachenis.

32. SAKSA ÕIGUSAJALOOLASTE SUURKOGU REGENSBURGIS

20.–24. septembrini 1998. a toimus Regensburgis 32. korda Saksa õigusajaloolaste suurkogu (*Rechtshistorikertag*), mis tõi üheks töönädalaks kokku enam kui kolmsada kolleegi. Kohtuti vanade kolleegidega, tutvustada laiemale ringile kahe viimase aasta töötulemusi ja kavandati uusi töösuundi. Regensburgi õigusajaloolased olid juba korduvalt taotlenud võimalust korraldada selles ajaloolises linnas õigusajaloolaste suurkogu; Regensburgi ülikooli õigusajaloo professorid H.-J. Becker, D. Schwab ja R. Zimmermann olid teinud konverentsi igakülgeks õnnestumiseks tähelepanuväärselt põhjalikku ettevalmistustööd. Lisaks plenaaristungile (J. Traeger, K. Nehlesen von Stryk, R. H. Helmholz), toimus töö kuues sektsioonis: bütsantiniistika (juhataja J. H. A. Lokin, B. H. Stolte), loomuõiguse 18.–19. sajandi ajaloo (juh. D. Klippel), võrdleva õiguse ja õigusajaloo seoste (juh. M. Reimann), kirikuõiguse ajaloo (M. Heckel), lähiajaloo- (juh. J. Rückert) ning kriminaalõiguse ajaloo sektsioonis (juh. D. Willoweit). Konverentsi viimasel tööpäeval otsustas üldkoosolek, et aastal 2000 toimuv 33. kokkutulek toimub Jenas.

ÕIGUSAJALOOLASTE JÄRELKASVU ETTEVALMISTAMISEST SAKSAMAAL

Saksamaa õigusajaloo teadusel on oma aukartustäratav ajalugu ja rahuldust pakkuv tänapäev, kuid ka siin ollakse viimastel aastatel üha enam mures teadusharu tuleviku suhtes. Üheks lahenduseks peetakse võimalikult laia koostööd õigusajaloolaste noore põlvkonna kasvatamisel. Erinevate Saksamaa ülikoolide hulgas paistab silma uute võimaluste otsimisel Frankfurdi ülikool, mis tihedas koostöös samas linnas asuva juhtiva – Max Plancki

Instituudiga (*Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte*) – on suutnud viimase kümne aasta jooksul tagada head töövõimalused ja juhendamise doktorantuuris (*Graduiertenkolleg*) üheaegselt ligi 10–20 noorele teadlasele.³ Sellega on noorte juristidele ja ajaloolastele nii Saksamaalt kui välismaalt garanteeritud kaheaastaseks õppeperioodiks nii tööruumid kui juhendamine. Viimase kümne aasta jooksul on kirjutanud siin oma väitekirju Saksa teadlaste juhendamisel noored teaduspeürgijad Jaapanist, Itaaliast, Brasiiliast ja Austriast. Doktorantuur on andnud võimaluse ka juhendajate koondamiseks ühise eesmärgi nimel. Kohapealsete juhendajatena on tegutsenud H. P. Benöhr (kuni märts 1996) ja tegutsuvad ka täna professorid B. Diestelkamp, G. Dilcher, R. Ogorek (alates 1994), J. Rückert (alates 1993) ja M. Stolleis. Doktorantuur võimaldab pidevalt kutsuda külalislektoreid ja korraldada väga erinevaid õppevorme, mis üksikjuhendamisel on sageli raskestatud. Doktorantuuri esimese kümne aastaga on saavutatud Saksamaa keskmisest tunduvalt kõrgem väitekirjade kaitsmise protsent ja paljud siin kirjutatud väitekirjad on erinevates ülikoolides kaitsmisel hinnatud kõrgeima hindega (*summa cum laude*). Kuusteist väitekirja on ilmunud monograafiana. Kuus doktorantuuri lõpetanud on lõpetamas oma habilitatsioonitööd, seega võivad nad peagi loota professorikarjäärile Saksamaa või mõne teise riigi ülikoolides.

Ka Eesti ajaloolastele ja õigusajaloolastele on avatud tee oma doktori-töö Frankfurtis väga soodsates ja majanduslikest muredest vabades tingimustes valmis kirjutada. Seda muidugi eeldusel, et kodus on korralik ettevalmistustöö juba tehtud. Stipendiumile kandideerimiseks tuleb saata oma elulugu ja kavandatava uurimistöö põhjalik projekt Frankfurti professor Joachim Rückerti nimele (J.W.Goethe-Universität, Postfach 111932. D-60054 Frankfurt am Main. BR Deutschland).

Peeter Järvelaid

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ Intentionen-Wirklichkeiten. 42. Deutscher Historikertag, Frankfurt am Main 8.–11. September 1998. 135 S; Intentionen-Wirklichkeiten. Skriptheft I: Epochenübergreifend. Alte Geschichte. Mittelalter. 79 S; Intentionen-Wirklichkeiten. Skriptenheft II. Frühe Neuzeit. 19. und 20. Jahrhundert. 77 S; Intentionen - Wirklichkeiten. Skriptenheft III. Zeitgeschichte. 79 S; Intentionen-Wirklichkeiten. Skriptenheft IV. Osteuropäische Geschichte. Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Geschichtsdidaktik. Junge Historiker stellen sich vor. Sektion des Geschichtslehrerverbandes. 74 S. Vt ka: Geschichte ohne Zeigefinger [http://univie.wibi.apa.at/scripts/depot/swc/19980903DBI128.txt]
- ² Käesolevas ülevaates peatatakse eelkõige õigusajaloo sektsioonis käsitletud. Mõningase ülevaate kompuutriseeritud ajaloo sektsioonis käsitletust võib saada Interneti vahendusel: Arbeitsgemeinschaft Geschichte und EDV e.V. [http://www.uni-regensburg.de/Fakultaeten/phil_Fak_III/Geschichte/ Alte_G/dozenten/schaefer/age/inhalt.htm]. December 1998.
- ³ Joachim Rückert. Das Graduiertenkolleg "Europäische mittelalterliche Rechtsgeschichte, neuzeitliche Rechtsgeschichte und juristische Zeitgeschichte" an der Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 1997. Bd. 114. S. 697–701.

SUMMARIES

The current number of the "Historical Journal" is dedicated to the problems of Estonian legal history. The composition was initiated by Professor Peeter Järveldaid and this number is subsidized by the Estonian Foundation of Science.

ON THE BOUNDARY LINE OF WORLDS

ESTONIAN LEGAL HISTORY ON THE BOUNDARY LINE OF GERMAN AND RUSSIAN CULTURAL SPACES: THE STATE OF RESEARCH AND PERSPECTIVES.

Toomas Anepaio

The historical peculiarity of Estonia, locating on the borderland of two – German and Russian – legal orders, determines also the nature of its research. The survey specifies more important changes in the legal order of the Estonian area during the last two centuries and their reflection in the legal-historical literature. The 1866 parish reform which separated the administration of justice of first instance for the country folk from the local self-government, increasing the latter's competence, is dealt with more closely. Likewise, the focus is on the modern legal reform of the second half of the 19th c. (in history literature *court reform* to date), in the course of which a paradigmatic change took place in the development of justice in effect in Estonia – a clear-cut distinction between the functions of legal institutions and administration institutions. The process of professionalizing of legal institutions is dealt with (the earlier class judicial system did not assume the judges to have a specialized legal education). The questions of professional literature, the development of educational establishments and judicial information system, the scientific elaboration of the Baltic provincial law (works by F.G. Bunge and C. Erdmann et al.) are observed.

A special problem is the one-sidedness of reflecting local legal reforms in the hitherto research. In the international legal-historical literature either the German or Russian legal-historical context and traditions are the point of departure, the synthesis of the two which happened in the Baltic countries, is not comprehended. On the other hand, the works of Estonian researchers have been criticized for the presentation of actual historical-vertical cultural dialogue: either Estonian legal history or, opposed to it, the legal history of the Baltic Germans as oppressors is dealt with.

THE CENTURY OF BUNGE AND A CENTURY WITHOUT BUNGE

Peeter Järvelaid

Having started the outline in *Kleio* (1997, No 4), Professor Peeter Järvelaid continues observing the lifework of one of the best-known 19th century Baltic lawyer and jurist, the codifier of the Baltic provincial law, an outstanding archaeographer and lecturer Friedrich Georg von Bunge (1802–1897). In the previous part a survey was given about Bunge's childhood and youth in Kiev and his road to education in Tartu. As a lecturer, Bunge started at Tartu University in 1822 – he was a lecturer of the Russian language, from 1823 he began his career in the Law Faculty, delivering lectures on the private law of Livonia. He excelled as an efficient and productive lecturer, his courses of lectures presently appeared as study aids and thus there was no need to deliver the lectures over again. In 1831 Bunge became a professor of the Baltic provincial law. Bunge's further career was favored by several coincidences of brilliant preconditions. It was the period when, initiated by Count Speranski, a magnificent codification of the laws of the Russian Empire had started. It was to include also the Baltic provinces. Thus all Bunge's makings found an excellent employment: owing to his position (a professor of provincial laws) he was the most suitable person for codifying the Baltic provincial laws. Besides, his personal virtues (a talented lawyer with a special gift for the codifying work) and the specifics of his previous training (mastering Russian besides German, an excellent knowledge of the sources of the Baltic legal history and experiences in researching and publishing them) contributed to the work. As a member of this board, Bunge could fully use his faculties whereby his immediate contact with the legislation of the empire considerably enriched his work as a lecturer. Bunge was elected the dean of the Law Faculty for three times. After Speranski's death in 1839 Bunge's positions weakened and as a consequence of intrigues he was removed from the professorship of Tartu University in 1842. In the years of 1842–1856 Bunge was a member of the municipality of Tallinn, working as a town syndicus, an alderman of justice and a president of the town consistory. This was the period when he became well-known by bringing into order the archives of the Tallinn town hall, by writing the history of the Baltic provincial legal history and, last not least, by beginning publishing the archives of Livonia, Estonia and Courland which granted him an everlasting fame among historians. In the years of 1856–1865 Bunge worked in St.Petersburg in the second department of the personal chancellery of the Emperor, dealing with the preparation of the Baltic Civil Code. After the enactment of the law and in the changed political situation (the attempts of unification and the assimilation of the Baltic provincial law by the central government), Bunge's career in St.Petersburg was terminated.

Throughout his whole career as a lawyer and researcher Bunge excelled as an outstanding organizer and people holding the same views surrounded him. He was a productive scientist whose works are in active scientific turnout to date (being one of the most often cited authors by Estonian historians).

ALEKSANDER MAGNUS FROMHOLD VON REUTZ – PROFESSOR OF RUSSIAN LAW AT TARTU UNIVERSITY AND A LIVONIAN NOBLEMAN

Lea Leppik, Peeter Järvelaid

The authors continue publishing a series of articles about wellknown school of legal historians of Tartu (see about it: Rector Ewers – Kleio. 1996. 3; The Century of Bunge and a Century Without Bunge – Kleio, 1997.4 and in the present number; The School of Russian Legal History in Tartu and Professor Neumann – Kleio, 1997.4; Steinbrücke. 1998.1).

A.M.F. v. Reutz (1799–1862) was a student of Professor Neumann and Professor Ewers. Unlike his predecessors of foreign origin, he came from a local noble family and, as a result of this, his contacts with local provinces were closer. He started to deliver lectures at Tartu University in 1821, went to Germany in 1823, defended his PhD dissertation *A Historical Development of Russian Pupillary Law* and in 1825 became a professor extraordinary of Russian Law at TU, in 1830 he was a professor in ordinary. In 1829 Reutz published a comprehensive work *On a Historical Development of Russian Law* which reflected also Neumann's role as his teacher. Translated in 1837 by Professor F. Moroschkin of Moscow University, it became an official handbook for Russian universities for two decades and greatly contributed to the formation of the historical-legal school in Russia (Solovjov, Kavelin, and Chicherin).

In 1830, as a consequence of a serious pharyngeal disease, Reutz lost his voice. His convalescence travel continued along the coast of Dalmatia and was intertwined with the research into legal sources of the southern Slavic countries, resulting in a series of articles and a summarizing book on the legal history of Dalmatian coastal cities (translated into Russian in 1845). This work has been considered the best treatment of the theme in the 19th century and, as such, recorded Reutz's name into the history of Slavistics.

As a lecturer Reutz continued delivering lectures on Russian Law and already in 1836/1837 he could give a course of lectures on *Russian Law in Accordance with the Code of Laws* (the latter was passed in 1835).

Subsequently the life of Reutz was affected by changing political circumstances and, at TU, by the turn of interest, instead of worldwide issues, towards the themes related to the local province. As a matriculated nobleman Reutz participated in the Livonian Diet and there he belonged to the romantic-liberal group which idealized the Livonian legal order before the Livonian War (1558–1583) but also supported a more liberal economic policy. Due to the loss of his voice Reutz was dismissed from TU. Subsequently Reutz lived in the Pskovian province, at the Htiny manor, which belonged to his wife and died there on 2 July 1862. For a few more years his student Ewald Tobien continued the research of Russian legal history in Tartu, however, the Baltic patriotism emerged as a winner also in science for a while and so the theme of Russian legal history became overruled.

AN IMPERIAL LANDESUNIVERSITÄT FOR THE BALTIC PROVINCES. CONSIDERATIONS ABOUT THE STRUCTURE OF THE LAW FACULTY OF TARTU UNIVERSITY AT THE BEGINNING OF THE 19TH C.

Marju Luts

At the beginning of 1802 the board of trustees of representatives of the knighthood of the Baltic provinces managed the re-opening of the University of Tartu both organizationally and, in a great measure, also financially. By the end of the year 1802 the enlightening-liberally disposed professors succeeded in attaining the independence of the university from the knighthood's tutelage. On 12 December 1802 Emperor Alexander I signed the Foundation Act of the university which confirmed the financing of the university from the state treasury and including it into the general educational administration of the empire. The current history has proceeded from the position that the university, opened as *Landesuniversität* by the local knighthood, became an imperial *Reichsuniversität* by the end of 1802.

This paper shows that by the structure of both Tartu University and the Law Faculty as well as the existence of the Faculty of Theology, the University of Tartu differed from all other universities in the Russian Empire and represented an ordinary western (Germanic) university.

The structure of the Law Faculty was described in three different Acts: under the reign of Paul I, in the plan of the would-be re-opened from the year of 1799, in the statutes compiled by the board of trustees of knighthood in 1802 and, thirdly, in the articles, compiled by the members of the university and signed by the Emperor in 1803. Paradoxically, among all of them, the articles of the last, the imperial university, agreed best of all with the pattern of a *Landesuniversität* of the Baltic provinces. This was the only document that had planned professorships for the local laws of all three provinces and the professorship of the general imperial, i.e., Russian law was not provisionally planned. The imperial Foundation Act had liberated the university from the trusteeship by the knighthood, however, the changes made in the structure of the Law Faculty can be considered as a major step towards a provincial university.

ON EARLIER RECORDS OF ESTONIAN PENAL LAW

Jaan Sootak

The earliest records of Estonian penal law originate from the ancient independence period (before the Teutonic conquest in the 13th c.). Based on the continuity theory by J. Uluots the Estonians' consuetude, among them punitive norms, continued in the agreements made between the indigenous people and conquerors. The peasantry rights, exercised in Estonia, Livonia and Courland, form quite a different domain of punitive norms, which were enforced upon country folk by the conquerors. They were drawn up in the 16th c., including also the penalties, valid earlier on these areas, that the conquerors had to respect. The third important record of the earlier penal law is the corpus juris of Livonia, legal mirror, drafted upon the *Sachsenspiegel*

within the period of 1322–1337. Feudal and chivalry laws (the latter actually contains also the Livonian legal mirror) are the fourth important part of the earlier penal law. Town bylaws, containing punitive norms, should be mentioned as the fifth source. This seems to be the domain of the Estonian earlier penal law, which has least of all been studied. The table, comparing the *Sachsenspiegel* and the Livonian legal mirror, outlines more important Old-Livonian medieval institutions of penal law. The provisions dealing with the judicature and process were unique, the concept of ‘appropriation’ was unknown. All the most important criminal evidence was reflected in the Livonian legal mirror, including the concept of ‘se defendendo’ but the system of the money to compensate for manslaughter and smart money. The Livonian legal mirror was familiar with the concepts of indictment for being taken red-handed and calling for help.

THE 1686 SWEDISH CANON LAWS IN THE JURISDICTION OF ESTONIA AND LIVONIA

Andres Andresen

The paper specifies a widely diffused opinion in the historiography of Estonian history about the 1686 Swedish canon laws that the main points of the latter were in force also under the Russian supremacy from 1710 until the enacting of the Russian Lutheran church rule in 1832.

The provisions of the Swedish canon laws, more strictly regulating the worship, sacrament and church law, were valid after 1710. These provisions included the best part of the whole legal text but were relevant only in organizing mundane life of a single church congregation. The central ecclesiastical-political principles of the Swedish canon laws – turning legally independent country churches into a unified state church, emphasizing a strict monoconfessionalism (orthodox Lutheranism), liberating the church organization from the authority of nobility and town citizenship and subordinating it to absolutistic royal power, strengthening the influence of the church with the view of consolidating kingship – were invalidated in Estonia and Livonia after the year 1710.

ON THE ESTABLISHMENT OF PARISH COURTS IN THE PROVINCE OF ESTONIA

Ene Hiio

The 1866 communal reform was an important step of a communal population on the way to the emancipation from the landlord's willfulness. The communal law brought about sharper changes in the province of Estonia than in Livonia where the parish courts had operated for about half a century earlier and thus had an ample experience both in administering justice and in managing economic and administration issues. On the other hand, in the province of Estonia the first attempts at organizing communal courts had failed and therefore their formation had to start at nought; the preserved historical sources make it possible to follow their development in detail.

There were significant regional differences in the activity of Estonian communal courts during the first decade. It can be explained by different levels of economic development, regionally, as well as by different traditions and mentality. It was lowest in Läänemaa, in particular, where the buying of farms for perpetuity and the development of commercial-financial relationships were modest and religious influences on the peasantry were strong.

The communal court as a court of the first instance was closest to the peasantry in 1866–1889 since the regions of jurisdiction were small. In the course of years the regions of jurisdiction increased since the building of court houses as well as employing an educated clerk of the court put a great strain on the resources of parish communities with a small population, however, by that time communal courts had become deeply rooted in the peasants' everyday life.

Administering justice in communal courts was the duty of judges elected from among peasants. Already during the first decade of their activity communal courts caused an important change in the peasants' legal consciousness – in the administration of justice, local customs and the judges' willfulness, based on the former, gradually diminished and written law, i.e., public laws gained ground. Thus parish courts played an important role in creating Estonian peasants' *maturity in state affairs*. It was not a result of an internal development but a result of systematic guidance and supervision by superior court organs working under the control of local nobility.

In 1919 the activity of communal courts as class courts was terminated in the independent Republic of Estonia. However, the peasantry had become so much accustomed to the institution that even in the course of the preparation of the first administrative reform in the Republic of Estonia in the 1920s–1930s the question about restoring communal courts was repeatedly raised.

THE RECORDS OF THE COMMUNAL COURT OF TORI AS A HISTORICAL SOURCE

Kadri Must

By the 1866 agrarian law reform the functions of communal self-governments of the Estonian peasantry were distinctly determined: the communal assembly elected the communal council and the chief magistrate of the communal as well as the communal court. The task of the latter was arbitrating peasants' quarrels, inflicting disciplinary punishments for petty larcenies and disturbances, and also managing the tutelage for orphans. Therefore the records of a communal court are a major source in the research into various aspects of the peasants' everyday life. Peasants themselves acted as judges, only gradually did state laws extrude the hitherto consuetude. The court calendar depended on the cultivation cycle – no one had time to go to law at the time of sowing, haymaking or harvesting. By the 1870s communal courts had become deeply rooted in the everyday life of an Estonian village, they enjoyed a great practical importance and popularity.

The records of reform following communal courts have been modestly

employed since, mainly as illustrative examples by various research themes. Their systematic elaboration, however, is prevented by the principle of keeping books of records – all entries were made in the chronological order and, owing to it, observing whatever problem is very time-consuming. This paper is based on the records of the communal court of Tori from the years of 1873–74, which were entered into the computer and systematized. As appears, in the 1870s an important modernization took place in the Estonian village community. The disciplinary cases, prevailing earlier (fights, petty larcenies etc.) had decreased by 15.8% from the total number of cases. The proportion of cases related to economic problems – peasants' property deals, liabilities (18.1%), indemnities (7.8%), labour and service relationship (5.7%), also the rent of farms and land, covering with buildings and transferring the ownership rights (4.2%). Family played an important role and inheritance cases (8.2%), as well as cases related to the levy of public, church and community taxes (13.7%).

Among other things, communal court records are a good source for the history of the language – they offer both the vocabulary, out of use today, and archaic grammatical constructions.

SURVEYS AND INTRODUCTIONS

Toomas Anepaio and Marju Luts introduce Professor of Tartu University Jaan Sootak's book on the history of penal law, planned as a textbook for the Law Faculty of Tartu University, however, it has a greater significance – it is an important contribution both to the Estonian literature on the history of jurisprudence and to the scientification of the method of procedure of Estonian dogmatic jurisprudence.

The main emphasis of the book is laid on the influence of German penal law on the development of legal systems of the Estonian area and observes also Swedish penal law (only as related to the aspect of criminal therapy, which emerged at the turn of the 19th-20th cc.).

Peeter Järvelaid reviews a book on the history of adjective law, written by Heikki Pihlajamäki and published in Finland. The reviewer first observes significant aspects of modernizing the administration of justice, dealt with in the monograph, which consists in the transition from the formal theory of evidencing, predominating in courts for a long time, to free evaluation of evidence. Based on the archival records of the legal department of the Senate (Senaatin oikeusosaston) from the years of 1820–1900, the author shows that in the Finnish legal practice the transition to free evaluation of evidence took place in 1850s–1860s already, thus considerably earlier than the principle made its triumphal progress into legislation or legal literature. Peeter Järvelaid gives an outline about the forty-second gathering of German history days and the workshop of legal history.

The same author introduces Hans Schlosser's textbook on the history of private law, which was published in Germany as well as Annette Brockmüller's book on the history of the theory of law.

